

দূৰ আৰু মুক্ত শিক্ষা প্ৰতিষ্ঠান
Institute of Distance and Open Learning
গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়
Gauhati University

AS-01-3.4

অসমীয়াৰ স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্রম (০১)
M. A. in Assamese (01)

পাঠ্যবিষয় : ৩.৪ (Course: 3.4)
লিপি আৰু পাঠ-সমীক্ষা
(Script and Textual Criticism)

বিষয়সূচী (Contents) :

পাঠ্যবিষয়ৰ পৰিচয় (Course Introduction)

প্ৰথম খণ্ড : অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ

প্ৰথম বিভাগ	:	লিপিৰ উৎপত্তি আৰু পৃথিৱীৰ প্ৰাচীন লিপি
দ্বিতীয় বিভাগ	:	ভাৰতীয় লিপিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ
তৃতীয় বিভাগ	:	অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ

দ্বিতীয় খণ্ড : পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ পৰিচয়

প্ৰথম বিভাগ	:	পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ পৰিচয় আৰু ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা
দ্বিতীয় বিভাগ	:	পুৰণি পুথিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য আৰু লিখন-সামগ্ৰী
তৃতীয় বিভাগ	:	পুথি অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা
চতুৰ্থ বিভাগ	:	পাঠৰ স্বৰূপ আৰু পাঠ-প্ৰমাদ

তৃতীয় খণ্ড : পাঠ-সমীক্ষাৰ সূত্ৰ আৰু পদ্ধতি

প্ৰথম বিভাগ	:	পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতি
দ্বিতীয় বিভাগ	:	অধি-সমীক্ষা
তৃতীয় বিভাগ	:	উপস্থাপন পদ্ধতি

Contributor:

Block 1:

Unit 1 & 2: Rashna Deka	Research Scholar, Department of Assamese, GU.
Unit 3: Hari Prasad Baruah	Department of Assamese LOKD College, Dhekiajuli

Block 2 & 3:

Dr. Malinee Goswami	Department of Assamese Gauhati University
---------------------	--

Content Editing:

Block 1: Dr. Apurba Kr. Deka	Assistant Professor in Assamese IDOL, Gauhati University
Block 2 & 3: Dr. Bimal Mazumdar	Dept. of Assamese Gauhati University

---

Course Coordination:

Dr. Kandarpa Das	Director IDOL, Gauhati University
Dr. Upen Rabha Hakacham	Department of Assamese Gauhati University
Dr. Apurba Kr. Deka	Lecturer in Assamese IDOL, Gauhati University

---

Cover Page Design:

Naba Kr. Choudhury	Department of Anthropology Gauhati University
--------------------	--

August, 2012

© Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University. All rights reserved. No part of this work may be reproduced in any form, by mimeograph or any other means, without permission in writing from the Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University. Further information about the Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University courses may be obtained from the University's office at IDOL Building, Gauhati University, Guwahati-14. Published on behalf of the Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University by Dr. Kandarpa Das, Director and printed at Maliyata Offset Press, Mirza. Copies printed 1000.

Acknowledgement

The Institute of Distance and Open Learning, Gauhati University duly acknowledges the financial assistance from the Distance Education Council, IGNOU, New Delhi for preparation of this material.

অসমীয়াৰ স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্রম

অসমীয়া বিষয়ৰ স্নাতকোত্তৰ পাঠ্যক্রম (Programme) চাৰিটা যান্মাসিকত সম্পন্ন হ'ব। প্ৰত্যেকটো যান্মাসিকত পাঁচোটাকৈ পাঠ্যবিষয় (Course) থাকিব। প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় যান্মাসিকৰ আটাইকেইটা পাঠ্যবিষয় আৰু তৃতীয় যান্মাসিকৰ প্ৰথম চাৰিটা পাঠ্যবিষয় উম্মেহতীয়া। সকলো বিদ্যাৰ্থীয়ে এই পাঠ্যবিষয়সমূহ অধ্যয়ন কৰিব লাগিব। তৃতীয় যান্মাসিকৰ পঞ্চম পাঠ্যবিষয়টো আৰু চতুৰ্থ যান্মাসিকৰ আটাইকেইটা পাঠ্যবিষয় দুটা শাখাত বিভক্ত হ'ব — সাহিত্য শাখা (ক) আৰু ভাষা শাখা (খ)। বিদ্যাৰ্থীসকলে যিকোনো এটা শাখাৰ পাঠ্যবিষয় অধ্যয়ন কৰিব লাগিব।

সমগ্ৰ পাঠ্যক্রমৰ সৰ্বমুঠ নম্বৰ : ১৬০০। প্ৰতিটো পাঠ্যবিষয়ৰ বাবে মুঠ নম্বৰ থাকিবঃ ৮০। পাঠ্যবিষয়সমূহৰ মূল্যায়ন দুই ধৰণে হ'ব - আভ্যন্তৰীণ আৰু মূল পৰীক্ষা। দুয়োটা শিতানত নম্বৰ থাকিব এনেধৰণে —

আভ্যন্তৰীণ : ১৬ (মুঠ নম্বৰৰ ২০ শতাংশ)।

মূল পৰীক্ষা : ৬৪ (মুঠ নম্বৰৰ ৮০ শতাংশ)।

মূল পৰীক্ষাত বৰ্ণনাধৰ্মী আৰু চমু প্ৰশ্ন অথবা চমু টোকা — এই দুই ধৰণৰ প্ৰশ্ন থাকিব। দুয়ো প্ৰকাৰৰ প্ৰশ্নৰ বাবে নম্বৰৰ গঠন তলত দিয়া ধৰণৰ :

বৰ্ণনাধৰ্মী প্ৰশ্ন : ৪৮।

চমু প্ৰশ্ন / চমু টোকা : ১৬।

এই পাঠ্যক্রমৰ মূল্যায়ন 'Credit and Grading' পদ্ধতিৰে সম্পন্ন হ'ব। প্ৰতিটো পাঠ্যবিষয়ৰ 'Credit Point' হ'ল ৮।

যান্মাসিক অনুসৰি এই পাঠ্যক্রম তলত দিয়া ধৰণৰ —

প্ৰথম যান্মাসিক

- পাঠ্যবিষয় ১.১ অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী (আদি আৰু মধ্যযুগ)
- পাঠ্যবিষয় ১.২ অসমীয়া কবিতা
- পাঠ্যবিষয় ১.৩ প্ৰাচ্য সাহিত্য সমালোচনা
- পাঠ্যবিষয় ১.৪ অসমৰ সংস্কৃতি
- পাঠ্যবিষয় ১.৫ ভাষাবিজ্ঞানৰ সাধাৰণ পৰিচয়

দ্বিতীয় যান্মাসিক

- পাঠ্যবিষয় ২.১ অসমীয়া সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী (আধুনিক যুগ)
- পাঠ্যবিষয় ২.২ অসমীয়া নাটক
- পাঠ্যবিষয় ২.৩ পাশ্চাত্য সাহিত্য সমালোচনা
- পাঠ্যবিষয় ২.৪ সাহিত্যৰ তত্ত্ব আৰু ধাৰা
- পাঠ্যবিষয় ২.৫ সংস্কৃত সাহিত্যৰ বুৰঞ্জী

তৃতীয় ষাণ্মাসিক

পাঠ্যবিষয়	৩.১	অসমীয়া গদ্য
পাঠ্যবিষয়	৩.২	অসমীয়া উপন্যাস
পাঠ্যবিষয়	৩.৩	অসমীয়া চুটিগল্প
পাঠ্যবিষয়	৩.৪	লিপি আৰু পাঠ-সমীক্ষা
পাঠ্যবিষয়	৩.৫ (ক)	তুলনাত্মক সাহিত্য আৰু অনুবাদ প্ৰসঙ্গ
	৩.৫ (খ)	ভাষাবিজ্ঞান আৰু ইয়াৰ অধ্যয়ন ক্ষেত্ৰ

চতুৰ্থ ষাণ্মাসিক

পাঠ্যবিষয়	৪-১ (ক)	ভক্তি সাহিত্য
	৪-১ (খ)	মধ্যভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ পাঠ
পাঠ্যবিষয়	৪-২ (ক)	সংস্কৃত সাহিত্য
	৪-২ (খ)	ভাৰতীয় আৰ্যভাষাৰ তুলনামূলক ব্যাকৰণ
পাঠ্যবিষয়	৪-৩ (ক)	পাশ্চাত্য সাহিত্য
	৪-৩ (খ)	অসমীয়া ভাষাৰ ঐতিহাসিক বিকাশ আৰু ইয়াৰ সাম্প্ৰতিক গাঁথনি
পাঠ্যবিষয়	৪-৪ (ক)	ভাৰতীয় সাহিত্য অধ্যয়ন
	৪-৪ (খ)	সমাজ-ভাষাবিজ্ঞান, উপভাষা-বিজ্ঞান আৰু অসমীয়া ভাষাৰ উপভাষা
পাঠ্যবিষয়	৪-৫ (ক)	বিশেষ লিখকৰ নিৰ্বাচিত ৰচনা
	৪-৫ (খ)	অসমৰ তিব্বত-বৰ্মীয় ভাষা আৰু ভাষাতত্ত্ব

পাঠ্যবিষয় ৩.৪

লিপি আৰু পাঠ সমীক্ষা

- গোট ১ : অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ
লিপিৰ উৎপত্তি আৰু পৃথিৱীৰ প্ৰাচীন লিপি
ভাৰতীয় লিপিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ
অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ
- গোট ২ : অসমীয়া লিপিৰ পঠন আৰু লিপ্যন্তৰ
(এই শিতানত বিদ্যাৰ্থীসকলে পূৰণি অসমীয়া লিপিৰ এটা পাঠ অধ্যয়ন কৰি
পাঠটিক আধুনিক অসমীয়া লিপিলৈ লিপ্যন্তৰ কৰিব লাগিব।)
- গোট ৩ : পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ পৰিচয়
পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ পৰিচয় আৰু ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা
পূৰণি পুথিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য আৰু লিখন-সামগ্ৰী
পুথি অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা
পাঠৰ স্বৰূপ আৰু পাঠ-প্ৰমাদ
- গোট ৪ : পাঠ-সমীক্ষাৰ সূত্ৰ আৰু পদ্ধতি
পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতি
অধি-সমীক্ষা
উপস্থাপন পদ্ধতি

পাঠ্যবিষয়
লিপি আৰু পাঠ-সমীক্ষা

এই কাকতখন হ'ল লিপি আৰু পাঠ-সমীক্ষা। এই কাকতখনৰ বিষয়বস্তু দুটা ভাগত ভগাব পাৰি— লিপি আৰু পাঠ-সমীক্ষা। লিপি শিতানত বিদ্যার্থীসকলে অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাস অধ্যয়ন কৰাৰ লগতে নিৰ্বাচিত সাঁচিপাতৰ লিপি অধ্যয়ন কৰি তাৰ পাঠ আধুনিক অসমীয়া আখৰত লিপ্যন্তৰ কৰিব লাগিব। এই কাকতখনৰ বিষয়বস্তুক তিনিটা খণ্ডত খণ্ডিত কৰি আলোচনা কৰা হৈছে —

- প্ৰথম খণ্ড : অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ
দ্বিতীয় খণ্ড : পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ পৰিচয়
তৃতীয় খণ্ড : পাঠ-সমীক্ষাৰ সূত্ৰ আৰু পদ্ধতি

প্ৰথম খণ্ডত অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাস সামৰি লোৱা হৈছে। প্ৰসঙ্গত্ৰমে লিপিৰ উদ্ভৱ, কেতবোৰ পৃথিৱীৰ প্ৰাচীন লিপি আৰু ভাৰতীয় লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিৱৰ্তনৰ ধাৰা আলোচনা কৰা হৈছে। শেষৰ বিভাগটিত অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাস সম্পৰ্কে তথ্যপূৰ্ণ আৰু বিস্তৃতভাৱে দাঙি ধৰা হৈছে।

দ্বিতীয় খণ্ডৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ল পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ পৰিচয়। এই বিভাগটিত পাঠ, পাঠ-সমীক্ষা আদিৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰা হৈছে। তাৰ লগতে বিভিন্ন পাঠৰ বৰ্ণনা আৰু পাঠ-প্ৰমাদ সম্পৰ্কেও আভাস দিয়া হৈছে।

তৃতীয় খণ্ডত অন্তৰ্ভুক্ত হৈছে পাঠ-সমীক্ষাৰ বিভিন্ন পদ্ধতিসমূহ। এই বিভাগটিত আলোচিত শিতানসমূহ হ'ল— পাঠ আৱিষ্কাৰ, পাঠ মূল্যায়ণ, পাঠ সংশোধন, অধি-সমীক্ষা আদি।

প্ৰথম খণ্ড

অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ

এই খণ্ডটিত অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাসৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে। তাৰ লগতে লিপিৰ উদ্ভৱ, তাৰ বিভিন্ন স্তৰ, পৃথিৱীৰ উল্লেখযোগ্য লিপিসমূহ আৰু ভাৰতীয় লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পৰ্কেও এই খণ্ডটিত আলোচিত হৈছে। খণ্ডটিক তিনিটা বিভাগত বিভক্ত কৰি লোৱা হৈছে—

প্ৰথম বিভাগ	:	লিপিৰ উৎপত্তি আৰু পৃথিৱীৰ প্ৰাচীন লিপি
দ্বিতীয় বিভাগ	:	ভাৰতীয় লিপিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ
তৃতীয় বিভাগ	:	অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ

প্ৰথম বিভাগত লিপিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰ সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। বিভাগটিৰ শেষত পৃথিৱীৰ কেইটামান উল্লেখযোগ্য প্ৰাচীন লিপিৰ পৰিচয় সংক্ষেপে দাঙি ধৰা হৈছে।

দ্বিতীয় বিভাগৰ বিষয়বস্তু হ'ল ভাৰতীয় লিপিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ। ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মী লিপিৰ মূল, নামকৰণৰ তাৎপৰ্য, বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰ যেনে— কুমাণ লিপি, গুপ্ত লিপি আদি; আৰু ভাৰতত প্ৰচলিত বিভিন্ন লিপিসমূহৰ পৰিচয় এই বিভাগত সন্নিবিষ্ট হৈছে।

তৃতীয় বিভাগত অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাস দাঙি ধৰা হৈছে। অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ, বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰ আদি এই বিভাগটিৰ মূল প্ৰাতিপাদ্য বিষয়। বিভাগটিৰ শেষত অসমত প্ৰাপ্ত আৰু অসমীয়া লিপিৰ বিকাশৰ ধাৰাটি প্ৰতিফলিত কৰা কেইখনমান প্ৰাচীন শিলালিপি আৰু তাম্ৰলিপিৰ বৰ্ণনা সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে।

খণ্ডটিৰ শেষত পৰিশিষ্টত অসমীয়া লিপিৰ বিকাশৰ ধাৰাটো স্পষ্টভাৱে বোধগম্য হোৱাৰ বাবে ব্ৰাহ্মী আৰু গুপ্তলিপিৰ লগত অসমীয়া আখৰ আৰু গুপ্তলিপিৰ লগত শিলালিপিৰ আখৰৰ থকা মিল দেখুৱাই তালিকা সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে। তাৰ লগতে মধ্যযুগীয় গড়গঞা, কাইথেলি আৰু বামুণীয়া লিপিৰ নমুনা আৰু কেইখনমান অসমৰ শিলালিপি আৰু তাম্ৰলিপিৰ চিত্ৰ সন্নিবিষ্ট কৰা হৈছে।

প্ৰথম বিভাগ
লিপিৰ উৎপত্তি আৰু পৃথিৱীৰ প্ৰাচীন লিপি

বিভাগৰ গঠন

- ১.১ ভূমিকা (Introduction)
- ১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ১.৩ লিপিৰ উদ্ভৱ
- ১.৪ লিপিৰ শ্ৰেণী-বিভাজন
- ১.৫ পৃথিৱীৰ প্ৰাচীন লিপি
- ১.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
- ১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ১.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

লিপিৰ সহায়ত ভাষাক লিখিত ৰূপ দিয়া হয়। আদিম অৱস্থাতে বিভিন্ন প্ৰাকৃতিক উপাদান আৰু পৰিঘটনাৰ লগতে আদিম মানৱৰ জীৱন ধাৰণ প্ৰণালীৰ কাৰ্যাৱলীয়ে লিপিৰ জন্ম ঘটাইছিল। বিভিন্ন স্তৰৰ মাজেৰে আদিম লিপিয়ে বিকাশ লাভ কৰি আজিৰ অৱস্থা পাইছে। পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ঠাইত বিভিন্ন প্ৰাচীন লিপিৰ প্ৰচলন আছিল। বিশেষকৈ প্ৰাচীন সভ্যতাই গা কৰি উঠা অঞ্চলসমূহত লিপিৰ উদ্ভৱ হৈছিল আৰু পৰৱৰ্তী সময়ত বিকশিত হৈ এই লিপিসমূহে বিভিন্ন ভাষা সাহিত্যৰ বাহক হৈ পৰিছিল। এই বিভাগটিত এই সকলোবোৰ দিশ সামৰি লোৱা হৈছে।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপোনালোকে —

- লিপিৰ উদ্ভৱ সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব;
- লিপিৰ ক্ৰমবিকাশৰ স্তৰসমূহ বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাব পাৰিব; আৰু
- পৃথিৱীৰ কেইটামান উল্লেখযোগ্য প্ৰাচীন লিপিৰ লগত পৰিচিত হৈ সেইবোৰৰ বৰ্ণনা দিবলৈ সক্ষম হ'ব।

১.৩ লিপিৰ উদ্ভৱ

ভাষাক লিখিত ৰূপ দিয়াৰ বাবে যিবোৰ চিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰা হয় তাকেই লিপি বোলে। ভাষাৰ মূল উদ্দেশ্য হৈছে মনৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰা। প্ৰকৃত্যৰ্থত লিপিৰ যোগেদি মানুহৰ মনৰ ভাৱবোৰক লিখিত ৰূপত প্ৰকাশ কৰা হয়। লিপিৰ জন্ম কেতিয়া আৰু কেনেদৰে হৈছিল তাক সঠিককৈ ক'ব পৰা নাযায়। আদিম অৱস্থাতে বোধকৰো লিপিৰ জন্ম-যন্ত্ৰণা আৰম্ভ হৈছিল।

আদিম মানৱে জংগলত যাযাবৰী জীৱন কটাই ফল-মূল সংগ্ৰহ, জীৱ-জন্তু চিকাৰ আদিৰে জীৱন নিৰ্বাহ কৰিছিল। ধুমুহা, বৰষুণ, বজ্ৰপাত আদি প্ৰাকৃতিক বিপৰ্য্যয়ৰ পৰা নিজকে ৰক্ষা কৰিবলৈ তেওঁলোকে গছৰ খোৰোঙ, গুহা আদিত আশ্ৰয় লৈছিল। চন্দ্ৰ-সূৰ্য্য-তৰা, গছ-গছনি, জীৱ-জন্তু আদি প্ৰকৃতিৰ উপাদানসমূহ আৰু বতাহ-ধুমুহা, বিজুলী-ঢেৰকনি আদি প্ৰাকৃতিক পৰিঘটনাসমূহে তেওঁলোকক কৌতুহলী কৰি তোলাৰ লগতে ভীতিগ্ৰস্তও কৰি তুলিছিল। তেওঁলোকে প্ৰকৃতিৰ উপাদান চন্দ্ৰ-সূৰ্য্য-তৰা আদি দেখি কেতিয়াবা ৰোমাঞ্চিত হৈ পৰিছিল আৰু গছৰ খোৰোঙ বা গুহাৰ গাত এঙাৰ, শিলৰ টুকুৰা আদিৰে এইবোৰৰ প্ৰতিচ্ছবি অংকন কৰিবলৈ যত্ন কৰিছিল। একেদৰে প্ৰকৃতিৰ বিভিন্ন প্ৰাকৃতিক পৰিঘটনাবোৰ দেখি তেওঁলোক ভীতিগ্ৰস্ত বা ৰোমাঞ্চিত হৈ সেই দৃশ্যবোৰক গুহাৰ বেৰ বা গছ আদিৰ গাত আঁক-বাক কৰি ধৰি ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তদুপৰি বাস্তৱ জীৱনত ঘটা ঘটনাৱলীকো এইবোৰৰ মাধ্যমেদিয়েই সজীৱ কৰি ৰাখিবলৈ যত্ন কৰিছিল। প্ৰকৃত্যৰ্থত এইবোৰ পৰিবেশৰ মাজেৰে লিপিবদ্ধ জন্ম-যন্ত্ৰণা আৰম্ভ হৈছিল।

বৰ্তমান সময়তো কিছুমান সমাজত কথা মনত পেলোৱাৰ কাৰণে বেৰত আঁক দিয়া, ৰছীত বা কাপোৰত গাঁথি মৰা আদি পদ্ধতিৰ প্ৰচলন আছে। আমাৰ পুৰণি সমাজখনতো এনে প্ৰথা অৱলম্বন কৰা হৈছিল। অনাগত দিন, বাৰ, কৰিবলগীয়া কাৰ্য আদি মনত পেলাবৰ বাবে কাপোৰ বা ৰছীত গাঁথি মাৰি ৰাখিছিল; সময়ত তেওঁলোকক গাঁথিয়ে সেই বিষয়টোৰ কথা মনত পেলাই দিছিল। গাঁথিৰ জৰিয়তে এইদৰে কথা মনত ৰখাৰ পদ্ধতিটোক **গ্ৰন্থলিপি** বুলি ক'ব পৰা যায়। দক্ষিণ আমেৰিকাৰ পেৰু দেশৰ আদিবাসীসকলৰ মাজত ইয়াৰ নিদৰ্শন স্পষ্ট ৰূপত দেখিবলৈ পোৱা যায়। দক্ষিণ আমেৰিকাৰ পেৰু দেশৰ এই আদিবাসীসকলে ৰছী এডালত বেলেগ বেলেগ ৰং লগাই বা বেলেগ বেলেগ ৰঙৰ সূতা বা মণি আদি আঁৰি দি নতুবা এডাল দীঘল লাঠি কিম্বা বাঁহ-কাঠৰ মাৰিত ভিন্ন ৰঙৰ ৰছী লগ লগাই তাত গাঁথি মাৰি বা একেডাল ৰচিত্তে ভিন্ন ভিন্ন কৈ গাঁথি মাৰি অথবা ভিন্ন দূৰত্বত গাঁথি দি উল্লেখযোগ্য বিষয়, ঘটনা আদি মনত ৰখাৰ উপৰি ব্যৱসায়-বাণিজ্যৰো প্ৰাথমিক কাৰ্য সম্পাদন কৰিছিল।

গ্ৰন্থ বা গাঁথিৰ মাজেৰে যিদৰে মনৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰিব পৰা যায় ঠিক তেনেদৰে একো একোটা প্ৰতীকৰ সহায়তো মানুহে এজনৰ ভাৱ আন এজনলৈ ব্যক্ত কৰিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, ৰেলগাড়ী এখন ৰখাবলৈ বা যাবলৈ দিব লগা হ'লে ৰেলৰ গাৰ্ডজনে ৰঙা বা সেউজীয়া ৰঙৰ পতাকা এখন ব্যৱহাৰ কৰে। আনহাতে, বাতৰি কাকত এখনত কাৰোবাৰ মৃত্যুৰ বাতৰি প্ৰকাশ কৰোঁতে কাকতখনৰ চাৰিওফালে ক'লা আঁচ টানি দিয়ে। সেইদৰে কোনো বিখ্যাত লোকৰ মৃত্যু হ'লে শোক প্ৰকাশৰ বাবে পতাকা অৰ্ধনমিত কৰি ৰাখে। এনেদৰে প্ৰতীকৰ সহায়েৰে ভাৱ প্ৰকাশ কৰিব পৰা পদ্ধতিটোকে **প্ৰতীকাত্মক লিপি** বুলি অভিহিত কৰিব পৰা যায়। গ্ৰন্থলিপি আৰু প্ৰতীকাত্মক লিপিৰ জৰিয়তে যদিওবা এজনৰ মনৰ ভাৱ আনজনলৈ ব্যক্ত হয় তথাপি ইয়াক প্ৰকৃত্যৰ্থত লিপি বুলি অভিহিত কৰিব পৰা নাযায়। দৰাচলতে, এইবোৰ আছিল লিপিৰ উদ্ভৱৰ প্ৰস্তুতি-ক্ৰিয়া।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

গ্ৰন্থলিপি বা প্ৰতীকাত্মক লিপিক কিয় প্ৰকৃতৰ্থত লিপি বুলি ক'ব নোৱাৰি? (৩৫টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

১.৪ লিপিৰ শ্ৰেণীবিভাগ

উদ্ভৱ আৰু ক্ৰমবিবৰ্তনৰ ইতিহাস লক্ষ্য কৰি লিপিৰ বিকাশক প্ৰধানকৈ কেইটামান ভাগত ভাগ কৰিব পৰা যায়। এই ভাগকেইটা হ'ল—

- ক) চিত্ৰলিপি
- খ) ভাৰমূলক লিপি
- গ) ভাৰ-ধ্বনিমূলক লিপি
- ঘ) ধ্বনিমূলক লিপি

লিপিৰ বিকাশৰ এই স্তৰসমূহৰ বিষয়ে তলত আলোচনা দাঙি ধৰা হ'ল—

চিত্ৰলিপি : চিত্ৰৰ সহায়ত মনৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰাৰ যিটো ক্ষমতা তাকেই চিত্ৰলিপি বুলি অভিহিত কৰিব পাৰি। চিত্ৰলিপি লেখন কলাৰ প্ৰথম স্তৰ। আকৌ, চিত্ৰলিপিৰ পৰাই চিত্ৰকলাৰ ইতিহাসো আৰম্ভ হোৱা বুলি ক'ব পাৰি। আদিম মানৱে প্ৰকৃতিৰ বিভিন্ন উপাদানসমূহক লক্ষ্য কৰিয়েই প্ৰথমৰূপত সেইবোৰৰ প্ৰতিচ্ছবি অংকন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। তাৰ ভিতৰত প্ৰধানভাৱে জীৱ-জন্তু, চৰাই-চিৰিকটি, মানুহ নাইবা কিছুমান জ্যামিতীয় আকৃতিৰ চিহ্ন অংকন কৰিছিল। তেওঁলোকে এই চিত্ৰবোৰ পৰ্বত, গুহাৰ গাত বা কোনো বস্তুৰ ওপৰত অংকন কৰিছিল। এই চিত্ৰবোৰৰ জৰিয়তে তেওঁলোকৰ মনৰ ভাৱ এজনৰ পৰা আনজনলৈ কঢ়িয়াই নিয়াত নিশ্চিতভাৱে সফল হৈছিল। কিয়নো আদি মানৱে বাস্তৱৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই এই চিত্ৰবোৰ অংকন কৰিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, এজনে যদি এটা বাঘৰ ছবি অংকন কৰে তেতিয়া তেওঁৰ ওচৰত থকা আনজনে তেওঁ যে বাঘৰ কথা ভাবিছে তাক সহজেই অনুমান কৰিব পাৰিছিল। সময়ৰ অগ্ৰগতিত চিত্ৰলিপিৰ বিকাশ সাধন হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

বৰ্তমান সময়তো চিত্ৰলিপিৰ প্ৰচলন থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। বৰ্তমান কালত ভৌগোলিক মান-চিত্ৰত পৰ্বত-পাহাৰ, নদ-নদী, কল-কাৰখানা আদিক আৰু পঞ্জিকাত থকা গ্ৰহবোৰক, পূৰ্ণিমা, অমাবস্যা, একাদশী আদি তিথিবোৰক চিত্ৰৰ দ্বাৰা বুজোৱা হয়।

ভাৰমূলক লিপি : ভাৰমূলক লিপি হৈছে চিত্ৰলিপিৰ বিকশিত ৰূপ। অৰ্থাৎ লিপিৰ আদি স্তৰ চিত্ৰই পৰিৱৰ্তিত হৈ চিত্ৰটোৰ মাজেৰেও যে ভাৱ প্ৰকাশ কৰিব পৰা যায় সেইটো বুজাবলৈ সক্ষম হৈছিল। চিত্ৰলিপিত যিটো বস্তুৰ চিত্ৰ অংকন কৰা হৈছিল, সেই বস্তুটোহে ব্যক্ত হৈছিল; কিন্তু ভাৱ লিপিত বস্তুটোৰ মাজেৰে তাৰ বিমূৰ্ত ভাৱৰাশিবোৰ সুন্দৰভাৱে প্ৰতিফলিত হৈ উঠিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, চিত্ৰলিপিত গোলাকাৰ চিত্ৰটোৱে অকল সূৰ্য্যটো বুজাইছিল। কিন্তু ভাৱলিপিত সূৰ্য্য যে দেৱতা ই উত্তপ্ত আৰু ইয়াৰ মাজেৰে যে পৃথিৱীবাসীয়ে পোহৰ লাভ

কৰি আছে এই ধাৰণাবোৰ বুজাই দিবলৈ সমৰ্থবান হৈছিল। আকৌ, চিত্ৰলিপিত 'হাত' এখনৰ চিত্ৰই অকল হাতখনকে বুজাইছিল কিন্তু ভাৰলিপিয়ে হাতখনৰ দ্বাৰা যে কাম কৰিব পৰা যায় সেইটো বুজাব পাৰিছিল। তেনেদৰে মানুহৰ মুখাবয়ৰ চিত্ৰত চকুৰ কাষত টোপালৰ চিত্ৰই দুখৰ ভাৱ প্ৰকাশ কৰে।

বৰ্তমান সময়তো ভাৰমূলক লিপিৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। ৰাষ্টা-ঘাট আদিৰ কাষত আঁৰি থোৱা চিত্ৰ-সম্বলিত ফলকবোৰে ৰাষ্টা-ঘাটৰ পৰিবেশ পৰিস্থিতিৰ বৰ্ণনা দিয়ে। আগত থকা দলং, ৰাস্তাৰ ভাজ, বিদ্যালয়ৰ অৱস্থিতি আদি খবৰ এই ফলকবোৰৰ পৰা পাব পাৰি। আধুনিক সময়ত জনপ্ৰিয় হৈ পৰা কাৰ্টুনবোৰো ভাৰলিপিৰে ৰূপান্তৰ।

ভাৰ-ধ্বনিমূলক লিপি : চিত্ৰলিপিয়ে যিদৰে পৰিবৰ্তিত হৈ ভাৰলিপিত পৰিণত হ'ল ঠিক তেনেদৰে ভাৰলিপিও বিকশিত হৈ **ভাৰ-ধ্বনিমূলক লিপি**ত পৰিণত হয়। এই লিপি চিত্ৰলিপি আৰু ধ্বনিকৰ্মৰ মিশ্ৰিত ফল। কিছুমান চিহ্ন চিত্ৰৰ নিচিনা আৰু কিছুমান আখৰৰ লেখীয়া। হড়প্লা আৰু মহেঞ্জাদাৰোত পোৱা চীল মোহৰৰ লিপি এই শ্ৰেণীৰ অন্তৰ্ভুক্ত। মেচোপটেমিয়া, হিট্টী, মিছৰৰ পুৰণি লিপি আদিক ভাৰলিপি বুলি ভবা হয় যদিও প্ৰকৃততৰ্থত এইবোৰ ভাৰ-ধ্বনিমূলক লিপিহে।

ধ্বনিমূলক লিপি : লিপিৰ পূৰ্ণ বিকশিত ৰূপটোৱে হ'ল **ধ্বনিমূলক লিপি**। এই লিপিত চিহ্নবোৰে কোনো বস্তু বা ভাৱৰূপৰ প্ৰকাশ নকৰে। চিহ্নসমূহে ধ্বনিহে বুজায় আৰু সেই ধ্বনিবোৰে কোনো বস্তুৰ লগতে ভাৱৰ প্ৰকাশ কৰে।

ধ্বনিমূলক লিপিসমূহক **অক্ষৰাত্মক** আৰু **বৰ্ণাত্মক** —এই দুটা শিতানত ভাগ কৰিব পাৰি। অক্ষৰাত্মক লিপিত চিহ্নসমূহে ধ্বনি (বৰ্ণ) নুবুজায়। একোটা অক্ষৰহে সূচিত কৰে। অসমীয়া লিপি অক্ষৰাত্মক লিপিৰ উৎকৃষ্ট উদাহৰণ। ইয়াত ক, খ আদি চিহ্নৰ দ্বাৰা ক + অ, খ + অ আদি বৰ্ণ সমষ্টিহে বুজায়। একোটা গাইগুটীয়া বৰ্ণক নুবুজায়। বৰ্ণাত্মক লিপিত প্ৰত্যেকটো চিহ্নই একোটা ধ্বনি (বৰ্ণ) বিশেষকৈ চিহ্নিত কৰে। ৰোমান লিপি এই শ্ৰেণীৰ লিপি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১) অক্ষৰাত্মক লিপি আৰু বৰ্ণাত্মক লিপিৰ মাজত কি দিশত পাৰ্থক্য পৰিলক্ষিত হয়?
(২৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

২) চিত্ৰ লিপি আৰু ভাৰলিপিৰ মাজত পাৰ্থক্য কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

১.৫ পৃথিৱীৰ প্ৰাচীন লিপি

পৃথিৱীৰ লিপিসমূহক আমি প্ৰধানভাৱে দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰোঁ—

- ১) অক্ষৰ বা বৰ্ণ নথকা লিপি
- ২) অক্ষৰ বা বৰ্ণ থকা লিপি।

প্ৰথমবিধৰ উদাহৰণ হ'ল— চীনা বা বাণমুখ লিপি আৰু ৰোমান, দেৱানগৰী, ইংৰাজী, অসমীয়া আদি দ্বিতীয় বিধৰ উদাহৰণ। এতিয়া তলত আমি পৃথিৱীৰ কেইটামান উল্লেখযোগ্য পুৰণি লিপিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

ক) বাণমুখ লিপি : বাণমুখ লিপিকে পৃথিৱীৰ প্ৰাচীনতম লিপি বুলি কোৱা হয়। আনুমানিক খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৪০০০ বছৰৰ আশে পাশে মেচোপটেমিয়া অঞ্চলত এই লিপিৰ প্ৰয়োগ হৈছিল বুলি পণ্ডিতসকলে অভিমত আগবঢ়াইছে। উৰুক অঞ্চলত এই লিপিৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন উদ্ধাৰ হৈছে। কেঁচা ঘূৰণীয়া মাটিৰ টুকুৰাৰ ওপৰত কাঠৰ টুকুৰা, হাড় অথবা অন্য কোনো কঠিন পদাৰ্থৰে আঁচ টানি এই লিপি লিখা হৈছিল। কঠিন পদাৰ্থৰে লিখা বাবে এইবোৰে বাণ অথবা কাড়ৰ আকৃতি লৈছিল। সেইবাবে এই লিপিক বাণমুখ লিপি বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল। আৰম্ভণিতে এই লিপি ওপৰৰ পৰা তললৈ লিখা হৈছিল। পৰৱৰ্তী কালত ইয়াক সোঁফালৰ পৰা বাওঁফাললৈ আৰু খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ২৬০০ মানৰ পৰা এই লিপি বাওঁফালৰ পৰা সোঁফাললৈ লিখাৰ ৰীতি প্ৰচলন হৈছিল।

বাণমুখ লিপিৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শনৰ পৰা এই লিপি যে চিত্ৰলিপিৰ লেখীয়া আছিল তাক সহজে বুজিব পৰা যায়। কিন্তু সময়ৰ সোঁতত বাণমুখ লিপিয়ে চিত্ৰলিপিৰ পৰা উন্নীত হৈ ভাৱলিপিলৈ পৰিৱৰ্তিত হৈছিল। এইদৰে বাণমুখ লিপি পৰিৱৰ্তন হৈ অস্তিম পৰ্য্যায়ত অৰ্ধ-আক্ষৰিক ৰূপ লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছিল। সেইবাবে কোনো কোনো পুৰালিপিতত্ত্ববিদে বাণমুখ লিপিকে অক্ষৰ লিপিৰ প্ৰথম নিদৰ্শন বুলি অভিমত আগবঢ়াইছে। প্ৰথম অৱস্থাত বাণমুখ লিপিত প্ৰায় দুহাজাৰ সংকেত চিহ্নৰ প্ৰয়োগ হোৱা দেখা গৈছিল যদিও পিছলৈ ইয়াত ছশ সংকেত চিহ্নৰে প্ৰয়োগ হৈছিল। বাণমুখ লিপিয়ে যেতিয়া আক্ষৰিক ৰূপ লাভ কৰিছিল তেতিয়া এই লিপি ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰত বহুতো বেমেজালিৰ সৃষ্টি হৈছিল। পিছত অৱশ্যে এই বেমেজালি আঁতৰাবলৈ মূল সংকেত চিহ্নৰ আগে পাছে কিছুমান বিশেষ ধৰণৰ চিহ্নৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। কিন্তু এই চিহ্নবোৰ উচ্চাৰিত হোৱা নাছিল। প্ৰয়োজন সাপেক্ষে মাথোন ইয়াৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। এটা প্ৰতীকৰদ্বাৰা একাধিক বস্তু বা ভাৱ নিৰ্দেশ কৰিবলগীয়া পৰিস্থিতিত কোনটো ভাৱ প্ৰকাশত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছে তাক এই সহায়ক চিহ্নৰ দ্বাৰা বুজোৱা হৈছিল।

খ) ইজিপ্তৰ পূত খোদিত লিপি : প্ৰাচীন মিছৰত মন্দিৰৰ লেখীয়া পৱিত্ৰ স্থানসমূহত শিলৰ ওপৰত কিছুমান সাংকেতিক চিহ্ন খোদিত কৰা হৈছিল। এই চিহ্নবোৰক মিছৰবাসীয়ে ভগৱানৰ বাণী বুলি সন্মান কৰিছিল আৰু লিপিবোৰক দেৱভাষা বা পূত লিপি আখ্যা দিছিল। গ্ৰীকসকলে আকৌ এই লিপিক পৱিত্ৰ লিপি বুলি অভিহিত কৰিছিল।

প্ৰথমাবস্থাত এই চিত্ৰাত্মক লিপিসমূহ দেৱভাষা হিচাপে প্ৰয়োগ হৈছিল। অৱশ্যে পিছলৈ এই লিপিবোৰ কাঠ, মাটিৰ ফলক আৰু পেপাইৰাছৰ ওপৰত খোদিত হ'বলৈ ধৰে। এইবোৰত জনসাধাৰণৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ বিষয়বস্তুৰে স্থান লাভ কৰে। অন্যান্য লিপিৰ নিচিনাকৈ মিছৰীয় লিপিও চিত্ৰলিপিৰ পৰা বিকশিত হয়। গ্ৰীক আৰু ৰোমান সাম্ৰাজ্যৰ উত্থানৰ সময়ত এই লিপি আক্ষৰিক ৰূপলৈ পৰ্য্যবসিত হয়।

পূত খোদিত লিপিৰ কিছুমান উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়— এই লিপি সাধাৰণতে সোঁফালৰ পৰা বাওঁফাললৈও লিখা দেখা যায়। এই লিপিত একক ব্যঞ্জনধ্বনি বুজাবলৈ ২৪ টা আৰু সংযোগ ধ্বনি বুজাবলৈ ৭৫ টা প্ৰতীকৰ প্ৰয়োগ আছিল। আকৌ বেলেগ বেলেগ ব্যঞ্জনধ্বনি বুজাবলৈ সুকীয়া সুকীয়া প্ৰতীকৰ প্ৰয়োগ আছিল। এটা প্ৰতীকে সাধাৰণতে এটা ব্যঞ্জনধ্বনি বুজাইছিল যদিও কেতবোৰ প্ৰতীকে একাধিক ধ্বনিৰ দ্যোতনা দিছিল।

প্ৰাচীন পূত লিপিৰ পৰা দুবিধ লিপিৰ উদ্ভৱ হয়— পবিত্ৰ লিপি আৰু গণলিপি। আদিস্তৰৰ পূত লিপি জনসাধাৰণৰ উপযোগী নাছিল। সেয়েহে পুৰোহিত শ্ৰেণীয়ে এই লিপিৰ অনুকৰণত কিছু পৰিমাণে সহজ সৰল এক প্ৰকাৰ লিপিৰ বিকাশ ঘটায়। প্ৰধানকৈ দেৱতাৰ উদ্দেশ্যে ৰচিত স্তোত্ৰ, প্ৰাৰ্থনা আৰু আয়ুৰ্বেদ বিষয়ক বিভিন্ন কথা পেপাইৰাছৰ ওপৰত এই লিপিৰে লিখা হৈছিল। এই শ্ৰেণীৰ লিপিত চিত্ৰৰ প্ৰতীক কমি আহে। এই লিপিক গ্ৰীকসকলে পবিত্ৰ লিপি বুলি নামকৰণ কৰিছিল। এই পবিত্ৰ লিপিটো সময়ত সৰলীকৃত হৈ অন্য এটা স্তৰলৈ আগবাঢ়ে। এই স্তৰৰ লিপিত আগৰ স্তৰত ব্যৱহৃত ছবিৰ প্ৰয়োগ লোপ পায়। ব্যৱসায়, বাণিজ্য, প্ৰশাসন আদি পৰিচালিত কৰিবলৈ এই লিপিবিধৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। এই লিপিবিধক গণলিপি (Demotic) নামেৰে জনা যায়। সম্ভৱত জনসাধাৰণৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ লগত সাঙোৰ খোৱা বাবে এই লিপিক এই নামেৰে নামকৰণ কৰা হৈছিল।

গ) ক্ৰীট লিপি : ভূমধ্যসাগৰীয় অঞ্চলৰ ক্ৰীট দেশত যি লিপি প্ৰচলিত হৈছিল সেয়াই ক্ৰীট লিপি। এই লিপিক মিনোৱান লিপি ৰূপেও জনা যায়। মিনোচ ৰাজপ্ৰসাদত প্ৰাপ্ত মাটিৰ মোহৰত এই লিপি খোদিত আছে। আৰম্ভণি কালত এই লিপি চিত্ৰলিপিয়ে আছিল। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৩০০০ বছৰৰ পৰা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ১৭০০ লৈ উদ্ধাৰ হোৱা এই লিপিৰ চিহ্নবোৰে এই কথাকে প্ৰতীয়মান নিয়ায়। পৰৱৰ্তী কালত এই লিপি ভাৱলিপি আৰু ধ্বনিলিপিৰ পৰ্যায় পায়। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ১৭০০ মানৰ পিছৰে পৰা এই লিপিয়ে ৰেখাত্মক ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰে আৰু এই স্তৰত প্ৰথম স্তৰত থকা ৩৩৫ টা প্ৰতীক চিহ্নৰ ৯০ টা লৈ হ্রাস পায়। এই লিপি বাওঁফালৰ পৰা সোঁফাললৈ লিখা হৈছিল।

ঘ) চীনা লিপি : খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ২০০০ বছৰৰ পূৰ্বেই চীন দেশত লিপিৰ প্ৰয়োগ হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়। চীনা লিপিৰ সৃষ্টি সন্দৰ্ভত ভালেমান জনশ্ৰুতিৰ প্ৰচলন আছে। এটা ধৰ্মীয় লোকবিশ্বাস মতে, অক্ষৰ দেৱতা 'শেন' হ'ল এই লিপিৰ উদ্ভাৱক। আন এটা জনশ্ৰুতি মতে, কেঁচু এডাল বগাই যাওঁতে সৃষ্টি হোৱা আঁকবাকৰ আঁত ধৰিয়ে 'ৎসং-কী' নামৰ এজন লোকে চীনা লিপিৰ আৱিষ্কাৰ কৰে। অন্য এটা জনশ্ৰুতিয়ে চীনা লিপিৰ আৱিষ্কাৰক ৰূপে সম্ৰাট 'ফু-শি'ক স্বীকৃতি দিয়ে।

চীনা লিপিৰ উৎস সম্পৰ্কে মতাদৰ্শ থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। গ্ৰন্থলিপিৰ ভাৱদ্যোতক, সুমেৰুৰ বাণমুখ লিপি, মিছৰৰ পূত খোদিত লিপি, মেচোপটেমিয়া নাইবা সিন্ধু লিপিৰ চিত্ৰ প্ৰতীক, চীন দেশৰ পৰম্পৰাগত হস্ত মুদ্ৰা, চিত্ৰাংকন পদ্ধতি —এই আটাইবিলাকৰ সমাহাৰতে চীনা লিপিয়ে বিকশিত হৈ উঠিছে বুলি পাণ্ডিতসকলে মত আগবঢ়াইছে। বিভিন্ন উৎসৰপৰা পৰিগ্ৰহণ কৰা চীনা লিপিৰ চিহ্নসমূহক ড° ভোলানাথ তিৱাৰীয়ে ভাষা-বিজ্ঞান পুথিখনত চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰি দেখুৱাইছে—

- ১। চিত্ৰাত্মক চিহ্ন।
- ২। সংযুক্ত চিত্ৰাত্মক চিহ্ন।
- ৩। ভাৱ চিহ্ন।
- ৪। ধ্বন্যৰ্থ-সূচক চিহ্ন।

চিত্ৰাত্মক চিহ্ন : আৰম্ভণি অৱস্থাত চীনা লিপিৰ সকলোবোৰ প্ৰতীক চিহ্ন চিত্ৰাত্মক আছিল। চীনা সকলে যি বস্তু বা জন্তুৰ কথা ভাবিছিল তেতিয়াই সেই বস্তু নাইবা জন্তুৰ ছবি অংকন কৰি তাক বুজাবলৈ চেষ্টা কৰিছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, তেওঁলোকে সূৰ্যক বুজাবলৈ সূৰ্য, পৰ্বতক বুজাবলৈ সূৰ্য অথবা মাছক বুজাবলৈ মাছৰ ছবি অংকন কৰিছিল।

সংযুক্ত চিত্ৰাত্মক চিহ্ন : এই লিপিৰ দ্বিতীয় স্তৰত তেওঁলোকে প্ৰতীক চিহ্নসমূহক সংযুক্ত কৰি লৈছিল। তেওঁলোকে একাধিক চিত্ৰ মিলাই একোটা ভাৱ প্ৰকাশৰ প্ৰয়াস কৰিছিল। একাধিক গছৰ চিত্ৰই অৰণ্যক সূচাইছিল।

ভাৱ চিহ্ন : চীনা লিপিত ভাৱচিহ্নমালাৰো বিকাশ ঘটা দেখিবলৈ পোৱা যায়। ভাৱ চিহ্ন মালাত দুটা প্ৰতীক চিহ্নৰ দ্বাৰা এটা ভাৱ বুজাবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছিল। উদাহৰণস্বৰূপে, দুখন হাতৰ ছবিৰ দ্বাৰা মিত্ৰতা বুজোৱা হৈছিল। ঠিক একেদৰে দুগৰাকী স্ত্ৰীৰ চিহ্নই কাজিয়া কৰি থকা বুজাইছিল।

ধ্বন্যৰ্থ-সূচক চিহ্ন : কথা কোৱা সুৰ অনুযায়ী চীনা ভাষাত এটা শব্দই বেলেগ বেলেগ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। কোৱাৰ সুৰে এই অৰ্থৰ তাৰতম্য ঘটায়। একে প্ৰতীক চিহ্নৰদ্বাৰা ভিন্ন অৰ্থ বুজাবলৈ মূল চিহ্নৰ পিছত কিছুমান ধ্বন্যৰ্থ সূচক চিহ্ন প্ৰয়োগ কৰা হয়।

৬। হিট্টী লিপি : পৃথিৱীৰ প্ৰাচীনতম লিপিৰ ভিতৰত আন এটা উল্লেখযোগ্য লিপি হ'ল হিট্টী লিপি। পশ্চিম এছিয়াৰ আনাতোলিয়াত (এছিয়া মাইনৰ) খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ২০০০-ৰ পৰা খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ১২০০ লৈকে হিট্টী নামৰ এটা জাতিৰ লোকে বাস কৰিছিল। সাহিত্য-সংস্কৃতিৰ দিশত এই জাতিৰ লোকসকল অতি আগবঢ়া আছিল। তেওঁলোকে ব্যৱহাৰ কৰা লিপিকে হিট্টীলিপি বুলি জনা যায়। Hugo winckler নামৰ এজন ব্যক্তিয়ে ১৯০৬-০৭ আৰু ১৯১১-১২ চনত চলোৱা এক অনুসন্ধান আৰু খনন কাৰ্যৰ পৰা হিট্টী জাতিৰ বিষয়ে বহুতো কথা জানিব পৰা যায়। খনন কাৰ্যৰ পৰা এই লিপিৰ দহহাজাৰ মূণ্ড ফালক আৱিষ্কৃত হয়। আন এক খনন কাৰ্যত এই লিপিত মাটিৰ ফলকত খোদিত কৰা অভিধান, আইন, শাসন-কাৰ্য, ইতিহাস, সন্ধিপত্ৰ, সাহিত্য, সংগীত, জ্যোতিৰবিদ্যা, আয়ুৰ্বেদ, পশুচিকিৎসা আদি বিষয়ক লেখনি উদ্ধাৰ হৈছে। এই আটাইবোৰে হিট্টীলিপিৰ উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন।

প্ৰথম স্তৰত এই লিপি চিত্ৰাত্মক আছিল। পিছৰ পৰ্য্যায়ত চিত্ৰৰ পৰা গৈ ভাবাত্মক আৰু ধ্বন্যাত্মক ৰূপ লাভ কৰে। কোনো কোনো পণ্ডিতে হিট্টী লিপি মিছৰীয় পূত খোদিত লিপিৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে বুলি অভিমত আগবঢ়াইছে যদিও এই লিপিতকৈ বাণমুখ লিপিৰহে প্ৰভাৱ অধিক যেন বোধ হয়। কিয়নো হিট্টী ভাষাৰ শব্দসম্ভাৱত সুমেৰীয় আৰু আক্কাদীয় ভাষাৰ প্ৰচুৰ প্ৰভাৱ দেখিবলৈ পোৱা যায়। হিট্টী লিপিত ৪১৯ টা প্ৰতীক চিহ্ন থকাৰ উল্লেখ পোৱা যায়। এই লিপি সাধাৰণতে সোঁহাতৰপৰা বাঁওহাতলৈ লিখা হৈছিল। খ্ৰীষ্টপূৰ্ব ৬০০-ৰ পিছত এই লিপিৰ কোনো নিদৰ্শন দেখিবলৈ পোৱা নাযায়।

চ) ফিনিছীয় লিপি : খ্রীষ্টপূৰ্ব ১৮০০-ৰ পৰা খ্রীষ্টপূৰ্ব ৩৩২-ৰ ভিতৰত চিৰিয়াত ফিনিছীয় সভ্যতা আৰম্ভ হৈছিল। তেওঁলোকৰ ভাষা আছিল উত্তৰ ছেমীয়। ফিনিছীয় সকলে ব্যৱহাৰ কৰা লিপি সম্পৰ্কত বিভিন্ন মতানৈক্য পৰিলক্ষিত হয়। এটা মত অনুসৰি খ্রীষ্টপূৰ্ব দশম শতাব্দীৰ মিছৰীয় বৰ্ণাঙ্ক লিপিক এওঁলোকে নিজৰ লিপি হিচাপে গ্ৰহণ কৰে। প্ৰথম অৱস্থাত মাটিৰ ফালকত এই লিপি খোদিত কৰা হৈছিল যদিও পিছৰ পিনে পেপাৰাইছৰ ওপৰত নল, খাগৰিৰে এই লিপি লিপিবদ্ধ কৰা হয়। আন এটা মত অনুসৰি মিছৰৰ পুতখোদিত লিপিৰ পৰা ফিনিছীয় লিপিৰ বিকাশ হয়। বাণমুখ পুত খোদিত লিপি আৰু ক্ৰীট লিপিৰ প্ৰভাৱত স্বাধীন ভাৱে ফিনিছীয় লিপিৰ উদ্ভৱ হয় বুলিও অন্য এটা মত পোৱা যায়। খ্রীষ্টপূৰ্ব ২০০০-ৰ শেষ ভাগত এই লিপিৰ পূৰ্ণ বিকাশ ঘটে। বিকশিত এই লিপি আছিল বৰ্ণাঙ্ক। এই লিপিত ব্যঞ্জনধ্বনিৰে ব্যৱহাৰ আছে। স্বৰধ্বনিৰ ব্যৱহাৰ পাবলৈ নাই।

ছ) গ্ৰীক লিপি : খ্রীষ্টপূৰ্ব ৯০০ মানত ফিনিছীয় লিপিৰ পৰা গ্ৰীক লিপিৰ বিকাশ ঘটে। ফিনিছীয় লিপিতে বৰ্ণলিপিৰ প্ৰকাশ ঘটিছিল যদিও সম্পূৰ্ণৰূপে গ্ৰীক লিপিতহে ইয়াৰ বিকাশ ঘটে। কাৰণ এই লিপিত স্বৰ আৰু ব্যঞ্জন দুয়ো প্ৰকাৰৰ বৰ্ণৰে প্ৰয়োগ আছিল। এই লিপি একাধিক ধৰণে লিখা হৈছিল। যেনে— বাওঁফালৰ পৰা সোঁফাললৈ, সোঁফালৰ পৰা বাওঁফাললৈ অথবা দুয়োটা পদ্ধতিৰ সংমিশ্ৰণেৰে। খ্রীষ্টপূৰ্ব সপ্তম শতাব্দীত খোদিত হোৱা কুস্ত লিপি এই লিপিৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন। এই লিপিৰ প্ৰথম বৰ্ণ হ'ল 'আলফা' আৰু দ্বিতীয় বৰ্ণ হ'ল 'বিটা'। এই 'আলফা-বিটাৰ' পৰাই ইংৰাজী 'ALPHABAT'-ৰ জন্ম হয়।

জ) লেটিন লিপি : খ্রীষ্ট জন্মৰ ষষ্ঠ-সপ্তম শতাব্দীত বিকাশ লাভ কৰা লেটিন লিপি ইউৰোপত বহু প্ৰচলিত লিপিসমূহৰ ভিতৰত অন্যতম। কিছু সংখ্যক পণ্ডিতৰ মতে, উত্তৰ ছেমীয় লিপিৰ পৰা এই লিপিৰ উদ্ভৱ হৈছে। আন কিছুমানে আকৌ গ্ৰীক লিপিৰ পৰা এই লিপিৰ বিকাশ হৈছে বুলি অভিমত ব্যক্ত কৰিছে। উত্তৰ ছেমীয় অথবা গ্ৰীক লিপিৰ পৰা কালক্ৰমত এট্ৰুস্কান লিপিৰ উদ্ভৱ হয় আৰু পৰৱৰ্তী সময়ত এট্ৰুস্কান লিপিৰ পৰা অৱিয়ন, ৰিউনিক আৰু লেটিন লিপিৰ বিকাশ হয়। এই লিপি বহুলভাৱে ব্যৱহৃত লিপি। ইংৰাজী, ফৰাচী, স্পেনীয়, পৰ্তুগাল, ৰোমানীয়, পোলিস, চেক আদি ইউৰোপীয় ভাষাৰ উপৰি আফ্ৰিকাৰ বহু কেইটা ভাষাই এই লিপিক নিজৰ লিপি হিচাপে গ্ৰহণ কৰে।

প্ৰথম অৱস্থাত লেটিন লিপিত ২১ টা ধ্বনি লিপি আছিল। পিছৰ ফালে মধ্যযুগত ইয়াৰ সংখ্যা ২৬ টা হয়।

ঞ) আৰামীয় লিপি : পশ্চিম এছিয়াৰ চিৰিয়াত প্ৰচলিত উত্তৰ ছেমীয় লিপিৰ বিকশিত ৰূপটোৱে হ'ল আৰামীয় লিপি। জম্বুৰ ছালৰ ওপৰত লিখা 'ওল্ড টেষ্টামেণ্ট' এই লিপিৰ উৎকৃষ্ট নিদৰ্শন। এই 'ওল্ড টেষ্টামেণ্ট' দুহাজাৰ বছৰৰ পূৰ্বতে লিখা হৈছিল। এই লিপিৰ পৰা পৰৱৰ্তী সময়ত কেইবাটাও নতুন লিপিৰ বিকাশ ঘটে। জেন্দ আৱেস্তাৰ পহ্লবী, আশোককালীন খৰোষ্ঠী, প্ৰাচীন হিব্ৰু, এচিয়ানিক আৰু সিনেতিক লিপি ইয়াৰ পৰাই বিকাশ হৈছে। সিনেতিক লিপিৰ পৰা আৰবী লিপিৰ উদ্ভৱ হয়।

ট) সিন্ধু লিপি : অশোককালীন ব্ৰাহ্মী লিপিকে প্ৰাচীন ভাৰতীয় লিপিৰ প্ৰথম নিদৰ্শন বুলি ধৰা হৈছিল। হিন্দু সভ্যতাৰ হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰত প্ৰাপ্ত পোৰা মাটিৰ মোহৰে পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত এই ধাৰণাৰ সলনি কৰে। এই মোহৰবোৰত চৰাই, মাছ, যাঁড় গৰু, এশিঙিয়া জন্তু, মানুহ আদিৰ চিত্ৰ অংকিত থকাৰ লগতে ভিন ভিন প্ৰতীক চিহ্নও অংকিত আছিল। এই প্ৰতীক

চিহ্নবোৰৰ লগত সুমেৰ, মিছৰ, ক্ৰীট, হিট্ৰী, চীন আদি লিপিৰ লগত সাদৃশ্য আছে। লিপি চিহ্নৰ স্পষ্টতা, বৈধিকতা, বিবিধতা আদি সিন্ধুলিপিৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। পুৰাবিদ সকলে সিন্ধু-সভ্যতাৰ এই মোহৰবোৰত খোদিত থকা লিপি চিহ্নবোৰক দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে—

১। মৌলিক আৰু ২। যৌগিক।

ষাণ্ড গৰু, মাছ, চৰাই, মানুহ আদিবোৰ মৌলিক চিহ্ন আৰু এই মৌলিক চিহ্নবোৰৰ লগত ৰেখাবোৰ সংযোজিত হৈ থকা চিহ্নবোৰ যৌগিক। এই লিপি সোঁফালৰ পৰা বাঁওফাললৈ লিখা হৈছিল। অৱশ্যে বাঁওফালৰ পৰা সোঁফাললৈ লিখাৰ পদ্ধতিও প্ৰচলিত আছিল বুলি পণ্ডিতসকলে অভিমত দিছে।

পণ্ডিতসকলে হৰপ্পাৰ মোহৰত থকা লিপিক দুটা স্তৰত ভাগ কৰিছে—

(ক) আদি হৰপ্পীয় স্তৰ আৰু

(খ) উত্তৰ হৰপ্পীয় স্তৰ।

প্ৰথম স্তৰত ৪০ টা মৌলিক প্ৰতীক চিহ্নকে ধৰি ৩৯০ টা প্ৰতীক চিহ্ন আছিল। উত্তৰ হৰপ্পীয় স্তৰত এই প্ৰতীক চিহ্ন হ্রাস পাই ২০ টা হয়।

সিন্ধুলিপিৰ মূল সম্পৰ্কত পণ্ডিতসকলৰ মাজত নানান মতভেদ থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। কিছুমান পণ্ডিতৰ মতে সিন্ধুলিপি সুমেৰৰ পৰা বিকশিত হৈছে। ছেমীয় লিপিৰ সৈতে থকা সাদৃশ্য লক্ষ্য কৰি পণ্ডিতসকলে এই অভিমতটো আগবঢ়াইছে। আকৌ আন এচাম পণ্ডিতে ভাৰতৰ সাৰুৱা মাটিতে সিন্ধুলিপিয়ে জন্ম লাভ কৰি বিকাশ লাভ কৰিছে বুলি উল্লেখ কৰিছে। সিন্ধুলিপিক প্ৰত্ন-ব্ৰাহ্মীৰূপ বুলি ড° সুনীতি কুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ে মত পোষণ কৰিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১) বাণমুখ লিপিৰ নামকৰণৰ মূল তাৎপৰ্য কি? (২৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....

২) পবিত্ৰ লিপি আৰু গণলিপিৰ মাজত সীমাৰেখা কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....

৩) চীনালিপিৰ চিহ্নসমূহে কি কি দিশত অৰ্থ ব্যক্ত কৰে? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....

১.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

অতি প্ৰাচীন কালতে লিপিৰ জন্ম যন্ত্ৰণা আৰম্ভ হৈছিল। জন্মৰে পৰা বিৰতন লক্ষ্য কৰি লিপিৰ বিকাশক চিত্ৰলিপি, ভাৰমূলক লিপি, ভাৰধ্বনিমূলক লিপি আৰু ধ্বনিমূলক লিপি—এই চাৰিটা স্তৰত ভাগ কৰিব পাৰি। চিত্ৰৰ যোগেদি ভাৰ প্ৰকাশিত হৈ চিত্ৰলিপিৰ জন্ম হয়। চিত্ৰই বস্তুৰ লগতে ভাৰৰ প্ৰকাশ ঘটোৱাই হ'ল ভাৰমূলক লিপি। ভাৰমূলক লিপিৰ বিকাশ হৈ ভাৰ-ধ্বনিমূলক লিপিৰ সৃষ্টি হয়। এই লিপি ভাৰ আৰু ধ্বনিৰ সংমিশ্ৰণ। লিপিৰ পূৰ্ণ বিকশিত ৰূপটোৱেই হ'ল ধ্বনিমূলক লিপি। ই দুই প্ৰকাৰৰ— অক্ষৰাত্মক আৰু বৰ্ণাত্মক। যিবোৰ লিপি চিহ্নই অক্ষৰ সূচায় সেইবোৰ অক্ষৰাত্মক লিপি আৰু যিবোৰে বৰ্ণ সূচায় সেইবোৰ বৰ্ণাত্মক লিপি। পৃথিৱীৰ সমগ্ৰ লিপিক দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। অক্ষৰ বা বৰ্ণ নথকা লিপি আৰু অক্ষৰ বা বৰ্ণ থকা লিপি।

পৃথিৱীৰ বিভিন্ন সভ্যতাত বিভিন্ন সময়ত বিভিন্ন লিপিৰ জন্ম হৈছিল। এই লিপিসমূহৰ ভিতৰত বাণমুখ লিপি, ইজিপ্তৰ পূতখোদিত লিপি, ক্ৰীট লিপি, চীনা লিপি হিট্টী লিপি, ফিনিছীয় লিপি, গ্ৰীক লিপি, লেটিন লিপি, আৰামীয় লিপি আৰু সিন্ধুলিপি উল্লেখযোগ্য।

১.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক।
- ২) লিপিৰ বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰসমূহ বৰ্ণনা কৰক।
- ৩) কি কি স্তৰৰ মাজেৰে লিপিয়ে বৰ্তমান অৱস্থা পাইছে? আলোচনা কৰক।
- ৪) চমুটোকা লিখক :

(ক) চিত্ৰলিপি, (খ) ভাৰলিপি, (গ) ভাৰ-ধ্বনি লিপি, (ঘ) ধ্বনিলিপি, (ঙ) বাণমুখ লিপি, (চ) ইজিপ্তৰ পূতখোদিত লিপি, (ছ) ক্ৰীট লিপি, (জ) চীনা লিপি, (ঝ) হিট্টী লিপি, (ঞ) ফিনিছীয় লিপি, (ট) গ্ৰীক লিপি, (ঠ) লেটিন লিপি, (ড) আৰামীয় লিপি আৰু (ঢ) সিন্ধুলিপি।

১.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

সৰ্বেশ্বৰ কটকী	: অসমীয়া প্ৰাচীন লিপি
ভোলানাথ তিৱাৰী	: ভাষা-বিজ্ঞান
সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা	: অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত
মহেশ্বৰ নেওগ	: অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা
উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী	: অসমীয়া লিপি
নাৰায়ন দাস	: বিশ্বলিপিৰ ভূমিকা
যতীন গোস্বামী	: অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাস
Mahendra Bora	: <i>The Evolution of Assamese Script</i>

* * *

দ্বিতীয় বিভাগ
ভাৰতীয় লিপিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ

বিভাগৰ গঠন

- ২.১ ভূমিকা (Introduction)
- ২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ২.৩ ভাৰতীয় লিপিৰ জন্ম আৰু বিৱৰ্তন
- ২.৪ খৰোষ্ঠী লিপি
- ২.৫ ব্ৰাহ্মী লিপি
- ২.৬ কুমাণ লিপি
- ২.৭ গুপ্তলিপি
- ২.৮ ভাৰতৰ প্ৰাদেশিক লিপিসমূহ
- ২.৯ বিদেশত ভাৰতীয় লিপি
- ২.১০ সাৰাংশ (Summing Up)
- ২.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ২.১২ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

আগৰ বিভাগটিত লিপিৰ উৎপত্তিৰ লগতে পৃথিৱীৰ প্ৰধান লিপি কেতবোৰৰ পৰিচয় দাঙি ধৰা হৈছে। এই বিভাগটিত ভাৰতীয় লিপিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশৰ ধাৰাসমূহ আলোচনা কৰা হ'ব।

সম্ৰাট অশোকৰ অনুশাসনত ব্যৱহৃত ব্ৰাহ্মী লিপিৰ পৰাই ভাৰতীয় লিপিসমূহৰ বিকাশ হৈছে। এই লিপিৰ নামাকৰণ আৰু উৎপত্তি সম্পৰ্কে ভিন্ন জনৰ ভিন্ন মত দেখা যায়। এই ব্ৰাহ্মী লিপিৰ পৰাই বিভিন্ন সময়ৰ পৰিৱৰ্তনৰ মাজেদি আধুনিক ভাৰতীয় লিপিসমূহৰ জন্ম হৈছে। ভাৰতবৰ্ষৰ লগতে বিদেশতো ভাৰতীয় লিপিৰ প্ৰচলন আছে। এই বিভাগটিত এই সকলোবোৰ দিশ সামৰি লোৱা হৈছে।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপোনালোকে—

- ভাৰতীয় লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিৱৰ্তনৰ স্তৰসমূহ বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাব পাৰিব;
- খৰোষ্ঠী লিপিৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব;
- অশোককালীন ব্ৰাহ্মী, কুমাণ লিপি আৰু গুপ্তলিপি সম্পৰ্কে টোকা দিব পাৰিব;
- ভাৰতবৰ্ষৰ লগতে বিদেশত প্ৰচলিত ভাৰতীয় লিপিসমূহৰ পৰিচয় দাঙি ধৰিব পাৰিব।

২.৩ ভাৰতীয় লিপিৰ জন্ম আৰু বিৱৰ্তন

সিদ্ধু সভ্যতাৰ পুৰালিপিৰে প্ৰাচীন ভাৰতীয় লিপিৰ প্ৰথম নিদৰ্শন যদিও সেই সময়ৰে পৰা ভাৰতীয় লিপিৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰা এটি পোৱা নেযায়। সম্ৰাট অশোকৰ দিনৰ পৰাহে ভাৰতীয় লিপিৰ বিকাশৰ ধাৰাবাহিক বুৰঞ্জী পোৱা যায়। অশোকৰ শিলালিপিত ব্যৱহৃত ব্ৰাহ্মী লিপিৰ পৰা ভাৰতীয় লিপিৰ বিকাশৰ ধাৰা আৰম্ভ হৈছে। সিদ্ধু সভ্যতাৰ পুৰালিপিৰ লগত ব্ৰাহ্মী লিপিৰ কিবা সম্পৰ্ক আছেনে নাই এই বিষয়ে এটা সুস্থিৰ সিদ্ধান্ত আজিলৈকে কোনো পণ্ডিতে দিব পৰা নাই।

ভাৰতীয় লিপিৰ বিৱৰ্তনৰ ধাৰা এটা ব্ৰাহ্মী লিপিৰ পৰা ধাৰাবাহিকভাৱে পোৱা গ'লেও সেই লিপিকে ভাৰতৰ প্ৰাচীনতম লিপি বুলি ক'ব নোৱাৰি। কাৰণ এই লিপি আছিল সৌষ্ঠৱশীল আৰু পৈণত। ব্ৰাহ্মী লিপিৰ নিচিনা সৌষ্ঠৱপূৰ্ণ আৰু পৈণত অৱস্থা পাবলৈ এটা লিপি কেইবাশ বছৰীয়া বিৱৰ্তনৰ মাজেদি আহিব লাগিব। সম্ভৱতঃ সম্ৰাট অশোকৰ বহু বছৰ পূৰ্বে ব্ৰাহ্মী লিপি উদ্ভৱ হৈ বিকাশৰ পথত আগবাঢ়ে।

ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উদ্ভৱ সম্পৰ্কে পণ্ডিতসকলৰ মাজত নানা মতভেদ থকা দেখা যায়। এচাম পণ্ডিতৰ মতে, প্ৰাচীন ভাৰতীয় লোকসকলে ফিনিছীয় সকলৰ পৰা এই লিপি পৰিগ্ৰহণ কৰে। বেহা-বেপাৰৰ যোগেদি এই লোকসকল ফিনিছীয় লিপিৰ সৈতে পৰিচিত হয় আৰু ভাৰতবৰ্ষত ইয়াৰ প্ৰচলন কৰায়। পিছৰ কালত এই লিপিয়ে ব্ৰাহ্মী লিপি বুলি জনাজাত হৈ পৰে। আন এদল পণ্ডিতে আকৌ ছেমীয় লিপিৰ পৰাহে ব্ৰাহ্মীলিপিৰ উৎপত্তি হয় বুলি মত পোষণ কৰে। অধিকাংশ পণ্ডিতে ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উৎপত্তি আৰু বিকাশ ভাৰততে হোৱা বুলি মত আগবঢ়াইছে। সিদ্ধু সভ্যতাৰ শেষ স্তৰৰ ছীল-মোহৰ আদিৰ লিপিৰ লগত অশোককালীন ব্ৰাহ্মী লিপিৰ ভালেমান সাদৃশ্য আছে। সিদ্ধু সভ্যতাৰ লিপি চিত্ৰলিপি, ভাৱলিপি আৰু ভাৱধ্বনিমূলক লিপিৰ সমাহাৰ আছিল। সম্ভৱতঃ সেই লিপিৰ পৰাই কালক্ৰমত ব্ৰাহ্মী লিপিৰ বিকাশ হৈছে।

ব্ৰাহ্মী লিপিক ভাৰতীয় লিপিৰ আদি জননী বুলি ক'ব পাৰি। অশোককালীন ব্ৰাহ্মী লিপিয়ে খ্ৰীষ্টপূৰ্ব দুশ শতাব্দীৰ পৰা খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীৰ প্ৰথম অৰ্ধলৈকে শক আৰু ক্ষত্ৰপ ৰাজবংশৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ভালেমান দিশত পৰিৱৰ্তন ঘটায়। খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয়-তৃতীয় শতিকাত কুষণ যুগত ব্ৰাহ্মী লিপিয়ে ভালেমান দিশত বিকাশ লাভ কৰি গুপ্ত লিপিলৈ ৰূপান্তৰিত হয়। গুপ্তকালীন ব্ৰাহ্মী লিপি বা গুপ্ত লিপিয়ে সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতত বিয়পি পৰে আৰু উত্তৰ, দক্ষিণ, পূৰ, পশ্চিম এই চাৰিটা আঞ্চলিক ৰূপত বিকশিত হয়। খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ-সপ্তম শতাব্দীৰ গুপ্ত লিপিয়ে 'সিদ্ধ-মাতৃকা' নামেৰে জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰে। পৰৱৰ্তী সময়ত সিদ্ধ-মাতৃকাৰ পৰাই শাৰদা, শ্ৰীহৰ্ষ আৰু কুটিল এই তিনিটা আঞ্চলিক লিপিয়ে প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰে। উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলত শাৰদা, মধ্য আৰু দক্ষিণ পশ্চিমাঞ্চলত শ্ৰীহৰ্ষ আৰু উত্তৰ-পূৰ্ব অঞ্চলত কুটিল লিপিয়ে বিস্তাৰিত হয়। শাৰদা লিপিৰ পৰাই কাশ্মিৰী, গুৰমুখী, শ্ৰীহৰ্ষৰ পৰা দেৱনাগৰি, নন্দিনাগৰী আৰু কুটিল লিপিৰ পৰাই মৈথিলী, অসমীয়া, বঙলা, উড়িয়া, নেৱাৰী আদি লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ হৈছে বুলি কোৱা হয়। অৱশ্যে অসমীয়া লিপিৰ বিকাশ কুটিল লিপিৰ আগৰ স্তৰ গুপ্ত লিপিৰ পৰাই হোৱা বুলি এটা সুস্থিৰ সিদ্ধান্তলৈ অহা গৈছে।

ব্ৰাহ্মী লিপিৰ সমসাময়িকভাৱে ভাৰতবৰ্ষত আন এবিধ লিপিৰ প্ৰচলন আছিল। সেই লিপিবিধ আছিল খৰোষ্ঠী লিপি। খৰোষ্ঠী লিপি অশোকৰ অনুশাসনমালাত ব্যৱহৃত হৈছিল। উত্তৰ পশ্চিমাঞ্চলৰ কেইখনমান শিলালিপিত এই লিপিৰ ব্যৱহাৰ দেখা যায়। পৰৱৰ্তী সময়ত এই লিপিৰ প্ৰচলন নোহোৱা হৈ পৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

ব্ৰাহ্মী লিপিৰ বিকাশত কোনবোৰ ৰাজবংশ অংশীদাৰ হৈছিল? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

২.৪ খৰোষ্ঠী লিপি

ভাৰতীয় সভ্যতা আৰু সংস্কৃতিৰ ইতিহাসত খৰোষ্ঠী লিপিৰ ভূমিকা অনবদ্য। ভাৰতবৰ্ষত বহু বছৰ ধৰি খৰোষ্ঠী লিপিৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। এই লিপিৰে ভাষা লিখিবলৈ সুবিধা নোহোৱা বাবে পৰৱৰ্তী সময়ত ইয়াৰ প্ৰয়োগ লাহে লাহে কমি আহে আৰু খ্ৰীষ্টজন্মৰ তিনিশবছৰ পিছত ভাৰতবৰ্ষত এই লিপিৰ ব্যৱহাৰ নোহোৱা হৈ পৰে। সম্ৰাট অশোকৰ ধৰ্মলিপিসমূহত খৰোষ্ঠী লিপি ব্যৱহাৰ হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়। এই লিপিৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন পাকিস্তানৰ মানসেহৰা আৰু শ্বাহবাজগটীত পোৱা গৈছে। অশোকৰ ৰাজত্বকালৰ পিছত শক, কুষাণ, ভাৰত-যৱন আদি বংশৰ ৰজাসকলেও খৰোষ্ঠী লিপি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। পোন প্ৰথমতে, পণ্ডিতসকলে খৰোষ্ঠী লিপিক গান্ধাৰী, কাবুলী, বেক্টোপালি, ইণ্ডো-বেকট্ৰি আদি নামেৰে অভিহিত কৰিছিল যদিও পৰৱৰ্তী সময়ত 'খৰোষ্ঠী' নামটোহে এই লিপিৰ নামকৰণত বেছি প্ৰযোজ্য হৈ পৰিল। এই লিপিক খৰোষ্ঠী কয় বোলা হয়—পণ্ডিতসকলে তাৰ কিছুমান কাৰণ নিৰ্দেশ কৰিছে। এই কাৰণসমূহ এনেধৰণৰ—

- (ক) অধ্যাপক Terrien de la Couperie-এ কৈছে যে, 'কুলিউ, কিয়ালু বা কিয়ালুশ্বেৰে প্ৰথমে এই লিপি ব্যৱহাৰ কৰিছিল বাবে ইয়াৰ নাম খৰোষ্ঠী হৈছিল'। তেওঁ এই মতটো চীনা বিশ্বকোষৰ আঁত ধৰি আগবঢ়াইছে।
- (খ) এটা সময়ত মধ্য এছিয়াৰ কাছগাডত খৰোষ্ঠী লিপিৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। চীনা ভাষাত এই লিপিক 'কি-আ-লু-শু-অ-লে' ৰূপে জনা যায়। ইয়াৰ সংস্কৃত ৰূপ হৈছে 'খৰোষ্ট্ৰ'। অধ্যাপক চিল'ভা লেভীয়ে এই মতটো আগবঢ়াইছে। কিন্তু ফ্ৰেঙ্ক আৰু পি'শেচৰে যুক্তি সহকাৰে দেখুৱাইছে যে, চীনা শব্দটোৰ সংস্কৃত ৰূপ 'খৰোষ্ট্ৰ' নহয় 'খৰোষ্ঠা'হে।
- (গ) দ্য প্ৰজিলুষ্কিয়ে কৈছে যে, 'এইবিধ লিপি গাধৰ ছালত লিখা বাবে ইয়াক খৰপৃষ্ঠী বুলি কোৱা হয়।' খৰপৃষ্ঠীয়ে পিছত ধৰ্মি সংকোচনৰ ফলত 'খৰোষ্ঠী' ৰূপ লাভ কৰে বুলি তেওঁ উল্লেখ কৰিছে।
- (ঘ) এচাম পণ্ডিতে আৰামীয় ভাষাৰ পৰা খৰোষ্ঠী শব্দটো আহিছে বুলি মত পোষণ কৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে, আৰামীয় ভাষাৰ লিপিবাচক শব্দ 'খৰোট্ঠ'-এ সংস্কৃতত ৰূপান্তৰিত হৈ খৰোষ্ঠী ৰূপ লাভ কৰিছে।
- (ঙ) ড° সুনীতি কুমাৰ চট্টোপাধ্যায়ে হিব্ৰু শব্দ 'খৰোশেথ'ৰ পৰাই খৰোষ্ঠী শব্দটো অহা বুলি কৈছে।

(চ) ভাৰতবাসীয়ে আকৌ এইবিধ লিপিৰ আখৰৰ গঢ় গাধৰ ওঁঠৰ লেখীয়া হোৱা বাবে ইয়াৰ নামকৰণ খৰোষ্ঠী কৰিছিল। এই মতটোকে ড° বৃহলৰে *Indian Studies*-ত 'I am ready to accept this as true and historical'—বুলি উল্লেখ কৰিছে।

খৰোষ্ঠী লিপিৰ ব্যৱহাৰ সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত হোৱা দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। ভাৰতৰ গান্ধাৰ আৰু উত্তৰ পাঞ্জাৰতহে এই লিপিৰ প্ৰয়োগ হৈছিল। দৰাচলতে খৰোষ্ঠী লিপিৰে ভাৰতৰ উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চলত প্ৰচলিত প্ৰাকৃত ভাষাকহে লিখিত ৰূপ দিয়া হৈছিল। এই লিপিত সংযুক্ত ব্যঞ্জনৰ সংখ্যা কম। ইয়াত ন আৰু ণ ৰ মাজত কোনো ধৰণৰ পাৰ্থক্য দেখা নাযায়। ক্ষ ৰ ঠাইত খ; ও ৰ ঠাইত ত; দ্ধ ৰ ঠাইত ধ ৰ প্ৰয়োগ হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়। খৰোষ্ঠী লিপিৰ লিখন পদ্ধতি ব্ৰাহ্মীৰ বিপৰীত। অৰ্থাৎ এই লিপি সোঁফালৰ পৰা বাঁওফাললৈ লিখা হৈছিল। অৱশ্যে পৰৱৰ্তী সময়ত ব্ৰাহ্মীলিপিৰ প্ৰভাৱত পৰি এই লিপিয়েও লিখাৰ দিশ সলনি কৰা দেখিবলৈ পোৱা গৈছে।

ড° বৃহলৰ, টেলৰ, জোচেফ হলেভী আদি পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলে আৰ্যমীয় লিপিৰ সৈতে খৰোষ্ঠী লিপিৰ সম্পৰ্ক আছে বুলি অভিমত আগবঢ়াইছে যদিও চাৰ এ. কানিংহাম আৰু ড° ৰাজবলী পাণ্ডে এই লিপিৰ বিকাশ ভাৰততে হোৱা বুলি উল্লেখ কৰিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

খৰোষ্ঠী লিপিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ কি কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

২.৫ ব্ৰাহ্মী লিপি

খ্ৰীষ্ট জন্মৰ তৃতীয় শতাব্দী পূৰ্বে ৰাজত্ব কৰা সম্ৰাট অশোকৰ ধৰ্মলিপিসমূহত ব্যৱহাৰ হোৱা এটা অন্যতম প্ৰধান লিপি হ'ল— ব্ৰাহ্মী লিপি। এই লিপিৰ নামকৰণ সম্পৰ্কে নানা মত দেখা যায়। চীনা বিশ্বকোষ 'ফা-ৱান-শু-লিন' অনুসৰি পোন প্ৰথমে ব্ৰহ্মাই (ফান) এই লিপি ব্যৱহাৰ কৰা বাবে ইয়াৰ নাম ব্ৰাহ্মী হয়। আনহাতে, ভাৰতীয় বা ভাৰতবাসীৰ ধাৰণা মতে, ব্ৰাহ্মী লিপি ভাৰতৰ নিজা সম্পত্তি আৰু ইয়াৰ সৃষ্টি কৰ্তা স্বয়ং ব্ৰহ্ম। ভাৰতীয় আৰ্যসকলে ব্ৰহ্ম বা ব্ৰহ্মজ্ঞানক ৰক্ষণাবেক্ষণ দিবলৈ যি লিপিৰ সৃষ্টি কৰি লৈছিল কালক্ৰমত সিয়েই ব্ৰাহ্মী নাম পাইছিল।

ব্ৰাহ্মী লিপিৰ নামকৰণৰ ক্ষেত্ৰত নানা মত থকাৰ নিচিনাকৈ উৎপত্তি সম্পৰ্কতো পণ্ডিতসকলৰ মাজত নানা মতভেদ থকা দেখা যায়। এচাম পণ্ডিতৰ মতানুসৰি এই লিপি ভাৰতৰ নিজা সম্পত্তি। ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কত পণ্ডিতসকলে আগবঢ়োৱা মতবাদ সমূহ তলত দাঙি ধৰা হ'ল—

ড° আৰ্টফ্ৰেড ম্যুলাৰ, জেমচ্ প্ৰিন্সেপ, ইমিলি শ্বেনাৰ্ট, জোচেফ হলেভী আদি পণ্ডিতসকলে গ্ৰীক লিপিৰ পৰাই ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উৎপত্তি হৈছে বুলি মত পোষণ কৰিছে। এই

মতটোৰ আঁত ধৰি হোৰেচ হোমান উইলচনে আকৌ গ্ৰীক লিপিৰ লগতে ফিনিছীয় লিপিৰ পৰাও ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উৎপত্তি হৈছে বুলি মত আগবঢ়াইছে।

আন এচাম পণ্ডিতে আকৌ ব্ৰাহ্মীলিপিৰ বিকাশৰ আঁৰত ছেমীয় লিপিৰ প্ৰভাৱ আছে বুলি অনুমান কৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে ছেমীয়া লিপিৰ অন্তৰ্গত ফিনিছীয় লিপিৰ ভালেমান চিহ্নৰ লগত ব্ৰাহ্মীলিপিৰ সাদৃশ্য আছে।

ড° আই. টেলৰে দক্ষিণ ছেমীয় লিপিৰ পৰা ব্ৰাহ্মী লিপিৰ বিকাশ হৈছে বুলি মত পোষণ কৰিছে। আনহাতে যোহান গে অৰ্গ বৃহল্ৰে উত্তৰ ছেমীয় লিপিৰ প্ৰভাৱতহে ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উৎপত্তি হৈছে বুলি অভিমত আগবঢ়াইছে। তেওঁ উত্তৰ ছেমীয় লিপিক ব্ৰাহ্মীলিপিৰ জননী বুলি দৃঢ়তাৰে উল্লেখ কৰিছে।

পাশ্চাত্য পণ্ডিতসকলে ব্ৰাহ্মীলিপিৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কত আগবঢ়োৱা ওপৰোক্ত মতবাদসমূহক একেবাৰে যুক্তিপূৰ্ণ বুলি ক'ব নোৱাৰি। তেওঁলোকে যিবোৰ দিশৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উৎপত্তি গ্ৰীক, ছেমীয় বা ফিনিছীয় লিপিৰ পৰা হোৱা বুলি ক'ব খোজে সেইবোৰ যথা সৰ্বস্ব নহয়।

আন এচাম পুৰালিপিতত্ত্ববিদে ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উৎপত্তি ভাৰতবৰ্ষতে হোৱা বুলি ধাৰণা কৰিছে। সেই চামৰ ভিতৰত ড° এফ্ মেচনে দাঙি ধৰা অভিমত অনুসৰি খ্ৰীঃপূঃ ছয় শতাব্দী পূৰ্বে ভাৰতবৰ্ষত বৰ্ণমালাৰ সৃষ্টি হৈছিল আৰু গৌতম বুদ্ধৰ জন্মৰ বহু বছৰ আগতে তাৰ প্ৰয়োগ আছিল। ভাষাতত্ত্ববিদ জন বিমেও খ্ৰীষ্টজন্মৰ তিনিশ বছৰ আগৰেপৰা পালি আখৰৰ ব্যৱহাৰ আছিল বুলি উল্লেখ কৰিছে। ড° এফ. মেচন আৰু জন বিমৰ মতক সমৰ্থন কৰি জেনেৰেল এ. কানিংহামে ১৮৭৬ খ্ৰীষ্টাব্দত প্ৰকাশিত *Corpus Inscriptionum Indicarum* শীৰ্ষক সম্পাদিত গ্ৰন্থখনৰ পাতনিত ভাৰতীয় পালি বা ব্ৰাহ্মীলিপি ভাৰতীয় চিত্ৰলিপিৰ পৰা বিকশিত হৈছে বুলি দৃঢ়ভাৱে উল্লেখ কৰিছে। ব্ৰাহ্মী লিপিৰ উৎপত্তি যে ভাৰততে হৈছে, ই যে কোনো বিদেশী লিপিৰ পৰা বিকাশ হোৱা নাই— এই কথাটো সিন্ধুলিপিৰ উদ্ভাৱনৰ ফলত নিশ্চিত হ'ব পৰা যায়। সিন্ধুলিপি চিত্ৰলিপি, ভাৱলিপি আৰু ভাৱধ্বনিমূলক লিপিৰ এক মিশ্ৰিত সমাহাৰ। সেইফালৰ পৰাই ব্ৰাহ্মী লিপিৰ বিকাশ সিন্ধুলিপিৰ পৰা হোৱা বুলি ক'ব পাৰি। এই দিশটোলৈ পোনতে পণ্ডিত লংডনে আঙুলিয়াই দিয়ে। এই ক্ষেত্ৰত তেওঁ এনেদৰে উল্লেখ কৰি কৈছে যে—

“The early syllabic alphabet of Northern India known as Brahmi Script, from which all later characters were derived, is most probably a survival of the early pictographic system of the Indus valley”

ড° ভোলানাথ তিৱাৰীয়ে সিন্ধুলিপিৰ দহোটা অক্ষৰৰ সৈতে ব্ৰাহ্মী লিপিৰ দহোটা অক্ষৰৰ সাদৃশ্য দেখুৱাই ব্ৰাহ্মীলিপিৰ লগত সিন্ধুলিপিৰ যে সুদৃঢ় সম্পৰ্ক তাক দাঙি ধৰে।

ব্ৰাহ্মীলিপি সাধাৰণতে বাঁওফালৰপৰা সোঁফাললৈ লিখা হৈছিল যদিও কেতিয়াবা কেতিয়াবা ইয়াক সোঁফালৰ পৰাও বাঁওফাললৈ লিখাও হৈছিল। মধ্যপ্ৰদেশৰ এৰণ নামে ঠাইত প্ৰাপ্ত মুদ্ৰা এটিত উৎকীৰ্ণ লিপিৰ উপৰি সিংহলত ব্ৰাহ্মী লিপিৰ কেবাখনো অভিলেখ উদ্ধাৰ কৰা হৈছে। এইবোৰ সোঁফালৰপৰা বাঁওফাললৈ লিখা হৈছিল। তদুপৰি অন্ধপ্ৰদেশৰ য়েৰৰণ্ডৰি নামে ঠাইত প্ৰাপ্ত অনুশাসনখনিৰ এটা শাৰী লিখা হৈছে বাঁওফালৰপৰা সোঁফাললৈ আৰু দ্বিতীয়টো শাৰী আৰম্ভ হৈছে সোঁফালৰ পৰা বাঁওফাললৈ। তৃতীয়টো শাৰী পুনৰ বাঁওফালৰ পৰা সোঁফাললৈকে লিখা হৈছে।

খ্রীষ্ট জন্মৰ তৃতীয় শতাব্দীত সশ্রীট অশোকৰ ৰাজত্বকালত তেওঁৰ ধৰ্মলিপিসমূহ খোদিত কৰিবলৈ পোনপ্ৰথমে ব্ৰাহ্মীলিপিৰ প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। অশোককালীন ব্ৰাহ্মীলিপিৰ নিদৰ্শনসমূহ গিৰিশিলাপৃষ্ঠ, শিলাফলক অথবা শিলাস্তম্ভত সংৰক্ষিত হৈ থকা দেখিবলৈ পোৱা যায়। ১৮২২ চনত পশ্চিম ভাৰতৰ কাঠিয়াবাড়ৰ জুনাগড় ৰাজ্যৰ গিৰনাৰ নামৰ ঠাইত আৰু ১৮৩৭ চনত উৰিষ্যাৰ ভূৰনেশ্বৰৰ ধৌলিত উদ্ধাৰ হোৱা শিলালিপিসমূহত অশোককালীন ব্ৰাহ্মীৰ নিদৰ্শন দেখিবলৈ পোৱা যায়। ইয়াৰ উপৰি ১৮৬০ চনত উত্তৰ প্ৰদেশৰ দেৱাডুন জিলাৰ কালসী নামৰ ঠাইত চৈধ্যখন শিলালেখ একেলগে খোদিত কৰা শিল উদ্ধাৰ হৈছে।

অশোককালীন ব্ৰাহ্মীলিপি দেখিবলৈ পোন আৰু কৌণিক। আখৰবোৰ সমান। এই লিপিৰ শাৰীবোৰ বাঁওফালৰপৰা সোঁফাললৈ লিখা হৈছিল। শিলালিপিসমূহত আখৰৰ গড় কৌণিক হোৱা দেখিবলৈ পোৱা যায়। আকৌ স্তম্ভলিপিত আখৰবোৰ পকাই পকাই লিখা দেখা যায়।

ড° চি. এচ. উপাসকে অশোককালীন ব্ৰাহ্মীত দুটা ৰূপ থকা বুলি অভিহিত বাৰিছে। ইয়াৰে প্ৰথম ৰূপটো হ'ল মৌলিক ৰূপ আৰু দ্বিতীয়টো সাধিত ৰূপ।

মৌলিক ৰূপটোত তিনিটা স্বৰবৰ্ণ আৰু একৈশটা ব্যঞ্জনবৰ্ণ পোৱা যায়। আকৌ সাধিত ৰূপটোত স্বৰবৰ্ণ সাতোটা আৰু ব্যঞ্জনবৰ্ণ তেৰটা। মৌলিক ৰূপটোত সৰ্বমুঠ আখৰৰ সংখ্যা— ২৪টা আৰু সাধিত ৰূপটোত — ২১টা।

মৌলিক ৰূপৰ অক্ষৰসমূহ এনেধৰণৰ—

স্বৰবৰ্ণ : অ, ই, উ।

ব্যঞ্জনবৰ্ণ : ক, গ, ঘ, চ, জ, ঝ, ট, ড, ত, দ, ন, প, ব, ম, য়, ৰ, ল, ৱ, ম, স, আৰু হ।

আনহাতে সাধিত ৰূপটোত ব্যৱহাৰ হোৱা অক্ষৰসমূহ হ'ল—

স্বৰবৰ্ণ : আ, ঈ, উ, ঐ, ও, ঔ আৰু ং

ব্যঞ্জনবৰ্ণ : খ, ঙ, চ, ঞ, ঠ, ঢ, ণ, থ, ধ, ফ, ভ, ড় আৰু ষ।

অশোকৰ শিলালেখসমূহত অ, আ, ই, এ, উ, ও আৰু অং— এই সাতোটা স্বৰবৰ্ণৰ প্ৰয়োগ আদি স্থানত দেখিবলৈ পোৱা যায়। আকৌ আ, ই, ঈ, উ, এ, ঐ, ও আৰু অনুস্বাৰৰ মধ্যৱতীস্থানত প্ৰয়োগ হোৱা দেখা যায়।

ব্ৰাহ্মীলিপিৰ বিকাশৰ ইতিহাসত বৰঙণি যোগোৱা দুটা উল্লেখযোগ্য ৰাজবংশ হৈছে— শক বংশ আৰু ক্ষত্ৰপ বংশ। ক্ষত্ৰপ শক বংশৰে এটা অন্যতম প্ৰধান ভাগ। এওঁলোক প্ৰধানতঃ বহিভাৰতীয় লোক এওঁলোকে নিম্ন সিন্ধুত উপনিবেশ স্থাপন কৰিছিল।

খ্রীষ্টপূৰ্ব দুশ শতাব্দীৰপৰা খ্রীষ্টজন্মৰ সময়লৈকে ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মী লিপিয়ে বিকাশৰ পথত আগবাঢ়ে। এই সময়ছোৱাতে ভাৰতত বৈদেশিক আক্ৰমণ চলে আৰু ভাৰতৰ উত্তৰ-পশ্চিম অঞ্চল গ্ৰীকসকলৰ অধীনলৈ যায়। ফলস্বৰূপে ভাৰতীয় লিখন কলাত গ্ৰীকসকলৰ প্ৰভাৱ পৰিবলৈ ধৰে। এই প্ৰভাৱ ভাৰতত মুদ্ৰা লিপিয়ে বহন কৰে। কিয়নো তেওঁলোকে ভাৰতভূমিত প্ৰচলিত হৈ থকা মুদ্ৰাত ছাপ দিয়া পদ্ধতিটোৰ পৰিবৰ্তন ঘটাই এটা নতুন পদ্ধতিৰ প্ৰৱৰ্তন কৰায়। এই পদ্ধতিমতে, মুদ্ৰাটোৰ এফালে ৰজাজনৰ শিৰভাগ খোদিত কৰে আৰু

আনটো ফালত বজাৰ নামটো। নাম থকা ফালটোত বিভিন্ন গ্ৰীক দেৱ-দেৱী, অশ্বাৰোহী, হাতী আদিৰ প্ৰতিকৃতি গ্ৰীক খৰোষ্ঠী অথবা গ্ৰীক ব্ৰাহ্মীৰে খোদিত কৰা দেখিবলৈ পোৱা যায়।

খ্ৰীষ্টপূৰ্ব প্ৰথম শতাব্দীৰ শেষ ভাগৰ পৰা যেতিয়া শক আৰু ক্ষত্ৰপসকলে ৰাজকাৰ্যৰ ভাৰ গ্ৰহণ কৰে তেতিয়াৰ পৰা ভাৰতীয় লিপিত নানা পৰিৱৰ্তন হয়। প্ৰথমতে, তেওঁলোকে গ্ৰীকসকলৰ আৰ্হিত মুদ্ৰাংকণ কৰিবলৈ লৈছিল যদিও পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত মুদ্ৰাৰ উপৰি শিলালেখত ব্যৱহাৰ হোৱা লিপিৰ ৰূপ সলাবলৈও সক্ষম হয়। তেওঁলোকে অক্ষৰৰ শিৰাংশ অংকনতো বিশেষ মনোযোগ দিছিল। এই সময়ছোৱাৰ লিপিত যুক্তক্ষৰৰ অধিক প্ৰয়োগ হয়। অশোককালীন ব্ৰাহ্মীলিপিত সংখ্যাসূচক ৪, ৬, ৫০ আৰু ২০০ এই প্ৰতীকসমূহৰ ব্যৱহাৰ আছিল। কিন্তু এই সময়ছোৱাত সংখ্যাবাচক চিহ্নৰ সংখ্যা বৃদ্ধি হয়। ১, ২, ৯, ১০, ৭০, ৯০ আৰু ২০০ সংখ্যাবাচক প্ৰতীকচিহ্নবোৰৰ প্ৰয়োগ এই যুগৰ ব্ৰাহ্মী লিপিৰ এটা উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১) ব্ৰাহ্মী নামটিৰ তাৎপৰ্য কি? (২০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....

২) ব্ৰাহ্মী লিপিৰ জন্ম ভাৰতত বুলি কোৱাৰ যুক্তি আছে নে? (৩৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....

২.৬ কুষাণ লিপি

অশোকৰ দিনত উদ্ভৱ হোৱা ব্ৰাহ্মীলিপিয়ে খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম শতাব্দীৰ একাধিক দশকলৈকে শক আৰু ক্ষত্ৰপ ৰাজবংশৰ পৃষ্ঠপোষকতাত ভালেমান দিশত পৰিৱৰ্তন সাধিত হয়। খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম-দ্বিতীয় শতাব্দীত কুষাণসকলে ভাৰতবৰ্ষত ৰাজ্য বিস্তাৰ কৰে। এই বংশৰ ৰাজত্বকালত ব্ৰাহ্মীলিপিয়ে একাধিক দিশত মোট সলায়। এই সময়ছোৱাৰ ব্ৰাহ্মীলিপিকে কুষাণ লিপি বোলা হয়। কণিষ্ক, হৰিষ্ক আদি কুষাণবংশীয় ৰজাসকলৰ শিলালিপি, মোহৰলিপিত এই লিপিৰ নিদৰ্শন দেখিবলৈ পোৱা যায়।

কুষাণ লিপিৰ জৰিয়তে ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মী লিপিয়ে কলাত্মক ৰূপৰ ফালে ধাৰিত হয়। ইয়াৰ আগৰ ব্ৰাহ্মী লিপিৰ অনুভূমিক অথবা লম্বৰেখাবোৰ পোন হোৱাৰ বিপৰীতে কুষাণ লিপিত ৰেখাবোৰে বক্র বা বৰ্তুল ৰূপ ধাৰণ কৰে। বিভিন্ন প্ৰতীক চিহ্নবোৰৰো নানা দিশত বিকাশ আৰম্ভ হয়। এই বিকাশৰ বিভিন্ন স্তৰসমূহ তলত দাঙি দৰা হ'ল—

(১) ব্ৰাহ্মীলিপিৰ আখৰবোৰ আছিল থিয় আৰু সৰল আকৃতিৰ। আখৰবোৰৰ ওপৰত শিৰোৰেখা বা মাত্ৰা নাছিল। কুষাণ লিপিত আখৰবোৰে বেকা আৰু বৰ্তুল ৰূপ ধাৰণ কৰে। দুই এটা অক্ষৰৰ শীৰ্ষস্থানে ত্ৰিকোণাত্মক ৰূপ লাভ কৰে। আখৰবোৰত

ক্ষুদ্র मात्रा वा शिबोरेखाৰ আগम হয়। न, ण, स, ल आरु स्य अक्षरे बद्रूप धारण करे।

- (२) कुषाणलिपित एकाधिक नतुन अक्षरर आगम हय। ऋ, ङ्गा आरु ङ्ग आदि युक्ताक्षरे आरु 'ल' अक्षरे एह समयखेराते डुमुकि मारे। 'सिद्धम' शब्दर हलन्त 'म्' र प्रयोग एह समयखेरातर ब्राम्ही लिपिर एटा उल्लेखयोग्य वैशिष्ट्य।
- (३) स्वरर गौण रूपवोर अशोककालीन ब्राम्हीत पोन आछिल। कुषाणकालत एह रूपवोर बद्रुता गुण लाड करे।
- (४) संख्यासूचक प्रतीकर बहल ब्यरहार एह लिपिर एटा अन्यतम वैशिष्ट्य। एह लिपित १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, २०, ३०, ४०, ५०, ६०, ७०, ८०, ९०, १०० आरु २०० प्रतीक चिह्नर प्रयोग पोरया यय। आनहाते २२ संख्याटो २०+२ एह रूपत एह समयखेराते आनुप्रकाश करिछिल।

ड° बूहलरे कुषाण लिपिर परिबर्तनसमूह एनेदरे दाङ्गि धरिछे—

- (१) 'अ' आरु 'आ' र लम्बरेखार दैर्घ्य वाढिछिल।
- (२) आदि 'इ' वुजावलै बहुरा तिनिटा बिन्दु र दुटा अनुभूमिक आछिल यदिओ एह कालत तृतीय बिन्दुटो वाङ्गुंफाले बहुरार ब्यरस्था हेछिल।
- (३) 'घ' र रूपर भालेमान परिबर्तन साधित हेछिल।
- (४) 'त' र तलत एटा फाँचर उदय हेछिल।
- (५) 'द' र अन्तिमभाग सौंफालले भाँज लेछिल आरु सौंफालर अंशर दैर्घ्य वाढिछिल।
- (६) 'ध' र अवयव अधिक चेपन हय आरु अनुभूमि र फाले इ कौणिक रूप लेछिल।
- (७) 'न' र अनुभूमिक रेखाडाल बद्रु रूप धारण करिछिल।
- (८) 'र' र भो भालेमान परिबर्तन साधन हेछिल।
- (९) 'श' र वाङ्गुंफालर निम्नमुखी रेखाडालर भालेमान परिबर्तन साधन हेछिल।
- (१०) 'य' र माजर रेखाडाल अनुभूमिक कल्लित रेखार समानुबालकै दणु र वाङ्गुंफालर अंशटोर भालेमान परिबर्तन हेछिल।

कुषाणकालीन ब्राम्ही लिपित दुटा शैलीये गा करि उठिछिल। पश्चिमा शैली आरु पूर्वी शैली। दुयोटा शैलीर पार्थक्य थका आखरवोर आछिल— श, ल, ह, स। कुषाण लिपिये उतुतर भारतत पश्चिमा आरु पूर्वी शैलीरे विकशित हे उठातर समयते दक्षिण भारततो समानुबालभारे ब्राम्ही लिपिर विकश हेछिल। अरशेय अशोक र दिनते ब्राम्ही लिपिर उतुतर आरु दक्षिण एह दुटा शैलीये गा करि उठिछिल। उतुतर भारततकै दक्षिण भारतर शैलीये अधिक कलात्तर रूप परिग्रहण करिछिल।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কুমাৰ যুগত ব্ৰাহ্মী লিপিয়ে কি কি দিশত কলাত্মক ৰূপ লাভ কৰিছে? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

২.৭ গুপ্তলিপি

ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাসত গুপ্তযুগ এটি উল্লেখযোগ্য যুগ। খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ শতাব্দীৰ ভাৰতবৰ্ষত গুপ্ত বংশ প্ৰতিষ্ঠা হয়। গুপ্তবংশৰ ৰাজত্বকালত ব্ৰাহ্মীলিপিৰ ভালেমান পৰিৱৰ্তন সাধন হয় আৰু লেখন ৰীতিত একাধিক শৈলীয়ে গা কৰি উঠে।

গুপ্তসম্ৰাটসকলৰ ৰাজত্বকালত উত্তৰ ভাৰতভূমিত যি লিপি প্ৰচলিত আছিল তাকেই গুপ্তকালীন ব্ৰাহ্মীলিপি বা সাধাৰণভাৱে গুপ্তলিপি বুলি অভিহিত কৰা হয়। গুপ্তলিপিক দুই ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি— খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ শতাব্দীত ব্যৱহাৰ হোৱা লিপিক আদিগুপ্ত লিপি আৰু তাৰ পিছত ব্যৱহাৰ হোৱা লিপি পৰৱৰ্তীকালীন গুপ্তলিপি।

আদিমুৰৰ গুপ্তলিপি উত্তৰ ভাৰতীয় আৰু দক্ষিণ ভাৰতীয় শৈলীত বিভক্ত। অৱশ্যে এই বিভাজন অশোককালীন ব্ৰাহ্মী লিপিতে গা কৰি উঠিছিল। খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতাব্দীত লিপিৰ লেখন কলা-কৌশলৰ উন্নতি, লিপিবোৰৰ অলংকৰণৰ প্ৰতি স্পৃহা আৰু সৰল ৰূপত লেখাৰ ধাউতিৰ ফলতেই পৰৱৰ্তী গুপ্তলিপিৰ পৰা ভাৰতীয় প্ৰাদেশিক লিপি মালাৰ উৎপত্তি হয়।

খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ পঞ্চম শতাব্দীৰ উত্তৰ-ভাৰতৰ প্ৰচলিত ব্ৰাহ্মীলিপিক ড° বৃহলৰে তিনিটা ভাগত ভাগ কৰি দেখুৱাইছে—

- (ক) পূৰ্বী শৈলীঃ ইয়াৰ নিদৰ্শন পোৱা যায় সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদ স্তম্ভলেখ আৰু স্কন্ধগুপ্তৰ শৈললেখত।
- (খ) পশ্চিমা শৈলীঃ স্কন্ধগুপ্তৰ ইন্দোৰ তাম্ৰলেখ, ভিতৰি স্তম্ভলেখ আৰু দ্বিতীয় স্কন্ধগুপ্তৰ মথুৰা লেখন এই শৈলীৰ নিদৰ্শন।
- (গ) পশ্চিমা কৌণিক শৈলীঃ এই শৈলীৰ আখৰবোৰ কৌণিক ৰূপৰ। উমাগুপ্তৰ বিলসদ অভিলেখ আৰু চন্দ্ৰৰ মেহৰৌলী স্তম্ভলেখত এইবিধ শৈলীৰ নমুনা পোৱা যায়।

এই শৈলীকেইটাৰ ভিন্নতা অনা আখৰকেইটা হ'ল— খ, ল আৰু হ।

গুপ্তসকলে প্ৰথম অৱস্থাত সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতত পূৰ্বী আৰু পশ্চিমা শৈলীত অভিলেখ মালাবোৰ খোদিত কৰিছিল। পুৰাতত্ত্ববিদ ৰাখল দাস বন্দোপাধ্যায়ৰ মতে, পূৰ্বী আৰু পশ্চিমা শৈলীৰ পাৰ্থক্য অনা আখৰকেইটা হ'ল— ল, শ, হ, ম আৰু স।

খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতাব্দীৰ পাৰ গুপ্তলিপিৰ বিকাশ আৰম্ভ হয় আৰু ষষ্ঠ শতাব্দীত এই পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰাটো স্পষ্ট হৈ উঠে। এই সময়ছোৱাত গুপ্তলিপিয়ে নানা দিশত পৰিৱৰ্তিত হৈ

কলাত্মক ৰূপ লাভ কৰে। পৰিৱৰ্তনৰ কাৰকসমূহৰ বিষয়ে আমি আগতেই উনুকিয়াই থৈ আহিছোঁ। লিপি পৰিৱৰ্তনত বিশেষ ভূমিকা পালন কৰা এটি কাৰক হ'ল- কলমৰ ব্যৱহাৰ। কলমৰ ব্যৱহাৰে এই সময়ৰ আখৰসমূহত কেইটিমান পৰিৱৰ্তন আনে। এই কেইটা হ'ল—

- ১) আখৰত শিৰোৰেখাবোৰ স্পষ্ট হয় আৰু শিৰোৰেখাত এটি ত্ৰিকোণৰ সৃষ্টি হয়।
- ২) উত্তৰ ভাৰতীয় লিপিত আখৰবোৰৰ দণ্ডৰ তলৰফালে একোটি পাদচিহ্নৰ সৃষ্টি হয় আৰু পৰৱৰ্তী সময়ত ই পুচ্চলৈ পৰিৱৰ্তন হয়।
- ৩) কলমেৰে খৰকৈ লিখাৰ ফলত আখৰবোৰ অধিক অলংকৃত হৈ পৰে।

খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা গুপ্ত লিপিয়ে সমগ্ৰ উত্তৰ ভাৰতৰ লগতে দক্ষিণ ভাৰতলৈকে প্ৰচলিত হৈ পৰে। দক্ষিণ প্ৰান্তত প্ৰচলিত পল্লৱ লিপিও গুপ্তলিপিৰে এটা প্ৰতিৰূপ। খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ-সপ্তম শতাব্দীৰ গুপ্তলিপিৰ **সিদ্ধমাতৃকা** বুলি জনাজাত হৈ পৰে। এই লিপিয়ে ভাৰতবৰ্ষৰ বাহিৰতো বিস্তাৰ লাভ কৰিছিল। খ্ৰীষ্টীয় ষষ্ঠ শতাব্দীৰ পৰা প্ৰায় দশম শতাব্দীলৈকে উত্তৰ ভাৰতত প্ৰচলিত হৈ থকা লিপিৰ নামেই আছিল 'সিদ্ধমাতৃকা'। এই লিপিৰ আন এটা নাম আছিল 'সিদ্ধম্ লিপি'। 'ও নমঃ সিদ্ধম' শব্দ এই লিপিৰ আৰম্ভণিত ব্যৱহাৰ হোৱা বাবে ইয়াক **সিদ্ধম লিপি** নামেৰে অভিহিত কৰা হৈছিল। কলাত্মক ৰূপ এই লিপিৰ এটা মনকৰিবলগীয়া দিশ।

পৰৱৰ্তী সময়ত সিদ্ধমাতৃকা লিপিৰ পৰা তিনিটা আঞ্চলিক ৰূপৰ উদ্ভৱ হৈছিল—

- (ক) শাৰদা বা উত্তৰ পশ্চিমা।
- (খ) শ্ৰীহৰ্ষ বা দক্ষিণ-পশ্চিমা আৰু উত্তৰ মধ্যদেশ।
- (গ) কুটিল বা পূৰ্বী।

শাৰদা উত্তৰ-পশ্চিমাঞ্চলত, শ্ৰীহৰ্ষ দক্ষিণ-পশ্চিমাঞ্চলত আৰু কুটিল লিপি উত্তৰ-পূৰ্বাঞ্চলত প্ৰচলিত হৈছিল। সময়ৰ সোঁতত শাৰদা লিপিৰ পৰা কাশ্মীৰি, গুৰুমুখী, শ্ৰীহৰ্ষৰ পৰা দেৱানাগৰী আৰু নন্দিনাগৰী আৰু কুটিল লিপিৰ পৰা পূৰ্ব ভাৰতৰ লিপিসমূহৰ উদ্ভৱ হয়। পূৰ্বভাৰতৰ লিপিসমূহৰ ভিতৰত মৈথিলী, অসমীয়া, বঙলা আৰু উড়িয়া লিপিক অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। নেপালৰ নেৱাৰী লিপিত কুটিল লিপিৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে। কোনো কোনো পণ্ডিতে আকৌ কুটিল-লিপিৰ পৰাই প্ৰাচীন নাগৰী আৰু শাৰদা লিপিৰ উদ্ভৱ হোৱা বুলি মতপ্ৰকাশ কৰিছে।

খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ শতাব্দীৰ পিছৰপৰা খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম-অষ্টম শতাব্দীলৈ গুপ্তকালীন ব্ৰাহ্মীলিপিয়ে পৰিৱৰ্তিত হৈ প্ৰত্ন-আঞ্চলিক লিপিমালাৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশত উল্লেখযোগ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। ড° আহমদ হাসান দানীয়ে গুপ্তকালীন ব্ৰাহ্মীলিপিৰ পৰিৱৰ্তনৰ ধাৰাটোক এনেদৰে শ্ৰেণীবিভাগ কৰি দেখুৱাইছে—

- (১) উত্তৰ ভাৰতীয় লিপি।
- (২) গুজৰাট, ৰাজস্থান আৰু মধ্যভাৰতীয় লিপি।
- (৩) দক্ষিণী শৈলী।
- (৪) দক্ষিণ ভাৰতীয় শৈলী।

(১) উত্তৰ ভাৰতীয় লিপিক আৰু তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিছে—

(ক) মধ্য গংগা উপত্যকাৰ লিপি : বিহাৰ, উত্তৰ প্ৰদেশ, উৰিষ্যা আৰু
বিন্ধ্যলৈকে বিয়পি আছে।

(খ) পূৰ্বী ভাৰতীয় লিপি : অসম, বংগদেশ আৰু নেপালত প্ৰচলিত লিপি।

(গ) মথুৰা আৰু পশ্চিম ভাৰতৰ লিপি : প্ৰথম কুমাৰ গুপ্তৰ মথুৰা শাসন
আৰু স্কন্ধগুপ্তৰ স্তম্ভলেখত এই লিপিৰ সুন্দৰ নিদৰ্শন দেখা যায়।

(২) গুজৰাট, ৰাজস্থান আৰু মধ্যভাৰতীয় লিপিক আৰু দুটা ভাগত ভাগ কৰিব
পাৰি—

(ক) ৰাজস্থানী শৈলী : এই লিপি মালৱত প্ৰচলিত। এই লিপিত উত্তৰ
ভাৰতীয় আৰু দক্ষিণ ভাৰতীয় শৈলীৰ মিশ্ৰণ ঘটা দেখা যায়।

(খ) কথিয়বদী শৈলী : ক্ষত্ৰপসকলৰ অভিলেখত এই শৈলীৰ নিদৰ্শন দেখা
যায়।

(৩) দক্ষিণী শৈলী : শমুদ্ৰগুপ্তৰ ভাবাটেক আৰু ত্ৰৰণ শিলালেখ, দ্বিতীয় চন্দ্ৰগুপ্তৰ
উদয়গিৰি গুহালেখ, চালুক্য বংশীয় ৰজাসকলৰ অভিলেখত এই লিপিৰ নিদৰ্শন দেখা যায়।

(৪) দক্ষিণ ভাৰতীয় শৈলী : এই শৈলীক তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি—

(ক) মহীশূৰ আৰু মহাৰাষ্ট্ৰৰ লিপি : চালুক্য, ৰাষ্ট্ৰকূট আৰু সাতবাহন
নৃপতিসকলৰ লিপিত ইয়াৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়।

(খ) অন্ধ্ৰ অঞ্চলৰ লিপি : শালংকায়ন, বিষ্ণু-কুণ্ডিল, বৃহৎফলায়ন, পূৰ্বী চালুক্য
আৰু গংগাসকলৰ লিপিত এই লিপিৰ প্ৰয়োগ দেখা যায়।

(গ) দক্ষিণ ভাৰতৰ লিপি : নৰবৰ্মনৰ মন্দশোৰ শাসনত এই লিপিৰ প্ৰয়োগ
দেখা যায়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১) সিদ্ধমাতৃকা মানে কি? (২০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

২) গুপ্তযুগত ব্ৰাহ্মী লিপিৰ কি কি পৰিৱৰ্তন সাধিত হয়? (৩৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ
লিখক)

.....
.....
.....

২.৮ ভাৰতৰ প্ৰাদেশিক লিপিসমূহ

শাৰদা লিপি : খ্ৰীষ্টীয় দশম শতাব্দীত সিদ্ধ-মাতৃকা লিপিৰ পৰা এই লিপিৰ উদ্ভৱ হয়। শাৰদা কাশ্মীৰৰ লিপি। কাশ্মীৰৰ অধিষ্ঠাত্ৰীদেৱী শাৰদাৰ নাম অনুসৰি এই লিপিৰ নাম শাৰদা হৈছে। এই লিপি যদিও কাশ্মীৰৰ তথাপি ইয়াৰ প্ৰয়োগ উত্তৰ-পশ্চিম পঞ্জাবতো দেখা যায়। পুৰালিপিতত্ত্ববিদ ফোজল চাহাবে এই লিপিত লিখা পুৰাতন লিপি কাংগ্ৰা আৰু চম্বা জিলাত উদ্ধাৰ কৰিছে। এই লিপিত ‘শ’ আৰু ‘স’, ‘ব’ আৰু ‘ব’, তথা ‘এ’ আৰু ‘ম’ ৰ পাৰ্থক্য দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। অথৰ্ববেদৰ পাণ্ডুলিপি শাৰদা লিপিৰে ৰচিত হৈছিল। পৰৱৰ্তী কালত শাৰদা লিপিৰ পৰা টাকৰী, লগু, গুৰমুখী, ডোগ্ৰী, চমেৱালী, কোছী আদি লিপিৰ উদ্ভৱ হয় বুলি পুৰাতত্ত্ববিদসকলে অভিমত আগবঢ়াইছে।

নাগৰী লিপি : হৰ্যলিপিৰ পৰা নাগৰী লিপিৰ জন্ম হয়। গুজৰাটৰ নাগৰ ব্ৰাহ্মণসকলে প্ৰথমতে এই লিপি ব্যৱহাৰ কৰা বাবে ইয়াৰ নাম নাগৰী ৰখা হৈছিল। প্ৰধানভাৱে নাগৰত প্ৰচলিত হোৱা বাবে এই লিপিবিধক নাগৰী লিপি বুলি অভিহিত কৰা হৈছিল বুলি কিছুমান পণ্ডিতে ক’ব খোজে। দেৱভাষা সংস্কৃত এই লিপিত লিখা হৈছিল বাবে ইয়াৰ আন এটা নাম দেৱনাগৰী।

সময়ৰ সোঁতত নাগৰী লিপিয়ে বিকাশৰ পথত আগবাঢ়ে। এই বিকাশৰ ফলশ্ৰুতি ৰূপে কালক্ৰমত নাগৰী লিপিৰ পৰা কেইবাটাও প্ৰাদেশিক লিপিৰ বিকাশ হয়। এই কেইটা হ’ল—

- ১) গুজৰাটী লিপি।
- ২) সৰাফী লিপি।
- ৩) মহাজনী লিপি।
- ৪) মোটীলিপি লিপি।
- ৫) কৈথী লিপি।

গুজৰাটত গুজৰাটী আৰু সৰাফী লিপি, উত্তৰ প্ৰদেশ আৰু বিহাৰৰ কায়স্থ সকলৰ মাজত কৈথী লিপি প্ৰচলিত আছিল। কৈথী লিপিৰ পৰা সময়ত ভোজপুৰী কৈথী, তিব্বতী কৈথী আৰু মগহী কৈথীৰ বিকাশ হয়। এই সকলোবোৰৰ লগত নাগৰী লিপিৰ সাদৃশ্য থকা দেখা যায়।

তেলেগু আৰু কন্নড় লিপি :

দক্ষিণ ভাৰতীয় লিপিৰ অন্তৰ্গত দুটা উল্লেখযোগ্য লিপি হ’ল— তেলেগু আৰু কন্নড় লিপি। তেলেগু আৰু কন্নড় লিপিৰ উদ্ভৱ একে সময়তে হোৱা বাবে প্ৰথম অৱস্থাত এই দুটা লিপিৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য চকুত পৰা নাছিল। কিন্তু পিছলৈ এই পাৰ্থক্য স্পষ্ট হৈ উঠিবলৈ ধৰে আৰু খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতাব্দীৰ পৰা তেলেগু আৰু কন্নড় এই দুয়োটা লিপি নিজস্ব ৰূপত প্ৰতিভাত হৈ পৰে। এই শতিকাৰ পিছৰ পৰা কন্নড় লিপিৰ স্বৰমাত্ৰাসমূহ দীঘল হ’বলৈ ধৰে আৰু অক্ষৰসমূহ অধিক গোলাকাৰ আকৃতি লয়।

চালুক্য বংশী নৃপতিসকলৰ অভিলেখসমূহত তেলেণ্ড লিপিৰ নিদৰ্শন দেখিবলৈ পোৱা যায়। ৰজা মংগী যুৱৰাজৰ অভিলেখ, ৰজা প্ৰতাপৰুদ্ৰৰ ভূমিদান লিপি, দ্বিতীয় বিষ্ণুৱৰ্ধনৰ তাম্ৰলিপি, গণপতিৰ শিলালেখত তেলেণ্ড লিপিৰ প্ৰথম স্তৰৰ নিদৰ্শনসমূহ সংৰক্ষিত হৈ আছে।

আনহাতে, পল্লৱবংশীয় যুৱৰাজ শিৱস্কন্ধ বৰ্মনৰ দানপত্ৰ, কদম্ববংশী ৰজা মুগেশ বৰ্মনৰ দানপত্ৰ, চালুক্য বংশীয় ৰজা, মংগী আৰু কীৰ্তিবৰ্মনৰ দানপত্ৰ আদিত কন্নড় লিপিৰ বিকাশৰ ধাৰাটো দেখিবলৈ পোৱা যায়। ‘কবিৰাজমাৰ্গ’ এই লিপিৰ প্ৰাচীনতম পাণ্ডুলিপি। এই লিপিখনি খ্ৰীষ্টীয় ৮-৭৭ ত লিখা হৈছিল।

পল্লৱ গ্ৰন্থলিপি :

পল্লৱ গ্ৰন্থলিপি ব্ৰাহ্মী লিপিৰ দক্ষিণী শৈলীৰ পৰা বিকশিত হৈছে। পল্লৱ লিপিৰপৰা গ্ৰন্থলিপিৰ বিকাশ হোৱা বাবে পল্লৱ লেখৰ লিপিমালাক পল্লৱ-গ্ৰন্থ লিপি বুলি অভিহিত কৰা হৈছে। এই লিপি ভাৰতৰ বাহিৰেও দক্ষিণ-পূব এছিয়াতো ব্যৱহাৰ হৈছিল। দক্ষিণ-পূব এছিয়াৰ বহুসংখ্যক অভিলেখত এই লিপি ব্যৱহাৰ হোৱাৰ প্ৰমাণ পোৱা গৈছে। মামল্লপুৰমত পোৱা লঘুলেখ, কাঞ্চীপুৰমত পোৱা কৈলাশনাথ মন্দিৰৰ শিলালেখত এই লিপিৰ প্ৰাচীনতম নিদৰ্শন সংৰক্ষিত হৈ আছে। পৰৱৰ্তী কালত এই লিপিৰ পৰা কেৰেলাত প্ৰচলিত মলয়ালম লিপি আৰু দক্ষিণ কৰ্ণাটকৰ প্ৰচলিত তুলু লিপি ইয়াৰ পৰাই উদ্ভৱ হৈছে। আকৌ শ্ৰীলংকাৰ সিংহলী লিপিও গ্ৰন্থলিপিৰ পৰা উদ্ভৱ হৈছে।

তামিল লিপি :

ব্ৰাহ্মীলিপিৰ দক্ষিণী শৈলীৰ পৰা বিকশিত হোৱা আন এটা অন্যতম প্ৰধান লিপি হ’ল— তামিল লিপি। এই লিপি দ্ৰাবিড় ভাষা পৰিয়ালৰ অন্তৰ্গত লিপি। তামিল লিপিৰ ইতিহাস অতি পুৰণি। খ্ৰীষ্টজন্মৰ প্ৰাৰম্ভিককালৰে পৰা এই লিপিৰ নিদৰ্শন পোৱা যায় যদিও খ্ৰীষ্টীয় দ্বিতীয়-তৃতীয় শতাব্দীৰপৰা সপ্তম শতাব্দীলৈ এই ভাষাৰ কোনো লিপি আজিলৈকে উদ্ধাৰ হোৱা নাই।

বৰ্তমানৰ তামিল লিপিত বাৰটা স্বৰধ্বনি আৰু ঠাৰটা ব্যঞ্জনধ্বনি আছে। তামিল ভাষাৰ স্বৰধ্বনিত ‘এ’ আৰু ‘ও’ ৰ উচ্চাৰণৰ ভেদৰ বাবে দুটা আখৰ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। তামিল লিপিত ব্যৱহাৰ হোৱা ব্যঞ্জনধ্বনি ঠাৰটাৰ চৈধ্যটা আখৰ হ’ল— ক, ঙ, চ, জ, ট, ণ, ত, ন, প, ম, য, ৰ, ল আৰু ৱ। এই চৈধ্যটা আখৰৰ লগত আৰু চাৰিটা বিশিষ্ট ব্যঞ্জনাক্ষৰ গ, জ, ড আৰু দ-ৰ ব্যৱহাৰ আছে।

পূৰ্ব ভাৰতৰ লিপিমাল্য :

পূৰ্ব ভাৰতৰ লিপিমাল্যৰ ভিতৰত প্ৰধানভাৱে অসমীয়া, বঙলা, উড়িয়া, মৈথলী আদি লিপিসমূহ অন্তৰ্ভুক্ত। পূৰ্ব ভাৰতীয় লিপিসমূহৰ ভিতৰত এটা উল্লেখযোগ্য লিপি হ’ল অসমীয়া লিপি। অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ ভাৰতৰ প্ৰাচীন লিপি ব্ৰাহ্মীৰ পৰিৱৰ্তী ৰূপ কুটিল লিপিৰ পৰা হোৱা বুলি কোৱা হয়। কিন্তু পঞ্চদশ-ষষ্ঠদশ শতিকাত লিখিত শিলালেখ, নগাজৰী খনিকৰ

গাঁৱৰ প্ৰস্তৰ শিলালিপি উমাচল শিলালিপি, বৰগংগা শিলালিপি আদিত উদ্ধাৰ হোৱা লিপিসমূহ কুটিল লিপিতকৈ গুপ্ত লিপিৰহে বেছি ওচৰচপা। গতিকে কুটিল লিপিয়ে নিজস্ব ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰাৰ আগৰ পৰ্যায়তে গুপ্তলিপিৰ পৰা অসমীয়া লিপিৰ বিকাশ হোৱা বুলি ক'ব পাৰি। পুৰণি অসমৰ বিভিন্ন স্থানত উদ্ধাৰ হোৱা অভিলেখ, মোহৰ, মুদ্ৰা, ভূৰ্জপত্ৰ, সাঁচিপাত, তুলাপাত, তালপাত, দাৰুফলক, কাপোৰ, ধাতু আৰু মাটিৰ পাত্ৰ, হটা আদিত উৎকীৰ্ণ লিপিসমূহৰ মাজেৰে অসমীয়া লিপিৰ উৎপত্তি আৰু ক্ৰমবিকাশৰ বিষয়ে জানিব পৰা যায়।

পূৰ্ব ভাৰতৰ আন এটা উল্লেখযোগ্য লিপি হ'ল— **বঙলা লিপি**। খ্ৰীষ্টীয় নৱম শতিকা মানৰ পৰাই বঙলা লিপিয়ে বিকাশৰ জখলাত আগবাঢ়ে। খ্ৰীষ্টীয় দশম শতাব্দীৰ বঙলা লিপিত নাগৰী প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়। পৰৱৰ্তী সময়ত নাগৰী প্ৰভাৱ কমি আহে আৰু খ্ৰীষ্টীয় দশম শতাব্দীৰ শেষ ভাগত প্ৰত্ন বঙলা লিপিৰ বিকাশ দ্ৰুত হয়। এই সময়ছোৱাত 'অ', 'উ', 'ক', 'খ', 'গ', 'চ', 'ধ', 'ৰ' আৰু 'হ'ৰ বিকাশ উল্লেখনীয়। 'জ'-ই আধুনিক ৰূপ এই সময়ছোৱাতে লাভ কৰে। বিকাশৰ ধাৰাটি পূৰ্ণগতিত আগবঢ়িলেও 'ঝ', 'চ', 'ছ', 'ট', 'ণ', 'ভ', 'শ' আৰু 'হ' ধ্বনিয়ে খ্ৰীষ্টীয় দ্বাদশ শতিকাতহে পূৰ্ণবিকশিত হয়। খ্ৰীষ্টীয় দ্বাদশ শতাব্দীৰ পৰা অষ্টাদশ শতাব্দীলৈকে বাংলা লিপিৰ বিশেষ পৰিৱৰ্তন দেখা নাযায়। খ্ৰীষ্টীয় সপ্তদশ শতিকাৰ দ্বিতীয় ভাগত ছপা পুথিৰ লিপিয়ে বঙলা লিপিক এটা নতুন পৰিৱৰ্তনৰ সোঁত প্ৰদান কৰে। খ্ৰীষ্টীয় অষ্টাদশ শতিকাত 'ৰ' দুটা ৰূপ 'ৰ' আৰু 'ৱ' একদৰে 'ল'ৰো 'ল' আৰু 'ণ' প্ৰয়োগ বঙলা ছপালিপিৰ বিশেষ বৈশিষ্ট্য। এই সময়ছোৱাত কেতবোৰ যুক্তাক্ষৰৰ প্ৰয়োগেও বঙলা লিপিক গতি প্ৰদান কৰে। সময়ৰ অগ্ৰগতিৰ লগে লগে ছপাশালৰ দ্ৰুত উন্নতিৰ ফলত বঙলা লিপিৰ পৰিৱৰ্তন ঘটিছে যদিও মৌলিক ৰূপৰ বিশেষ পৰিৱৰ্তন ঘটা দেখা নাযায়।

অসমীয়া আৰু বঙলা লিপিৰ দৰে **উড়িয়া লিপি**ও পূৰ্বী ভাৰতৰ এটা উল্লেখযোগ্য লিপি। উড়িয়া লিপিত দুই ধৰণৰ শৈলীয়ে গা কৰি উঠিছিল— ব্ৰাহ্মণী আৰু কৰণী। ব্ৰাহ্মণী লিপি গোলাকৃতিৰ আছিল। এই লিপি তালপাতত লিখা হৈছিল। লোৰ লিখনিৰে তালপাত কাটি যোৱাৰ সম্ভাৱনা থকা বাবে এই লিপি গোলাকাৰ আকৃতিৰে লিখা হৈছিল।

পূৰ্বী ভাৰতীয় লিপিৰ আন কেইটামান উল্লেখযোগ্য লিপি হ'ল— বিহাৰৰ মিথিলা অঞ্চলত প্ৰচলিত **মৈথিলী লিপি**, নেপালৰ পৰ্বতীয়া অঞ্চলত প্ৰচলিত **কিৰাত লিপি**, নেপালৰ বহুল প্ৰচলিত **নেৱাৰী লিপি** আদি। নেৱাৰী লিপি গুপ্ত লিপিৰ পূৰ্বী শৈলীৰ পৰা বিকাশ হয়। কুটিল লিপিৰ লগতে নাগৰী লিপিৰ প্ৰভাৱো এই লিপিত দেখা যায়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কুটিল লিপিৰ পৰাই পূৰ্ব ভাৰতৰ সকলোবোৰ লিপিৰ জন্ম হৈছে নে? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

.....

২.৯ বিদেশত ভাৰতীয় লিপি

ভাৰতীয় লিপিয়ে ভাৰতৰ বাহিৰতো প্ৰসাৰ লাভ কৰিছিল। শ্ৰীলংকা, কোৰিয়া, জাপান, থাইলেণ্ড, ব্ৰহ্মদেশ, মধ্য এছিয়া, কম্বোডিয়া, বৰ্ণি, সুবৰ্ণ, যৱদ্বীপ আৰু পুৰণি সুমাত্ৰা আৰু বালিদ্বীপতো ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মীলিপিয়ে প্ৰভূত্ব বিস্তাৰ কৰিছিল।

ভাৰতীয় লিপিয়ে শ্ৰীলংকাৰ সিংহলী লিপিৰ ওপৰত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। এই লিপিৰ ওপৰত দক্ষিণ-পশ্চিমৰ সাতবাহন আৰু ক্ষত্ৰপলিপি, দক্ষিণৰ গুহালিপি, পূৰ-উপকূলৰ ইক্ষ্বাকু লিপি, কদম্ব লিপি আৰু পল্লৱ গ্ৰন্থলিপিৰ প্ৰভাৱ পৰিছিল।

কোৰিয়া আৰু জাপানতো ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মীলিপিৰ প্ৰভাৱ দেখা যায়। এই দেশৰ নিজস্ব লিপিও আছে। কিন্তু সংস্কৃত ভাষাত নৈমিত্তিক লিপি খোদন আৰু বীজমন্ত্ৰ লেখন কৰিবলৈ উত্তৰ-ভাৰতীয় সিদ্ধমাতৃকা লিপিৰ প্ৰয়োগ এই দেশত কৰা হয়।

খ্ৰীষ্টীয় প্ৰথম-দ্বিতীয় শতাব্দীত কিছুমান ভাৰতীয় লোকে প্ৰাচীন শ্যামদেশ বা থাইলেণ্ডত উপনিবেশ স্থাপন কৰিছিল। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে তাত দক্ষিণ ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মীলিপিৰ প্ৰয়োগ হয়। খ্ৰীষ্টীয় দশম শতাব্দীত ৰজা ৰুদ্ৰগে দক্ষিণ ভাৰতীয় লিপিৰ কিছু পৰিৱৰ্তন সাধন কৰি 'বোৰোমান লিপি' নামেৰে এটা নতুন লিপিৰ উদ্ভাৱন কৰে। খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতিকাত ৰজা ৰাম খোম হেগে এই বোৰোমান লিপিৰ পৰা আধুনিক থাইলিপি প্ৰস্তুত কৰি উলিয়ায়।

ব্ৰহ্মদেশতো ভাৰতীয় লিপিয়ে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছিল। পূৰ্বভাৰতীয় কুটিল লিপিৰ প্ৰভাৱ ব্ৰহ্মদেশ লিপিত পৰা দেখা যায়।

গুপ্তকালীন ব্ৰাহ্মী লিপিৰ প্ৰভাৱ মধ্য এছিয়াৰ লিপিমালাত পৰা দেখা যায়। মধ্য এছিয়াত গুপ্তলিপিৰ তিনিটা শৈলীৰ প্ৰচলন আছিল—

- ১) পোন লম্বৰ লিপি
- ২) বেকা লম্বৰ লিপি
- ৩) বক্ৰলিপি

দক্ষিণ-পূৰ্ব এছিয়াৰ কম্বোডিয়াতো ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মী লিপিৰ প্ৰভাৱ পৰিছিল। খ্ৰীষ্টীয় অষ্টম শতাব্দীৰ পৰা দশম শতাব্দীৰ ভিতৰত কম্বোডিয়াত যিবোৰ শিলালেখ পোৱা গৈছে সেইবোৰত অন্ধ্ৰ, পল্লৱ আৰু তামিল লিপিৰ প্ৰভাৱ পৰিছে। বৰ্ণি, সুবৰ্ণ, যৱদ্বীপ বা জাভা, সুমাত্ৰা, বালিদ্বীপৰ লিপিমালাতো দক্ষিণ ভাৰতীয় পল্লৱ লিপিৰ প্ৰভাৱ পৰিলক্ষিত হয়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

বিদেশৰ কোন কোন লিপিত ভাৰতীয় লিপিৰ প্ৰভাৱ পৰিছে? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

২.১০ সাৰাংশ (Summing Up)

সিদ্ধু সভ্যতাৰ ছীল-মোহৰত পোৱা চিহ্নসমূহ ভাৰতীয় প্ৰাচীন লিপিৰ প্ৰথম নিদৰ্শন যদিও খ্ৰীঃ তৃতীয় শতিকাৰ অশোকৰ অনুশাসনত ব্যৱহাৰ হোৱা ব্ৰাহ্মী লিপিৰ পৰাই ভাৰতীয় লিপিৰ বিকাশৰ ধাৰা স্পষ্টৰূপত পোৱা যায়। ব্ৰাহ্মীলিপিৰ উদ্ভৱ সম্পৰ্কে নানা মত পোৱা যায় যদিও ভাৰতবৰ্ষই এই লিপিৰ জন্ম আৰু বিকাশৰ স্থলী বুলি সৰ্বজনে স্বীকাৰ কৰিছে। ব্ৰাহ্মীলিপিয়ে পৰৱৰ্তী সময়ত খ্ৰীঃ দ্বিতীয়-তৃতীয় শতিকাত কুষাণ যুগত আৰু খ্ৰীঃ চতুৰ্থ শতিকাত গুপ্তযুগত নানা ধৰণে পৰিৱৰ্তিত হৈ বিকাশ লাভ কৰে। গুপ্তযুগৰ পৰৱৰ্তী শাৰদা, শ্ৰীহৰ্ষ আৰু কুটিল লিপিৰ পৰাই আধুনিক ভাৰতীয় লিপিসমূহৰ জন্ম হয়। কুটিল লিপিৰ পৰাই পূৰ্ব ভাৰতীয় লিপিসমূহৰ জন্ম হোৱা বুলি কোৱা হয় যদিও অসমীয়া লিপি গুপ্তলিপিৰ পৰাই বিকাশ হোৱাৰ কথা সকলোৱে স্বীকাৰ কৰিছে। সমগ্ৰ ভাৰততে আধুনিক ভাৰতীয় লিপিসমূহ প্ৰচলিত হৈ আছে। ভাৰতৰ বাহিৰত শ্ৰীলংকা, কোৰিয়া, জাপান, থাইলেণ্ড, ব্ৰহ্মদেশ, মধ্য এছিয়া, কম্বোডিয়া, বৰ্ণি, সুৰ্ণ, যৱদ্বীপ আৰু পুৰণি সুমাত্ৰা আৰু বালিদ্বীপতো ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মীলিপিয়ে প্ৰভুত্ব বিস্তাৰ কৰিছে।

২.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) ভাৰতীয় লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ এটি ৰূপৰেখা দাঙি ধৰক।
- ২) অশোককালীন ব্ৰাহ্মী লিপিৰ বিষয়ে এটি টোকা লিখক।
- ৩) কুষাণ আৰু গুপ্ত যুগত ব্ৰাহ্মী লিপিৰ কি কি দিশত পৰিৱৰ্তন হৈছিল? আলোচনা কৰক।
- ৪) ভাৰতীয় প্ৰাদেশীক লিপিসমূহৰ বিষয়ে এটি নিবন্ধ যুগুত কৰক।
- ৫) চমুটোকা লিখক :

(ক) অশোককালীন ব্ৰাহ্মী, (খ) খৰোষ্ঠী লিপি, (গ) কুষাণ লিপি, (ঘ) গুপ্ত লিপি, (ঙ) পূব ভাৰতৰ লিপি, (চ) দক্ষিণ ভাৰতৰ লিপি, (ছ) বিদেশত ভাৰতীয় লিপি।

২.১২ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

সৰ্বেশ্বৰ কটকী	: অসমীয়া প্ৰাচীন লিপি
ভোলানাথ তিৱাৰী	: ভাষা-বিজ্ঞান
সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মা	: অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষাত্মক ইতিবৃত্ত
মহেশ্বৰ নেওগ	: অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা
উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী	: অসমীয়া লিপি
নাৰায়ন দাস	: বিশ্বলিপিৰ ভূমিকা
যতীন গোস্বামী	: অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাস
Mahendra Bora	: <i>The Evolution of Assamese Script</i>

* * *

তৃতীয় বিভাগ
অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ

বিভাগৰ গঠন

- ৩.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৩.৩ অসমীয়া লিপিৰ উৎস
- ৩.৪ লেখন সামগ্ৰী
- ৩.৫ অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ
- ৩.৬ অসমীয়া লিপিৰ যুগবিভাজন
  - ৩.৬.১ পুৰণি অসমীয়া লিপি বা কামৰূপী লিপি
  - ৩.৬.২ মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপি
  - ৩.৬.৩ আধুনিক অসমীয়া লিপি
- ৩.৭ অসমৰ কেইখনমান উল্লেখযোগ্য শিলালিপি আৰু তাম্ৰলিপি
  - ৩.৭.১ নগাজৰী-খনিকৰগাঁও প্ৰস্তৰ খণ্ড লিপি
  - ৩.৭.২ সুৰেন্দ্ৰৰমাৰ উমাচল শিলালিপি
  - ৩.৭.৩ ভূতিৰমাৰ বৰগংগা শিলালিপি
  - ৩.৭.৪ ভাস্কৰৰমাৰ নিধনপুৰ তাম্ৰশাসন
  - ৩.৭.৫ হৰ্জৰমাদেৱৰ তেজপুৰ শিলালিপি
  - ৩.৭.৬ হৰ্জৰমাদেৱৰ হায়ুংখল তাম্ৰশাসন
  - ৩.৭.৭ কানাই-বৰশী-বোৱা শিলৰ তুৰঙ্গ-ক্ষয়ৰ ফলি
  - ৩.৭.৮ গছতল স্তম্ভলিপি
  - ৩.৭.৯ চামধৰা গড়ৰ বৰজয়ৰ শিলৰ ফলি
- ৩.১৫ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৩.১৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৩.১৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

এই বিভাগটো অধ্যয়নেৰে আপুনি অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাসৰ সৈতে পৰিচিত হ'ব পাৰিব। অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু ইয়াৰ উৎস, উদ্ভৱকালৰপৰা বিকাশপ্ৰাপ্ত হৈ আধুনিক অসমীয়া লিপিৰ প্ৰতিষ্ঠা, অসমীয়া লিপিৰ যুগবিভাগ, ইত্যাদি বিষয় এই বিভাগটোত বিশেষভাৱে আলোচিত হৈছে।

অসমীয়া লিপি পূৰ্ব-ভাৰতৰ এটা উল্লেখযোগ্য লিপি। এই লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পৰ্কত লিপি-বিশেষজ্ঞ পণ্ডিতসকল একমতত উপনীত হ'ব পৰা নাই। সময়ে সময়ে অসমৰ বিভিন্ন স্থানত উদ্ধাৰ হোৱা বিভিন্ন শিলালেখ, তামৰ ফলি, মন্দিৰ আদিত খোদিত প্ৰাচীন লিপি আদিয়ে অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাসৰ নতুন দিশ উন্মোচিত কৰি আহিছে। এই বিভাগটোত

খ্রীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰপৰা আৰম্ভ কৰি উনৈশ শতিকালৈকে অসমীয়া লিপিৰ ক্ৰম-বিকাশৰ ইতিহাসৰ ধাৰণা দাঙি ধৰা হৈছে। লগতে কেইখনমান উল্লেখযোগ্য লিপিৰ আলোচনাও বিশেষভাৱে সংযোগ কৰা হৈছে। অসমীয়া লিপিৰ অধ্যয়ন প্ৰসঙ্গতে অসমীয়া লিপিৰ লেখন সামগ্ৰীৰ কথাও সন্নিবিষ্ট হৈছে। পুৰণি অসমীয়া লিপি কোনবোৰ সামগ্ৰীৰ ওপৰত লিখা হৈছিল আৰু লিখিবলৈ কোনবোৰ সঁজুলি ব্যৱহৃত হৈছিল সেই বিষয়েও আপুনি এই বিভাগটিৰ জৰিয়তে অৱগত হ'ব পাৰিব। মুঠতে, বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপুনি অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাসৰ এটি সম্যক পৰিচয় লাভ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আপোনালোকে —

- অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিব পাৰিব;
- অসমীয়া লিপিৰ উৎসসমূহ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিব;
- অসমীয়া লিপিৰ যুগবিভাজন কৰি প্ৰত্যেকটো যুগৰ বৈশিষ্ট্য নিৰূপন কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব;
- বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ কেইখনমান শিলালিপিৰ আৰু তাম্ৰলিপিৰ বিশেষত্ব নিৰূপন কৰি ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব; আৰু
- অসমীয়া লিপিৰ লেখন সামগ্ৰীৰ সৈতে পৰিচিত হৈ কেইবোৰ বিশ্লেষণ কৰিব পাৰিব।

৩.৩ অসমীয়া লিপিৰ উৎস

অসমৰ বিভিন্ন স্থানত উদ্ধাৰ হোৱা অভিলেখ, মোহৰ, মুদ্ৰা, সাঁচিপাত, তুলাপাত, তালপাত, ভূৰ্জপত্ৰ, দাৰুফলক, কাপোৰ, ধাতু আৰু মাটিৰ পাত্ৰ, ইটা ইত্যাদিৰ উৎকীৰ্ণ লিপিসমূহৰ কথা উল্লেখ কৰিব লাগিব। এই লিপিসমূহৰ সহায়তে অসমীয়া লিপিৰ উৎপত্তি আৰু ক্ৰমবিকাশৰ ইতিহাস নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। উল্লেখযোগ্য যে অসমৰ অভিলেখসমূহ গিৰিশৈল, তাম্ৰপট্ট, শৈল আৰু ধাতুৰ মূৰ্ত্তি, শৈলফলক ইত্যাদিত উৎকীৰ্ণ। অসমীয়া লিপিৰ নিদৰ্শন অন্যান্য কেতবোৰ সামগ্ৰীতে উদ্ধাৰ হৈছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত কামান, বৰটোপ, ৰূপৰ জাপি, শৰাই, কাঁহী আদি উল্লেখযোগ্য। সমগ্ৰ পূৰ্বভাৰতীয় লিপি বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত যিবোৰ হস্তলিখিত গ্ৰন্থৰ লিপি আলোচনাৰ বিষয় হিচাপে স্বীকৃত; সেই গ্ৰন্থসমূহ অসমীয়া লিপিৰ বিকাশৰ ইতিহাস নিৰ্ণয়ৰ ক্ষেত্ৰতো সমানে গুৰুত্বপূৰ্ণ। দ্বাদশ শতাব্দীৰ 'চৰ্যাচৰ্যবিশিষ্টচয়' আৰু পঞ্চদশ শতাব্দীৰ 'শ্ৰীকৃষ্ণকীৰ্তন'ৰ হস্তলিখিত লিপিৰ কথা বাদ দি কলমৰ শৈলীত অসমীয়া লিপিৰ উৎস বিচাৰ কৰোঁতে খ্রীষ্টীয় চতুৰ্দশ শতাব্দীত অনুলিপি প্ৰস্তুত কৰা *শ্ৰীমদ্ভাগৱত গীতা*-ৰ 'সুবোধিনী টীকা'ৰ সাঁচিপতীয়া হস্তলিখিত পুথি, খ্রীষ্টীয় সপ্তদশ শতাব্দীৰ নগাঁও বালিসত্ৰত সংৰক্ষিত 'চিত্ৰ ভাগৱত'ৰ দশমস্কন্ধৰ তুলাপতীয়া পুথি আৰু অষ্টাদশ-উনবিংশ শতাব্দীত লিখা পৰ্যাপ্ত হস্তলিখিত অসমীয়া পুথিৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

লিপিৰ উৎস মানে কি? (২০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৩.৪ লেখন সামগ্ৰী

যিবোৰ বস্তুৰ ওপৰত লিপি খোদন কৰা হয় বা লিপি খোদন কৰিবলৈ যিবোৰ বস্তু ব্যৱহাৰ কৰা হয় সেইবোৰকেই লেখন সামগ্ৰী বোলা হয়। পুৰণি অসমত লেখন সামগ্ৰীৰূপে বিবিধ বস্তুৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। শিল, তাম আদিৰ কঠিন পৃষ্ঠভূমিৰ লগতে কাগজ-পাতৰ লেখীয়া পাত আদি তৈয়াৰ কৰি তাৰ ওপৰতো লিখা হৈছিল। এনে পাত অৰ্থাৎ লেখন-পত্ৰবোৰৰ ভিতৰত সাঁচিপাত, তুলাপাত আদিয়ে প্ৰধান আছিল। টান পৃষ্ঠভূমিত আখৰ কাটিবলৈ লো-তীখাৰ সঁজুলি ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। সাঁচিপাত, তুলাপাত আদিত লিখিবলৈ লেখনী, মহী আদিৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। তলত কেতবোৰ প্ৰধান লেখন সামগ্ৰীৰ উদাহৰণ দিয়া হ'ল —

- ১) **শিল :** পুৰণি অসমত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ শিল, যেনে— পৰ্বত পাহাৰৰ বৃহৎকায়ে শিল, শিলাস্তম্ভ, শিলাফলক, শৈলপ্ৰতিমাৰ পশ্চাৎদেশ আৰু বেদিকা, ইত্যাদিত লিপি উৎকীৰ্ণ হোৱাৰ প্ৰমাণ পোৱা যায়। যথা- সুৰেন্দ্ৰৰমাৰ উমাচল শৈললিপি, হৰ্জৰমাদেৱৰ শৈললিপি, ভগুৰী গৌহাইৰ গড় নিৰ্মাণৰ শিলৰ ফলি ইত্যাদি।
- ২) **তাম :** তামৰ পাতত আখৰ কাটিবলৈ লোৱাৰ আগয়ে নিৰ্বাচিত পাতৰ উপৰিভাগ সমান আৰু মিহি কৰি লোৱা হৈছিল। অসমত প্ৰাপ্ত তামলিপিৰ ক্ষেত্ৰত বলৰমা, বনমালাৰমা আৰু ইন্দ্ৰপালদেৱৰ তামশাসনবোৰ উল্লেখযোগ্য।
- ৩) **ৰূপ, পিতল, কাঁহ, ইত্যাদি :** ৰূপৰ ক্ষেত্ৰত উত্তৰ গুৱাহাটীৰ দীৰ্ঘেশ্বৰী দেৱীপীঠলৈ স্বৰ্গদেৱ ৰাজেশ্বৰ সিংহই ১৬৭৯ শকত আগবঢ়োৱা ৰূপৰ জাপিত উৎকীৰ্ণ লিপি, পিতলৰ ক্ষেত্ৰত সুন্দৰীদিয়া সত্ৰত থকা পিতলৰ ফলক আৰু কাঁহৰ ক্ষেত্ৰত লক্ষ্মীমপুৰৰ ওচৰৰ বাসুদেৱ থানলৈ আগবঢ়োৱা বৰকাঁহত খোদিত লিপি উল্লেখযোগ্য। ইয়াৰ উপৰি লোৰ বৰটোপ, হাতীৰ দাঁত, কাঠৰ ফলক, বাঁহৰ কামি ইত্যাদি বিভিন্ন সামগ্ৰীতো অসমীয়া লিপি উৎকীৰ্ণ হোৱা দেখা যায়।
- ৪) **সাঁচিপাত :** সাঁচি বা অগৰু গছৰ ছালৰপৰা সাঁচিপাত প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ ভিতৰত একমাত্ৰ অসমতে সাঁচিপাত প্ৰস্তুত কৰি তাত লিখাৰ ৰীতি আছিল বুলি জনা যায়। অসমত অতি প্ৰাচীন কালৰেপৰা লেখন-পত্ৰ হিচাপে সাঁচিপাতৰ ব্যৱহাৰ হৈ আহিছে। খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ ৰজা কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মাই উত্তৰ ভাৰতত হৰ্ষ শিলাদিত্যলৈ পঠোৱা নানা সামগ্ৰীৰ ভিতৰত অগৰুৰ বাকলিত লিখা সুভাষিত বচনৰ সংগ্ৰহপুথি আছিল অন্যতম। পুৰণি অসমৰ পুথি-পাজিৰ সবহাংশই সাঁচিপাতত লিখা।
- ৫) **তুলাপাত :** সাধাৰণতে গুটি এৰুৱাই লোৱা কপাহ-চেপি তুলাপাতৰ মূল সামগ্ৰী প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। অসমত তুলাপাতৰ ব্যৱহাৰ অতি পুৰণি কালৰেপৰা হৈ আহিছে

বুলি বুৰঞ্জীবিদ বেণুধৰ শৰ্মাই ভাবে। বৰ্তমান কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতি, অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগৰ উপৰি গুৱাহাটী আৰু ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ গ্ৰন্থাগাৰত কিছুসংখ্যক তুলাপতীয়া পুথি সংৰক্ষণ কৰা হৈছে।

- ৬) **ভূৰ্জপত্ৰ** : ভূৰ্জগছৰ বাকলিৰপৰা ভূৰ্জপত্ৰ প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। পুৰণি অসমত মন্ত্ৰৰ লেখন আৰু মন্ত্ৰ অংকনৰ ক্ষেত্ৰত ভূৰ্জপাত ব্যৱহাৰ হৈছিল। উল্লেখযোগ্য যে অসমৰ হাবিত ভূৰ্জগছ বা ভোজগছ পোৱা নগৈছিল; এই গছ ভূটানৰ পৰা আমদানি কৰা হৈছিল।
- ৭) **কাপোৰ** : পুৰণি অসমত সূতা কাপোৰ, পাট আৰু মুগাৰ কাপোৰ লেখন সামগ্ৰীৰূপে ব্যৱহৃত হৈছিল। এই কাপোৰবোৰত মাটিমাহ, বৰা বা আন এঠায়ুক্ত চাউলৰ গুড়ি আৰু অন্যান্য সামগ্ৰী দি খটখটীয়া কৰা হৈছিল আৰু পাছত তাক জাপি পুথিৰ আকাৰ দিয়া হৈছিল মুগাৰ কাপোৰত মহাপুৰুষ মাধৱদেৱৰ *নামঘোষা* খনি লিখি উজনিৰ চামগুৰি সত্ৰত সংৰক্ষণ কৰাটো এইখিনিতে উল্লেখযোগ্য।
- ৮) **মহী** : চিয়াঁহিৰ আন এটি নাম মহী। আগৰদিনত অসমীয়ালোকে উন্নতমানৰ মহী প্ৰস্তুত কৰি লৈছিল। বুৰঞ্জীবিদ বেণুধৰ শৰ্মাই মহী প্ৰস্তুত কৰা বিৱৰণ দিছে এইদৰে— “চৰু ছাঁই বা বৰা চাউলৰ ছাঁই, কেহৰাজৰ বস, গৰুমূত, শিলিখা, আমছাল, জামছাল— এইবোৰ বস্তু একেলগে লৈ কেৰাহীত সিজাই মাটিৰ চৰু এটাত ভৰাই নিয়ৰত থৈ দিব লাগে। চৰুটোৰ বাহিৰে যি বস ঘামি ঘামি নিগৰি ওলাব সেয়ে অসমীয়া মহী।” এই মহী মহীচুঙাত ৰখা হৈছিল।
- ৯) **লেখনী, কুটনী** : যি বিধ সামগ্ৰীৰে সাঁচিপাত আদিত লিখা হয় সি়েই লেখনী। লেখনীৰ আন এটি নাম কাপ (কলম)। চৰাইৰ পাখি, বাঁহৰ জেকনি, খাগৰি, ইকৰা, কহুঁৱাৰ ঠাৰি আদিৰে লেখনী তৈয়াৰী কৰা হৈছিল। আনহতে পাতত লিখাৰ আগতে আখৰবোৰ প্ৰকৃত জোখৰ কৰিবৰ কাৰণে যিহেৰে জুখি লোৱা হৈছিল সি়েই কুটনী।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

লেখন সামগ্ৰী কেইধৰণৰ? (২৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

৩.৫ অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ

অসমীয়া লিপি পূব ভাৰতৰ এটা বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ লিপি। অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে পূৰ্বতে হোৱা আলোচনাৰ বেছিভাগতে ব্ৰাহ্মীৰ পৰৱৰ্তী স্তৰ কুটিল লিপিৰপৰা অসমীয়া লিপি জন্মা বুলি কোৱা হৈছিল। অসমীয়া প্ৰাচীন লিপি নামৰ গ্ৰন্থত সৰ্বেশ্বৰ কটকীয়ে অসমীয়া লিপিৰ বিষয়ে লিখিছে— “ব্ৰাহ্মী লিপি প্ৰথম, কুষাণ লিপি দ্বিতীয়, গুপ্তলিপি তৃতীয় আৰু এই গুপ্তলিপিৰ পূবভাৰতীয় কুটিল-লিপি চতুৰ্থ, আৰু এই কুটিল-লিপিৰ পৰিৱৰ্তন

আৰু সংমিশ্ৰণ ঘটি ঘটা কামৰূপ লিপি বা পুৰণি অসমীয়া লিপিয়ে পূৰ্বভাৰতীয় ভাষাৰ বংশ-লতিকাত পঞ্চম স্থান অধিকাৰ কৰিছে বুলি স্থিৰ কৰিব পাৰি আৰু এয়ে অসমীয়া লিপিৰ উৎপত্তি।” ড° মহেশ্বৰ নেওগেও তেওঁৰ ‘অসমীয়া সাহিত্যৰ ৰূপৰেখা’ গ্ৰন্থত লিখিছে, “গুপ্তলিপিৰ কুটিল শৈলীৰপৰাই অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ হয়।” বৃহলাৰ, ড° সুনীতি কুমাৰ চেটাৰ্জী, টি.পি. বাৰ্মা আদিয়েও একে মতকে পোষণ কৰিছে। কিন্তু সম্প্ৰতি ‘অসমীয়া লিপি কুটিল লিপিৰ পৰা জন্ম হৈছে’ বোলা মত একে আঘাততে মানি লোৱা হোৱা নাই। কিয়নো কুটিলৰপৰা উদ্ভৱ হোৱা বুলি কোৱা বাকীবোৰ ভাষাৰ লিপিৰ গঢ়ৰ লগত কামৰূপী গঢ়ৰ বহুত অমিল আৰু বিকাশৰ স্তৰবোৰতো সেই ভাষাবোৰৰ লিপিৰ গঢ়ৰ লগত কামৰূপী গঢ়ৰ কোনো চকুত পৰিবলগীয়াকৈ আনুপাতিক সাদৃশ্যৰ অভাৱ। তদুপৰি কুটিল লিপিৰ জন্মকাল ধৰা হয় ষষ্ঠ শতিকাৰ পৰা, কিন্তু অসমত পঞ্চম শতিকাৰপৰাই শিলালিপিৰ নিদৰ্শন পোৱা গৈছে। ড° উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামীদেৱে স্পষ্টভাৱে কৈছে— “এই লিপিৰ মূল ব্ৰাহ্মী আৰু তাৰ পৰৱৰ্তী গুপ্তলিপি উমাচলৰ শিলালিপি আৰু নগাজৰী-খনিকৰ-গাঁৱৰ লিপিত পোৱা আখৰবোৰক গুপ্তলিপিৰ আখৰবোৰৰ সৈতে বিজাই চালে এই শিলালিপি দুখনৰ প্ৰায়বোৰ আখৰেই গুপ্তলিপিত পোৱা আখৰেৰে সৈতে একেটা ৰূপত পোৱা যায়।” দৰাচলতে গুপ্তকালীন ব্ৰাহ্মীলিপিৰ উত্তৰ ভাৰতীয় পূৰ্বী শাখাৰপৰা কালক্ৰমত অসমীয়া লিপি বিকশিত হৈছে। ড° নাৰায়ন দাসৰ ভাষাত— “গুপ্তলিপিৰ পূৰ্বীশৈলীয়ে বিভিন্ন ৰূপান্তৰ মাজেদি সৰকি আহি দ্বাদশ শতাব্দীৰ কানাই বৰশী বোৱা তুৰঙ্গক্ষয়ৰ শিলৰ ফলিত অসমীয়া লিপিকৰূপে আত্মপ্ৰকাশ কৰেহি।”

খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰপৰা আৰম্ভ কৰি পৰৱৰ্তী কালত প্ৰাপ্ত বিভিন্ন শিলা-লেখ আৰু তামৰ ফলিৰ লিপিৰ অধ্যয়নে এইটো স্পষ্টৰূপে দেখুৱাই দিয়ে যে “অসমীয়া লিপিটো অসমৰ শিলা-লেখ আৰু তামৰ ফলিবোৰত ব্যৱহৃত লিপিৰ বিকাশপ্ৰাপ্ত এটা ৰূপ।” খ্ৰী: পঞ্চম শতিকাৰ আদিভাগৰ বুলি ঠাৱৰ কৰা নগাজৰী-খনিকৰ গাঁও প্ৰস্তৰ-খণ্ড লিপিখনেই হৈছে এতিয়ালৈকে প্ৰাপ্ত অসমীয়া লিপিৰ প্ৰাচীনম নিদৰ্শন। ইয়াৰ পৰৱৰ্তী কালৰ লিপিখন হৈছে কামৰূপৰাজ সুৰেন্দ্ৰবৰ্মাৰ উমাচল লিপি। সময় আনুমানিক পঞ্চম শতিকাৰ শেষভাগ। এই শিলালেখ দুখনৰ ই, ক, খ, গ, চ, জ, ড, ণ, ত, দ, দ, ন, প, ব, ভ, ম, য, ৰ, ল, ৱ, শ, ষ, স, হ আৰু ৰা, জা, গা, ধি, কী, গু, কৃ আদিৰ ৰূপ গুপ্ত-আখৰেৰে সৈতে একে। এই দুখন শিলালিপিৰ পাছৰ সপ্তম শতিকাৰ ভাস্কৰবৰ্মাৰ তামৰ ফলিৰ আখৰবোৰত ব্ৰাহ্মী আৰু গুপ্ত-লিপিৰ আখৰৰ পৰস্পৰা বৈ গৈছে। ভাস্কৰবৰ্মাৰ তাম্ৰ-শাসন কেইখনৰ মাজত ডুবীৰ তাম্ৰশাসন আৰু নিধনপুৰ তাম্ৰশাসনৰ গঢ় সুকীয়া। মন কৰিবলগীয়া যে নিধনপুৰ-তাম্ৰশাসনৰ ক, ব, ল আদি আখৰবোৰ আধুনিক ৰূপৰ।

নৱম শতিকাৰ তাম্ৰ-শাসনবোৰত আখৰৰ গঢ় পৰিৱৰ্তন হোৱা পৰিলক্ষিত হয়। নৱমৰপৰা দশম শতিকাৰ আদিভাগৰ মাজৰ সময়ছোৱাৰেপৰা তামৰ ফলিৰ আখৰে আধুনিক অসমীয়া আখৰৰ গঢ় ল’বলৈ আৰম্ভ কৰে। এই সময়ছোৱাৰে পৰা আ-কাৰ, ই-কাৰ আদিৰ গঢ় সম্পূৰ্ণ পৰিৱৰ্তিত হয়। ভালেমান ব্যঞ্জনবৰ্ণ আৰু যুক্ত-ব্যঞ্জনবৰ্ণই আধুনিকতাৰ কাষ চাপে। উদাহৰণস্বৰূপে বনমালবৰ্মদেৱৰ পৰ্বতীয়া তাম্ৰ-শাসন, তৃতীয় বলবৰ্মাৰ উত্তৰ-বৰবিল, উলুবাৰী আৰু নগাঁও-তাম্ৰ-শাসন আদিলৈ আঙুলিয়াব পাৰি। এই তামৰ ফলি কেইখনৰ- অ, আ, উ, উ, এ, ওঁ; খ, গ, ঘ, জ, এও, চ, ত, থ, দ, ন, ফ, ব, ম, য, ল, ষ, স, ৭, ৯, ০ আদি স্বৰ আৰু ব্যঞ্জনবৰ্ণ; হ্ৰ, ঐ, ষ, ল্ল, ঳, ঙ্গ, স্ম, স্ম, ঙ আদি যুক্তব্যঞ্জন আৰু কৃ, ৰু, ৰু আদি আখৰবোৰৰ গঢ় আধুনিক।

এনেদৰে নৱম-দশম শতিকাতে অসমীয়া লিপিয়ে এটা সুকীয়া ৰূপ লয়। পিছত ক্ৰমান্বয়ে পৰিৱৰ্তনৰ মাজেৰে আহি ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ কানাই বৰশীবোৱা তুৰষ্কক্ষয়ৰ শিলৰফলিতে সম্পূৰ্ণ অসমীয়া লিপি ৰূপে আত্মপ্ৰকাশ কৰেহি।

পৰৱৰ্তী চতুৰ্দশ শতিকাৰপৰা অষ্টাদশ শতিকালৈ প্ৰাপ্ত বহুসংখ্যক শিলালেখ, তাম্ৰফলি আদিত খোদিত আখৰে আধুনিক অসমীয়া আখৰৰ বিকাশৰ হোৱা কথাৰ পদ্ধতিগত তথ্যৰ সাক্ষ্য বহন কৰি আছে। সেয়ে এনেদৰেও ক'ব পাৰি যে শিলালেখ আৰু তাম্ৰ ফলিবোৰতে অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ হৈছে আৰু ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ বিকাশ ঘটিছে। উল্লেখযোগ্য যে অসমত কেইবাশ বছৰ পূৰ্বৰেপৰা অসংখ্য সাঁচিপতীয়া পুথি অসমীয়া তথা সংস্কৃত ভাষাত ৰচিত হৈ আহিছে। সেইদৰে বন্দুক, কামান, মুদ্ৰা, ইটা প্ৰভৃতিতো অসমীয়া লিপিৰ পৰ্যাপ্ত উদাহৰণ পোৱা গৈছে। এই আটাইবোৰত তাম্ৰৰ ফলি আৰু শিলালেখত ব্যৱহাৰ কৰা অসমীয়া লিপিৰ পৰস্পৰা বন্ধিত হৈছে। অসমীয়া লিপিৰ এই বহুল প্ৰচলন লিপিটোৰ অন্তৰ্ভুক্ত শক্তিৰেই পৰিচয়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

১) অসমীয়া লিপিৰ জন্ম ক'ৰ পৰা হৈছে? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....

২) কোনবোৰ উৎসই অসমীয়া লিপিৰ আদি স্তৰৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰে? (৩৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....

৩.৬ অসমীয়া লিপিৰ যুগবিভাজন

খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰপৰা সাম্প্ৰতিক কাললৈকে অসমীয়া লিপিৰ ক্ৰমবিকাশৰ ধাৰাটোক বিভিন্নজন পণ্ডিতে বিভিন্ন ধৰণেৰে ভাগ কৰিছে। এওঁলোকৰ ভিতৰত সৰ্বশ্ৰেষ্ঠ কটকী, বিশ্বেশ্বৰ হাজৰিকা, উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী, ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া, নাৰায়ন দাস আদি উল্লেখযোগ্য।

উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামীদেৱে অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাসৰ প্ৰধানকৈ তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিছে- “খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ পৰা ত্ৰয়োদশ শতিকালৈ পুৰণি অসমীয়া লিপি বা কামৰূপী লিপি, ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ পিছৰ পৰা ঊনবিংশ শতিকাৰ মাজভাগলৈ (অৰুণোদয়ৰ জন্ম কাললৈ) মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপি, আৰু অৰুণোদয়ৰ জন্মকাল (১৮৪৬ চন)ৰ পৰা বৰ্তমানলৈ আধুনিক অসমীয়া লিপি।” আনহাতে নাৰায়ন দাসে ভাগ কৰিছে এনেদৰে- ক) খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ-পঞ্চম শতাব্দীৰপৰা ত্ৰয়োদশ শতাব্দীলৈকে প্ৰাচীন কামৰূপীয় লিপি, খ) খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতাব্দীৰে পৰা ঊনবিংশ শতাব্দীলৈকে পুৰণি অসমীয়া লিপি আৰু গ) ঊনবিংশ খ্ৰীষ্টাব্দৰ মধ্যম তৰংগৰেপৰা বৰ্তমানলৈকে আধুনিক অসমীয়া লিপি। আমি উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামীদেৱৰ যুগ-বিভাজনৰ আধাৰতে আলোচনা আগবঢ়াব পাৰোঁ।

৩.৬.১ পুৰণি অসমীয়া লিপি বা কামৰূপী লিপি

খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ-পঞ্চম শতিকাৰ নগাজৰী-খনিকৰ গাঁও প্ৰস্তৰ খণ্ড লিপিৰপৰা খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ আদিকালৰ কানাই বৰশীবোৱা তুৰষ্কক্ষয়ৰ শিলালিপিৰ মাজৰ সময়ছোৱাৰ লিপিৰ ইতিহাসক পুৰণি অসমীয়া লিপি বা কামৰূপী লিপি বোলা হৈছে। এই সময়ৰ লিপিসমূহৰ বিকাশলৈ লক্ষ্য কৰিলে সেইবোৰৰ একাধিক স্তৰ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। আৰম্ভণিৰেপৰা খ্ৰী: সপ্তম শতিকাত “থানেশ্বৰ হৰ্ষ শিলাদিত্যৰ লগত কুমাৰ ভাস্কৰবৰ্মাৰ মিত্ৰতা স্থাপনৰ পূৰ্বলৈকে পুৰণি কামৰূপৰ গুপ্ত লিপিৰ পূৰ্বী শৈলীৰ চলতি আছিল।” কামৰূপী লিপি বিকাশৰ এই আৰম্ভণিৰ কালছোৱাক ড° নাৰায়ন দাসে ‘অৱস্থানান্তৰৰ কাল’ (Period of Transition) বুলিছে। এই কালছোৱাৰ কেইখনমান উল্লেখযোগ্য লিপি হৈছে- নগাজৰীখনিকৰ গাঁও প্ৰস্তৰখণ্ড লিপি, উমাচল শিলালিপি, বৰগংগা শিলালিপি, ভাস্কৰবৰ্মাৰ ডুবি তাম্ৰশাসন, ভাস্কৰবৰ্মাৰ নালন্দাৰ প্ৰাপ্ত মৃগয় মোহৰ লিপি ইত্যাদি। আকৌ, ভাস্কৰবৰ্মাৰ মৃত্যুৰ পাছত তৃতীয় বলৰমাৰ ৰাজত্ব কাললৈ- এই সময়ছোৱাত লিপিৰ ক্ষেত্ৰত নতুন পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ সূত্ৰপাত হোৱা দেখা যায়। ভাস্কৰবৰ্মাৰ নিধনপুৰ লিপি, শংকৰ-নাৰায়ন মূৰ্তিলিপি, হৰিহৰ মূৰ্তিলিপি, দেওপানী বিষুগুমূৰ্তি লিপি, হৰ্জৰবৰ্মাদেৱৰ ঔগুৰি শৈলিলিপি, হায়ুংথল তাম্ৰশাসন আৰু কুৰুৱাবাহী সত্ৰশাসন, বলৰমাদেৱৰ তেজপুৰ, পৰ্বতীয়া আৰু দীঘলী গাঁও তাম্ৰশাসন, কাকীৰ সূৰ্য প্ৰতিমা লিপি, তৃতীয় বলৰমাৰ উত্তৰ বৰবিল, নগাঁও আৰু উলুবাৰী তাম্ৰশাসন আদি এই সময়ৰ লিপিৰ বিশিষ্ট উদাহৰণ। কামৰূপী লিপিৰ এই কালছোৱাক পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ কাল বোলা হৈছে।

পুৰণি অসমীয়া লিপি বা কামৰূপী লিপিৰ ‘দ্ৰুত বিকাশৰ কাল’ (Period of Accelerated Development) হৈছে খ্ৰীষ্টীয় একাদশ-দ্বাদশ শতিকা। এই সময়ৰ উল্লেখযোগ্য লিপিসমূহ হৈছে- ৰত্নপালৰ বৰাগাঁও, গুৱালকুছি আৰু চৰাতবাৰী শাসন; ইন্দ্ৰপালৰ গুৱাহাটী, গুৱাকুছি আৰু এৰাদীঘলপানী শাসন; গোপালৰমাদেৱৰ গছতল শাসন; ধৰ্মপালৰ খনামুখ শুভংকৰ পাটক আৰু পুষ্পভদ্ৰা শাসন ইত্যাদি। ইয়াৰ পৰৱৰ্তী কাল খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ আৰম্ভণিতে ‘কানাই বৰশীবোৱা তুৰষ্ক ক্ষয়ৰ শিলাৰ ফলি’ৰ অক্ষৰৰ ৰূপে নতুনত্ব দাঙি ধৰে। এই সময়ৰেপৰা মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপিৰ ধাৰা আৰম্ভ হয়।

৩.৬.২ মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপি

খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ প্ৰথমার্ধৰ উত্তৰ গুৱাহাটীৰ কানাই বৰশীবোৱা তুৰষ্ক ক্ষয়ৰ শিলাৰ ফলিৰ আখৰক মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপিৰ প্ৰথম নিদৰ্শনৰূপে সাব্যস্ত কৰিব পাৰি। এই শতাব্দীৰে অন্যান্য লিপিৰ ভিতৰত আমবাৰী শিলালিপি, চৰ্যাগীতিকোষ, দোহাকোষপঞ্জী আদি উল্লেখযোগ্য। পৰৱৰ্তী চতুৰ্দশ শতাব্দীৰ অসমীয়া লিপিৰ নিদৰ্শনসমূহ পোৱা যায়- গছতল স্তম্ভলিপি, পুৰুষোত্তম দাসৰ ৰাউতকুছি তাম্ৰশাসন, সত্যনাৰায়ণদেৱৰ ভূমিদানৰ তামৰ ফলি ইত্যাদি। আনহাতে খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চদশ শতাব্দীৰ নিদৰ্শন হিচাপে আঙুলিয়াব পাৰি শদিয়া চেপাখোৱা তাম্ৰলিপি, কামৰূপেশ্বৰ মাধৱদেৱৰ নীলাচল তাম্ৰলেখ ইত্যাদিক। ইয়াৰ পাছৰ অৰ্থাৎ ষোড়শ শতাব্দীৰ নিদৰ্শনসমূহ ৰক্ষিত হৈছে- কামাখ্যা মন্দিৰৰ শিলাৰ ফলি, মহাৰাজ নৰনাৰায়ণৰ মুদ্ৰাৰ লিপি, হয়গ্ৰীৰ মাধৱৰ শিলাৰ ফলি ইত্যাদিত। উল্লেখযোগ্য যে, খ্ৰীষ্টীয় ষোড়শ-অষ্টাদশ শতাব্দীৰ সময়ছোৱাত অসমত বহুলভাৱে দুবিধ লিপিৰ প্ৰচলন আছিল। তাৰে এবিধৰ নাম টাই বা আহোম লিপি; ইয়াক অসমাক্ষৰ বা অশমাক্ষৰ বা আচামাক্ষৰ (অসম বা অশম বা আচাম বা আহোমৰ

আখৰ) বুলিও কোৱা দেখা যায়। আনবিধক হেন্দুৱান বা 'হিন্দুঅক্ষৰ' ৰূপে জনা গৈছিল। উল্লেখযোগ্য যে মধ্যযুগৰ অসমীয়া লিপিয়ে আহোম, কোচ, দৰঙী প্ৰভৃতি ৰজাসকল আৰু বৈষ্ণৱ সত্ৰানুষ্ঠানসমূহৰ পৃষ্ঠপোষকতাত বিকাশৰ সুযোগ লাভ কৰিছিল।

মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপিৰ শৈলী ভিন্নতা লক্ষ্য কৰা যায়। শৈলী অনুযায়ী মধ্যযুগীয় কালছোৱাৰ অসমীয়া লিপিক গড়গঞা, কাইথেলী আৰু বামুণীয়া এইকেইটা ভাগত বিভাজিত কৰা হৈছে।

ক) গড়গঞা :

'গড়গঞা লিপি'- এই নামকৰণ ভৌগোলিক। গড়গাঁও আহোম স্বৰ্গদেউসকলৰ ৰাজধানী আছিল। এই ৰাজধানী গড়গাঁৱক কেন্দ্ৰ কৰি বিকশিত হোৱা বাবেই এই লিপিৰ নাম গড়গঞা হৈছে। ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাদেৱে স্পষ্টভাৱে কৈছে— "আহোম ৰাজধানীক কেন্দ্ৰ কৰি উজনিত এই লিপিভংগীৰ প্ৰচলন হয় কাৰণেই ইয়াৰ নামকৰণ হয় গড়গঞা।"

'গড়গঞা শৈলী'ৰ বৈশিষ্ট্য সন্দৰ্ভত ড° মহেশ্বৰ নেওগদেৱে কৈছে যে 'ই বৰ সৰল আৰু নিৰলংকাৰ।' ড° লীলা গগৈকে প্ৰমুখ্য কৰি আলোচকসকলৰ মতে ধ, ন, ল আৰু দুটামান যুক্তাক্ষৰক বাদ দিলে বাকীবোৰ গড়গঞা আখৰ (অ, আ, ই, ঈ আদি) আধুনিক অসমীয়া আখৰেৰে অভিন্ন। ৰজাৰ পৃষ্ঠপোষকতাত পুথিবোৰ লেখা বাবে গড়গঞা লিপিৰ আখৰবোৰ ধুনীয়া আৰু একে গঢ়ৰ হোৱা দেখা যায়।

গড়গঞা লিপিৰ আখৰেৰে অধিকাংশ বুৰঞ্জীপুথি লিখা হৈছিল। ড° মহেন্দ্ৰ বৰাই গড়গঞা শৈলীত লিখা 'ণ' লিপিত টাইলিপিৰ প্ৰভাৱ লক্ষ্য কৰিছে। অকল এটা আখৰতে নহয়; বুৰঞ্জীবোৰৰ ভালেকেইটা আখৰতে টাই লিপিৰ প্ৰভাৱ দেখা গৈছে। গতিকে অনুমান কৰিব পাৰি যে, "টাই লিপিৰ প্ৰভাৱপুষ্ট নিৰলংকাৰ গোট গোট লিপিয়েই 'গড়গঞা'।" এই 'গড়গঞা লিপি' পোনপ্ৰথমে বুৰঞ্জীৰ নকলত প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল যদিও পাছলৈ পদপুথি আৰু অভিলেখলৈকেও ই সম্প্ৰসাৰিত হয়।

খ) কাইথেলী লিপি :

অসমৰ কায়স্থসকলে পুথি ৰচনা কৰোঁতে, নকল কৰোঁতে তথা হিচাপ-পত্ৰ ৰাখিবৰ কাৰণে যি লিপি ব্যৱহাৰ কৰিছিল সি়েই হ'ল কাইথেলী লিপি।

কায়স্থসকলে এই লিপি সংৰক্ষণ কৰা কাৰণেই ইয়াৰ নাম কাইথেলী হৈছে। কাইথেলী লিপিৰ প্ৰচলন এটা সময়ৰ সমগ্ৰ অসমৰ পুথিবিলাকতে লক্ষ্য কৰা যায়। এই কাইথেলী লিপিৰ আন এটি নাম হৈছে লহকৰী। নামনি অসমৰ কায়স্থসকলৰ ভালেখিনি লোকে লহকৰ উপাধি লিখে। এই লহকৰ উপাধিধাৰী লোকে লিখা আখৰেই লহকৰী হিচাপে পৰিচিত। হস্তীবিদ্যাৰ, ধৰ্মপুৰাণ, শঙ্কুচূড় বধ, ব্ৰহ্মবৈৰত পুৰাণ, কিতাবৎ মঞ্জৰী আদি কাইথেলী লিপিত লিখা পুথিৰ বিশিষ্ট উদাহৰণ।

পণ্ডিতসকলে কাইথেলী লিপিৰ বৈশিষ্ট্য নিৰূপণ কৰিছে এনেদৰে—

- ১) পাকৰ সংখ্যা অলপ বেছি হ'লেও এইবিধ আখৰ 'মুকুতা যেন ফটফটীয়া'।

- ২) এই লিপিত লিখা শাৰীবোৰ সমান সমান। আখৰবোৰ দীঘল-চুটি হ'ব নোৱাৰে আৰু শাৰী বৰ ঘনো নহয়- পাতলো নহয়।
- ৩) এই লিপিভংগীত আখৰৰ ওপৰৰ টিকনিডাল (উ, ট, ঠ ইত্যাদিত) আৰু তলৰ ৰেখা বা ডাঁৰডাল সোঁফালৰ লম্ব ডাঁৰডালত সংলগ্ন হৈ আলংকাৰিকভাৱে বহুখিনি বঢ়াই টানি নিয়া দেখা যায়।
- ৪) শব্দবোৰ সাধাৰণতে একেলগে লিখি যোৱা ধৰণৰ শব্দৰ বিভাজন দেখুওৱা নহয়। অৱশ্যে ছন্দৰ ৰূপটো স্পষ্ট কৰিবলৈ কিছুমান পুথিত ছয়টা (দুলৰীৰ ক্ষেত্ৰত) বা আঠটা (ছবিৰ ক্ষেত্ৰত) আখৰৰ অন্ত সমান চিন (=) দিয়া দেখা যায়।
- ৫) আখৰৰ কোণসমূহ সুস্পষ্ট।
- ৬) ড° মহেন্দ্ৰ বৰাই এইবিধ লিপি শৈলীৰ বৈশিষ্ট্য সন্দৰ্ভত কৈছে যে ই মূলতঃ এবিধ অভিলেখিক শৈলী (essentially a documentary style)।

গ) বামুণীয়া লিপিঃ

“সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যৰ চৰ্চা চলা টোলবোৰক কেন্দ্ৰ কৰি পুথি-পাঁজি নকল কৰাৰ যি ৰীতিয়ে মধ্যযুগীয় অসমত গা কৰি উঠিছিল, সেয়ে ‘বামুণীয়া লিপি’ শৈলীৰূপে পৰিচিত।”

বামুণীয়া লিপি অসমীয়া লিপি আৰু নাগেৰী লিপিৰ সংমিশ্ৰণত গঢ় লোৱা লিপি। পুৰণি অসমৰ সংস্কৃতটোলবোৰক কেন্দ্ৰ কৰি এই লিপিয়ে বিকাশ লাভ কৰিছিল।

ড° সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাদেৱে বামুণীয়া লিপিৰ বৈশিষ্ট্য সম্পৰ্কত লিখিছে— “অ, আ সাধাৰণতে দেৱনাগৰীৰ গঢ়ৰ, দ আখৰো দেৱনাগৰীৰ কাষ চপা, ঠ ৰ ওপৰৰ টিকনিডাল সাধাৰণতে নাথাকে বা বৰ চুটি আৰু ভূমিফালে টিকনি এডাল আগবাঢ়ি যায়। ক, গ, ট, প, হ আদিৰ আকাৰ যৎসামান্য পৃথক। কোণবোৰ কাইথেলীৰ দৰে তীক্ষ্ণ বা স্পষ্ট নহয়।” উল্লেখযোগ্য যে বামুণীয়া আখৰৰ কোণবোৰ কিছু পৰিমাণে বৰ্তুলাকাৰ- কাইথেলীৰ দৰে স্পষ্ট নহয়। এই লিপিৰ এ, ঐ, ও, ক, খ, গ, ঘ, চ, জ, ট, ণ, ত, থ, দ, ধ, ন, প, ব, ম, য, ৰ, ৱ, স, ষ আখৰকেইটা আধুনিক অসমীয়া লিপিৰ সম্পূৰ্ণ গঢ়ত লিখা। অসম চৰকাৰৰ বুৰঞ্জী আৰু পুৰাতত্ত্ব বিভাগত সংৰক্ষিত শ্ৰীধৰ স্বামীকৃত *শ্ৰীমদভাগৱত গীতা*-ৰ সুবোধিনী টীকাৰ আখৰ বামুণীয়া শৈলীৰ। সেইদৰে ডিব্ৰুগড় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অসমীয়া বিভাগৰ গ্ৰন্থাগাৰত সংৰক্ষিত (পুথি নং ১৭৬) *ভক্তি-বত্ৰালী*-ৰ আখৰক ড° মহেন্দ্ৰ বৰাই বামুণীয়া শৈলীৰ বুলি অভিহিত কৰিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কিহৰ ভিত্তিত মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপিক তিনিটা ভাগত ভগোৱা হৈছে ? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

.....

৩.৬.৩ আধুনিক অসমীয়া লিপি

অসমত বৃটিছ ৰাজত্ব সূচনা হোৱাৰ পিছত, মিছনেৰীসকলৰ হাতত ছপাপুথিৰ প্ৰকাশৰদ্বাৰা আধুনিক অসমীয়া লিপিৰ শুভ-আৰম্ভণি ঘটে। ইং ১৮১৩ চনত শ্ৰীৰামপুৰত থকা বেপ্টিষ্ট মিছনেৰীসকলে নগাঁৱৰ আত্মাৰাম শৰ্মাৰ হতুৱাই অনুবাদ কৰোৱা বাইবেলখন (ধৰ্মপুস্তক) ছপা কৰি উলিয়ায়। এয়াই হৈছে মধ্যযুগীয়া অসমীয়া লিপিৰ অৱসানৰ সময় আৰু আধুনিক অসমীয়া লিপিৰো আৰম্ভণি কাল। অসমীয়া ধৰ্মপুস্তক-ৰ প্ৰথম ছপা আখৰৰ ৰূপ কেনে আছিল সেই সম্পৰ্কে ভিন্ন মত পোৱা যায়। ড° নন্দ তালুকদাৰৰ মতে প্ৰথম ছপাগ্ৰন্থ এই ধৰ্মপুস্তক-ৰ আখৰৰ গঢ় তৎকালীন ছপা বঙলা গ্ৰন্থৰ হৰফতকৈ বেলেগ আছিল। গ্ৰন্থখনিৰ আখৰৰ গঢ় ভালেখিনি সাঁচিপতীয়া আখৰৰ গঢ়ৰ। আনহাতে ড° উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামীদেৱৰ মতে কিন্তু ধৰ্মপুস্তক ছপাওঁতে সাঁচিপতীয়া পুথিৰ আখৰৰ আৰ্হিতে ছপা কৰা হৈছিল। পাছত সাঁচিপাতৰ মাত্ৰ কৃ, হু, কু, ছ আখৰকৈইটাৰ পুৰণি ৰূপৰ সলনি কৰাত সেই লিপি সম্পূৰ্ণ আধুনিক ৰূপত পৰিণত হৈছে। উল্লেখযোগ্য যে প্ৰথম ছপা ধৰ্মপুস্তক-ৰ 'ৰ' আখৰটোৰ 'ৰ' আৰু 'ৱ'- এই দুটা ৰূপ আছিল। ইয়াৰ পিছত পুনৰ মিছনেৰীসকলৰ দ্বাৰাই ১৮৪৬ চনত 'অৰুণোদয়ই' প্ৰকাশৰে পৰা অসমত ছপা আখৰৰ বহুল প্ৰচলন হ'বলৈ ধৰে। এই লিপিৰ আখৰৰ গঢ় আৰু সাঁচিপতীয়া আখৰৰ গঢ়ৰ কিছু ভিন্নতা থাকিলেও এই কথা ঠিক যে নতুন আখৰৰ গঢ়টোৱে আগৰ ৰীতিৰ পৰম্পৰা ৰক্ষা কৰিছে।" পৰৱৰ্তী কালবোৰত ছপায়ন্ত্ৰৰ আধুনিক কলা-কৌশলৰ কৰণত কিছু পৰিৱৰ্তন লভিছে, বিশেষকৈ সংযুক্ত লিপিৰ ক্ষেত্ৰত। বৰ্তমান সময়ত কম্পিউটাৰ যন্ত্ৰৰ ব্যৱহাৰে অসমীয়া লিপিৰ বিকাশত প্ৰভাৱ পেলাইছে। এই যন্ত্ৰত উপলব্ধ বিভিন্ন আখৰৰ ঠাঁচে অসমীয়া লিপিৰ গঠনত পৰিৱৰ্তন সাধিছে। বিশেষকৈ যুক্তবৰ্ণৰ ক্ষেত্ৰত এই পৰিৱৰ্তন চকুত পৰা ধৰণৰ। যান্ত্ৰিক যুগে অদূৰ ভৱিষ্যতে অসমীয়া লিপিক কেনে ৰূপ প্ৰদান কৰিব, তাক সময়হে ক'ব পাৰিব।

৩.৭ অসমৰ কেইখনমান উল্লেখযোগ্য শিলালিপি আৰু তাম্ৰলিপি

আমি আগতে উনুকিয়াই আহিছোঁ যে অসমীয়া লিপিৰ বিকাশৰ ধাৰাটো অসমত প্ৰাপ্ত বিভিন্ন শিলালিপি, তাম্ৰলিপি আদি লিপিৰ বিভিন্ন উৎসসমূহৰ পৰা পাব পাৰি। সেইবোৰৰ কেইখনমান উল্লেখযোগ্য শিলালিপি আৰু তাম্ৰলিপিৰ চমু পৰিচয় তলত দাঙি ধৰা হ'ল—

৩.৭.১ নগাজৰী-খনিকৰ গাঁও প্ৰস্তৰ খণ্ড লিপি

১৯৭২ চনত গোলাঘাটৰ সৰুপথাৰ অঞ্চলৰ নগাজৰী-খনিকৰ গাঁৱত এই লিপিখনি উদ্ধাৰ হয়। লিপিখনি খনিকৰ গাঁও নিবাসী স্বৰ্গীয় লুডুৰাম শইকীয়াৰ ঘৰত আছিল আৰু গোলাঘাটৰ ডি. আৰ. কলেজৰ প্ৰিন্সিপাল ড° মোহিনীকুমাৰ শইকীয়াই দেখা পাই উদ্ধাৰ কৰিছিল। এই লিপিখনি যিটো শিলত খোদিত হৈছে সেইটো শিলৰ বেছিভাগ অংশই ভগা। ওপৰ আৰু তলফালৰ উপৰি সোঁফালটোও ভাগি যোৱাত খোদিত লিপিখনিও অসম্পূৰ্ণ হৈ ৰৈছে। বৰ্তমান মাত্ৰ পাঁচ শাৰী লিপিহে আছে। ইয়াৰে প্ৰথম শাৰীৰ ওপৰৰ আধাখিনি ভাগি গৈছে। পঞ্চম শাৰীৰ সোঁফালৰ আখৰকৈইটাও পাবলৈ নাই। ড° প্ৰতাপচন্দ্ৰ চৌধুৰীৰ মতে চৈধ্যটা অক্ষৰেৰে তৃতীয় শাৰীটো অক্ষত অৱস্থাত আছে। ড° দীনেশচন্দ্ৰ সৰকাৰ (Dr. D.C. Sircar)-এ অনুমান

কৰে যে বৰ্তমানৰ প্ৰস্তৰ লিপিখনি এখনি বৃহৎ লিপিৰ বাঁওফালৰ তলৰ অংশটিহে মাথোন। ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাৰ মতে বৰ্তমান ফলিখনিৰ এটি শাৰীও সম্পূৰ্ণ নহয় আৰু পঞ্চম শাৰীৰ পিছতো অতি কমেও এটা শাৰী উৎকীৰ্ণ হৈছিল। ড° শৰ্মাদেৱে *Inscriptions of Ancient Assam* গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰা মতে লিপিখনিৰ খণ্ডিত পাঠ এনেধৰণৰ-

১. ন ন চ বা .....
২. মাহন্তৰো ব্ৰহ্মদত্তঃ ৰাজিশ্চেহাভি
৩. পূৰ্বেণ দিব্ৰমুক্খডঃ সীমা পশ্চিমতো
৪. ম্যাগ্ৰোধপাদপশ্চায়ম্ কীৰ্ত্যতং ...
৫. উক্তঞ্চ য়াৰংকীৰ্ত্তিস্ননুয্য ...

নগাজৰী-খনিকৰগাঁও প্ৰস্তৰ খণ্ড-লিপিৰ আখৰৰ লগত প্ৰাক্‌গুপ্তকালীন লিপিৰ আখৰৰ মিল থকা বুলি পণ্ডিতসকলে মত দিছে। এই লিপিখনিৰ সময় খ্ৰীষ্টীয় পঞ্চম শতিকাৰ আদি-ভাগ বুলি কোৱা হৈছে।

ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাই লিপিখনিৰ বৈশিষ্ট্য আৰু সময় সম্পৰ্কে গুৰুত্বপূৰ্ণ মন্তব্য আগবঢ়াইছে এইবুলি —

In its style, execution, language and script, this inscription is very close to the Umācal and the Bargangā rock inscription. Yet on account of its maintaing a difference between b and v and because of betraying no sign of the influence of any local Prakrit, we are inclined to surmise that the present record is earlier even than the Umācal inscription.

নগাজৰী-খনিকৰ গাঁও প্ৰস্তৰখণ্ড লিপিৰ সৈতে সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদ স্তম্ভলেখৰ চ, ম, মা, ম, বা, হা আদি অক্ষৰৰ ছবছ মিল দেখা যায়। অন্যান্য আখৰসমূহো এলাহাবাদ প্ৰশস্তি লিপিৰপৰা অধিক আঁতৰত নহয় বুলি অধ্যাপক বিশ্বেশ্বৰ হাজৰিকাদেৱে মত প্ৰকাশ কৰিছে। বুৰঞ্জীৰ মতে সমুদ্ৰগুপ্তই ৩২০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পাছত ৰাজপাটত বহি খ্ৰীষ্টীয় ৩৮০ত মৃত্যুবৰণ কৰে। গতিকে সমুদ্ৰগুপ্তৰ এলাহাবাদ প্ৰশস্তিৰ সমসাময়িক নগাজৰী-খনিকৰগাঁও প্ৰস্তৰখণ্ড লিপিৰ চতুৰ্থ শতাব্দীৰ অন্তিম তৰংগত থাপিব পাৰি বুলিও লিপিবিশেষজ্ঞসকলে মত দিছে।

৩.৭.২ সুৰেন্দ্ৰমাৰ্মাৰ উমাচল শিলালিপি (খ্ৰী: পঞ্চম শতাব্দী)

উমাচল শিলালিপিত অসমীয়া আখৰৰ আদি কালৰ চানেকি ৰক্ষিত হৈছে। ১৯৫৫ চনৰ জুন মাহত স্বামী শিৱানন্দৰ জৰিয়তে এইখন শিলালিপিৰ কথা পোহৰলৈ আহে। লিপিখনিৰ পাঠ শাৰী অনুযায়ী তলত দিয়া ধৰণৰ—

মহাৰাজাধিৰাজ শ্ৰী
সুৰেন্দ্ৰবৰ্মাৰ্ণা কৃতম
ভগৱতঃ বলভদ্ৰ
স্বামিনায় ইদং গুহং।

এইখন লিপি নীলাচল পাহাৰৰ উত্তৰপূব কোণত অৱস্থিত উমাচলৰ ভগৱান বলভদ্ৰৰ পূজাসেৱাৰ অৰ্থে নিৰ্মিত গুহামন্দিৰৰ শিলালিপি। লিপিত উল্লেখ থকা সুৰেন্দ্ৰমাৰ্মাক মহেন্দ্ৰমাৰ্মাৰে অভিন্ন বুলি ধৰা হয়। সেয়ে হ'লে এইখনি লিপি মহেন্দ্ৰমাৰ্মাৰ ৰাজত্বকালত উৎকীৰ্ণ হৈছে।

লিপিখনিৰ মুঠ অক্ষৰ সংখ্যা ৩৩। লিপিৰ একক অক্ষৰ ১৭টা, যুক্তাক্ষৰ ৫টা আৰু হ্ৰস্ব এটা। লিপিখনিৰ ই, ক, জ, ত, ন, ভ, ম, ৰ আৰু ৱ- এই আখৰকেইটা গুপ্তলিপিৰ লগত সাদৃশ্য থকা। বাকীবোৰ আখৰৰ ৰূপো প্ৰাক গুপ্তযুগীয়া বুলি কোৱা হৈছে।

৩.৭.৩ ভূতিৰমাৰ বৰগংগা শিলালিপি (খ্ৰী: ষষ্ঠ শতাব্দী)

কাৰ্বি আংলং জিলাৰ মাজেৰে প্ৰবাহিত বৰগংগা নৈৰ পাৰত থকা এটি টিলাৰ ওপৰত অৱস্থিত এটি পুৰণি মন্দিৰৰ ভগ্নাৱশেষৰ কাষত থকা এটি শিলত এইখনি লিপি খোদিত আছে। পোনপ্ৰথমে এইখন শিলালিপিৰ কথা সদৰি কৰে প্ৰত্নতত্ত্ববিদ ৰাজমোহন নাথদেৱে। পাছত ক্ৰমে এন. কে. ভট্টাশালী আৰু ড° দীনেশ চন্দ্ৰ সৰকাৰে ফলিখনিৰ সবিশেষ আলোচনা দাঙি ধৰে। ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাদেৱে তেখেতৰ *Inscriptions of Ancient Assam* গ্ৰন্থত সন্নিৱিষ্ট কৰা মতে এইখনি শিলালিপিৰ পাঠ এনেধৰণৰ—

১. স্বস্তি শ্ৰীপৰমদৈৱত পৰমভট্টাৰক মহাৰা (জা)
২. ধিৰাজাম্মেধয়াজিন (ঃ) শ্ৰীভূতিৰম্মস্য পাদান (১ং)
৩. আয়ুস্কামং ৰিষয়ামাত্য অৱগুণস্য
৪. ইদং আশ্ৰমং

এইখন শিলালিপি ভৌম-নৰকবংশীয় নৃপতি ভূতিৰমাৰ ৰাজত্বৰ সময়ৰ; অৰ্থাৎ খ্ৰীষ্টীয় ৫১৮ৰ পৰা ৫৪২ৰ সময়ৰ। মন কৰিবলগীয়া যে এই শিলালেখখনি নৃপতি ভূতিৰমাই নিজে লিখোৱা নহয়; এইজনা নৃপতিৰ মন্ত্ৰী এজনাৰ আদেশক্ৰমে লিপিখন উৎকীৰ্ণ হৈছে। লিপিখনৰ অক্ষৰ উমাচল শিলালিপিৰ অক্ষৰৰ লগত একে। কেৱল 'য়' অক্ষৰৰ ভিন্নতা চকুত পৰে।

৩.৭.৪ ভাস্কৰমাৰ ডুবি তাম্ৰশাসন (খ্ৰী: সপ্তম শতাব্দী)

বৰ্তমানৰ বৰপেটা জিলাৰ অন্তৰ্গত পাঠশালাৰ ওচৰৰ ডুবিৰ পৰিহৰেশ্বৰ দেৱালয়ত এজন শ্ৰমিকে মাটি খান্দি থাকোঁতে ১৯৫০ চনৰ কোনোবা এটা দিনত এই তাম্ৰশাসনখনি উদ্ধাৰ হয়। আদিতে ফলিখনত মুঠ ছখনি তাম্ৰফলক আছিল যদিও উদ্ধাৰৰ সময়তে অস্তিম ফলকখনি নষ্ট হয়। তাম্ৰশাসনখনি হস্তী অংকিত আঙঠিৰে বন্ধা। প্ৰথম ফলকখনিৰ ভিতৰৰ ফালে আৰু বাকীকেইখন ফলকৰ দুয়োটা ফালে লিখা হৈছে। শাসনখনিৰ লিখিত শাৰীৰ সংখ্যা ১১৭। ইয়াত ৭৬ টা শ্লোক আছে। অৱশিষ্ট অংশটিহে গদ্যত লিখা। “ৰজা ভূতিৰমাই প্ৰদান কৰা চনদ এখনি মচ খাই যোৱাৰ ফলত কুমাৰ ভাস্কৰমাৰ এইখনি তাম্ৰশাসন একে উদ্দেশ্যেৰে ইতিপূৰ্বে প্ৰদান কৰা ব্ৰাহ্মণসকললৈ প্ৰদান কৰিছিল” (ডুবি তাম্ৰশাসন, শ্লোক ৭৬)। উল্লেখযোগ্য যে এইখনি তাম্ৰশাসন প্ৰাগজ্যোতিষৰপৰা প্ৰদান কৰা হৈছিল আৰু ই সপ্তম শতিকাৰ আদিকালৰ সম্পদ।

৩.৭.৫ ভাস্কৰমাৰ নিধনপুৰ তাম্ৰশাসন (খ্ৰী: সপ্তম শতাব্দী)

বৰ্তমানৰ বাংলাদেশৰ শ্ৰীহট্ট জিলাৰ নিধনপুৰ গাঁৱত ইং ১৯১২ চনত এজন খেতিয়কে মাটি খান্দি থাকোঁতে সাতখন তাম্ৰফলকযুক্ত এইখনি শাসন দেখা পায়। খেতিয়কজনে উক্ত

তাসফলক কেইখন আনৰ ওচৰত বিক্ৰী কৰে। পাছত প্ৰথম, দ্বিতীয় আৰু সপ্তমখনি ফলি পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্যদেৱে সংগ্ৰহ কৰি ফলককেইখনিৰ পাঠোদ্ধাৰ কৰে। ১৯১২ চনৰ পৰা ১৯২৫ চনৰ ভিতৰত আন তিনিখনি ফলক (তৃতীয়, ষষ্ঠ আৰু সপ্তমত: চতুৰ্থ বা পঞ্চমখনি ফলক) উদ্ধাৰ হয়। উদ্ধাৰ হোৱা ফলককেইখনিৰ বিভিন্ন দিশ সম্পৰ্কে বিভিন্নজন পণ্ডিতে আলোচনা কৰাৰ লগতে পাঠোদ্ধাৰ কৰি প্ৰকাশ কৰিছে। এইক্ষেত্ৰত পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য, ৰাজবলী পাণ্ডে, কমলাকান্ত গুপ্ত, মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মা, ডিম্বেশ্বৰ শৰ্মা আদিৰ নাম উল্লেখযোগ্য। বৰ্তমানে চতুৰ্থ আৰু ষষ্ঠ ফলক দুখনি গুৱাহাটীৰ অসম ৰাজ্যিক সংগ্ৰহালয়ত আৰু প্ৰথম, দ্বিতীয়, তৃতীয় আৰু শেষৰখনি ফলক শ্ৰীহট্ট নিবাসী স্বৰ্গীয় বাবু পৰিত্ৰ নাথ দাসৰ পুত্ৰৰ হাতত ৰক্ষিত আছে।

এইখনি তাসশাসনৰ সময় খ্ৰীষ্টীয় সপ্তম শতাব্দী বুলি স্বীকৃত হৈছে। *Inscription of Ancient Assam* গ্ৰন্থত উল্লেখ থকা মতে খ্ৰীষ্টীয় ৬২০ৰ পৰা ৬৪৩ চনৰ মাজৰ সম্পদ। কুমাৰ ভাস্কৰৰমাই এইখনি তাসশাসন কৰ্ণসুবৰ্ণত থকা ৰাজগৃহৰপৰা প্ৰদান কৰিছিল। শাসনখনিৰ বৰ্তমানলৈকে প্ৰাপ্ত ছয়খনি ফলকত ১৪০ টা শাৰী দেখা যায়।

একেজন ভাস্কৰৰমাৰ ডুবি তাসশাসনৰ লগত নিধনপুৰ তাসশাসনৰ অক্ষৰৰ পাৰ্থক্য লক্ষ্য কৰা যায়। অৱশ্যে এই দুয়োখনি শাসনতে 'ব' আৰু 'ৰ'ৰ পাৰ্থক্য ৰক্ষিত হোৱা নাই। ডুবি শাসনৰ বিপৰীতে নিধনপুৰ শাসনত 'ষ' আৰু 'স'ৰ পাৰ্থক্য বহুসময়ত ধৰা নপৰে। নিধনপুৰ শাসনৰ 'ভ'বোৰ প্ৰায় তাত থকা 'স'বোৰৰ দৰেই; কেৱল তাত সোঁহাতৰ প্ৰান্তীয় ৰেখাডাল নাই। সেই একেদৰে 'হ' অক্ষৰটো দেৱনাগৰী 'হ'ৰ বহু ওচৰচপা। উল্লেখযোগ্য যে এই দুখন শাসনৰ অন্যান্য বহু বৈশিষ্ট্য লিপি বিশেষজ্ঞসকলে আলোচনা কৰিছে।

৩.৭.৬ হৰ্জৰৰমাদেৱৰ তেজপুৰ শিলালিপি (খ্ৰী: নৱম শতাব্দী)

চাৰ এডৱাৰ্ড গেইটদেৱে পোনপ্ৰথমে এইখনি শিলালিপিৰ কথা পোহৰলৈ আনে। তেজপুৰৰ পশ্চিম প্ৰান্তত ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰত অৱস্থিত ভৈৰৱপদ দেৱালয়ৰ নিকটৱৰ্তী ধেনুখনা পাহাৰৰ এটা ডাঙৰ শিলত এইখনি লিপি খোদিত হৈছে। লিপিখনি নশাৰীত সম্পূৰ্ণ হৈছে আৰু শেষৰ শাৰীত তলত 'গুপ্ত ৫১০'-ৰ উল্লেখ আছে। লিপিখনিৰ সময় খ্ৰী: নৱম শতাব্দী ('গুপ্ত ৫১০-৮২৯/৮৩০ খ্ৰীষ্টাব্দ)। ইং ১৯০৫ চনত পুৰালিপিতত্ত্ববিদ ড° কীলহৰ্ণ চাহাবে ফলিখনিৰ প্ৰথমৰ ২-৩ শাৰীৰ পাঠ উদ্ধাৰ কৰি জামনীৰ এখনি গৱেষণা পত্ৰিকাত টোকা ৰূপত প্ৰকাশ কৰে। পাছত ইং ১৯১৭ চনত মহামহোপাধ্যয় ড° হৰপ্ৰসাদ শাস্ত্ৰীদেৱে লিপিৰ সম্পূৰ্ণ পাঠ আৰু তাৰ ইংৰাজী অনুবাদ 'Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Dec. 1917' অত প্ৰকাশ কৰে। পৰৱৰ্তী কালতো অন্যান্য পণ্ডিতসকলে এই খনি লিপিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে।

৩.৭.৬ হৰ্জৰৰমাদেৱৰ হায়ুংথল তাসশাসন (খ্ৰী: নৱম শতাব্দী)

বৰ্তমানৰ কাৰ্বি আংলং জিলাৰ হায়ুংথল নামে ঠাইত এজন কাৰ্বি লোকে মাটি চিকুগাই থাকোঁতে ইটাৰ গাঁথনিৰ ভিতৰত এডাল শিকলিৰে বন্ধা তিনিখনি তাসফলক পায়। ইয়াৰে এখনি ফলক হাত বাগৰি আহি ১৩৩২ ভাস্কৰাব্দত পদ্মনাথ বিদ্যাবিনোদ দেৱৰ হাতত পৰেহি। পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্যদেৱে হাতলৈ অহা ফলকখনিৰ পাঠ উদ্ধাৰ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। এইখনি তাসফলক

মূলফলিৰ মধ্যমখন ফলক। ফলকখনিৰ দুয়ো পিঠিত লিখা হৈছে। প্ৰতিটো পিঠিৰ শাৰীৰ সংখ্যা ১৪। ফলিত 'ৱ' আৰু 'ব'ৰ পাৰ্থক্য সকলো ক্ষেত্ৰতে বক্ষিত হোৱা নাই। উল্লেখযোগ্য যে হৰ্জৰমাৰ তেজপুৰ শিলালিপিৰ অক্ষৰসমূহ বক্তৃত্তা সৰ্বস্ব- কৌণিকৰূপ বৰকৈ সংবক্ষিত হোৱা নাই। আনহাতে কিন্তু এইখনি তাম্ৰশাসনৰ অক্ষৰত কৌণিক ৰূপৰ প্ৰাধান্য সহজে চকুত পৰে।

৩.৭.৭ কানাই-বৰশী-বোৱা শিলৰ তুৰঙ্ক-ক্ষয়ৰ ফলি (খ্ৰী: ত্ৰয়োদশ শতাব্দী)

এতিয়ালৈকে আৱিষ্কৃত ফলিবোৰৰ ভিতৰত সম্পূৰ্ণ অসমীয়া আখৰত লিখা প্ৰথমখন ফলিৰ নামেই কানাই-বৰশী-বোৱা শিলৰ তুৰঙ্ক-ক্ষয়ৰ ফলি। ফলিখনি খোদিত হৈছে উত্তৰ গুৱাহাটীৰ মণিকৰ্ণেশ্বৰ মন্দিৰৰ ওচৰত, বংমহলৰ পূব-দক্ষিণ কোণত থকা কানাই-বৰশী-বোৱা শিলৰ কাষৰ হাবি কটাই মুকলি কৰোঁতে ফলিখনি উদ্ধাৰ হয়। ফলিখনিৰ প্ৰথম সন্ত্ৰেদ দাঙি ধৰে সোণাৰাম চৌধুৰীয়ে। এওঁ অসম উপত্যকা বিভাগৰ কমিছনাৰ কৰ্ণেল পি. আৰ. টি. গৰ্ডনক ফলিখনিৰ কথা জনায়। গৰ্ডনে সৰ্বিশেষ চাই বুজি 'কামৰূপ অনুসন্ধান সমিতি'ৰ ১৯১৯ চনৰ বছৰেকীয়া অধিবেশনত 'A Rock Inscription' নামেৰে এটি আলোকসন্ধানী প্ৰবন্ধ পাঠ কৰে। পৰৱৰ্তী কালত ফলিখনিৰ বিষয়ে নানা আলোচনা, প্ৰবন্ধ-পাতি প্ৰকাশ পাইছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্যই *Indian Historical Quarterly* (Dec. 1927) আৰু *কামৰূপ শাসনাৱলী*-ৰ ভূমিকাত কৰা আলোচনা, কনকলাল বৰুৱাই *Early History of Kamrupa* গ্ৰন্থত, সোণাৰাম চৌধুৰীয়ে 'বংমহল' শীৰ্ষক প্ৰবন্ধত (আৱাহন ২-৫ সংখ্যা), সৰ্বেশ্বৰ কটকীয়ে 'অসমৰ শিলৰ ফলি' (*মিলন* ১.২, ১৮৪৫শক) নামৰ প্ৰবন্ধ আৰু মহেশ্বৰ নেওগে *প্ৰাচ্য-শাসনাৱলী*-ত কৰা আলোচনা উল্লেখযোগ্য।

ড° মহেশ্বৰ নেওগৰ *প্ৰাচ্য-শাসনাৱলী* গ্ৰন্থত উল্লেখ থকা মতে ফলিখনিৰ পাঠ হ'ল—

শাক ১১২৭

শাকে তুৰগ-যুগ্মেশে মধুমাংস-ত্ৰয়োদশে।

কামৰূপং সমাগত্য তুৰঙ্কাঃ ক্ষয়মাযয়ু।।

উপৰ্যুক্ত শ্লোকটিৰ অৰ্থ হ'ল '১১২৭ শকৰ চ'ত মাহৰ ১৩ দিনৰ দিনা কামৰূপলৈ আহি তুৰঙ্কসকল ধবংসপ্ৰাপ্ত হয়।'

কানাই-বৰশী-বোৱা শিলৰ তুৰঙ্ক-ক্ষয়ৰ ফলি "তুৰঙ্ক সেনা ধবংস হোৱা বতৰাৰ এক ঐতিহাসিক দলিলেই নহয়, এইখন ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ অসমীয়া লিপি বিকাশৰ কথাৰ এক প্ৰত্যক্ষ নমুনা"। ফলিখনিৰ আখৰৰ কেতবোৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল- (ক)'ক্ষ' আখৰে আধুনিক ৰূপ লৈছে, (খ) শ, ম, ত, ক আদি আখৰে আধুনিক আখৰৰ লগত প্ৰায় একে, (গ) 'ধ' আখৰৰ আকৃতি মাত্ৰাহীন 'য'ৰ দৰে। ইত্যাদি।

৩.৭.৮ গছতল স্তম্ভলিপি (খ্ৰী: চতুৰ্দশ শতাব্দী)

বহুত দিনৰ আগতে ড° বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱাই ডবকা অঞ্চলৰ ওচৰত অৱস্থিত গছতল নামে ঠাইত থকা শিৱমন্দিৰৰ ধবংসাৱশেষৰ পৰা ২৪ শাৰী লিপি খোদিত এটি অষ্টকোণী শৈলস্তম্ভ উদ্ধাৰ কৰিছিল। ইয়েই গছতল স্তম্ভলিপি হিচাপে পৰিচিত। এই স্তম্ভলিপিৰ পাঠ

প্ৰথমতে ড° দীনেশচন্দ্ৰ সৰকাৰে উদ্ধাৰ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল যদিও তেওঁ সফল নহ'ল। পাছত ৰাজমোহন নাথৰপৰা প্ৰাপ্ত স্তম্ভলিপিৰ প্ৰতিলিপিৰ আধাৰত কাশীনাথ দীক্ষিতে প্ৰথম তিনিশাৰীমান পাঠ পঢ়ি জনাই যে স্তম্ভলিপিখনিৰ ভাষা সংস্কৃত আৰু তাত বিশ্বসুন্দৰ দেৱৰ কথা কোৱা হৈছে। ৰাজ মোহন নাথেও *অসম সাহিত্য সভা পত্ৰিকা*-ত প্ৰকাশিত এটা প্ৰবন্ধত লিপিখন ১১৪৫ শকৰ আৰু বিশ্বসুন্দৰ নামে এজন ৰজাৰ বুলি ঠিৰাং কৰিছিল। পাছত ড° প্ৰতাপচন্দ্ৰ চৌধুৰীয়ে *Vishveshvaranand Indological Journal* (March 1971, IX)' ওলোৱা এটা প্ৰবন্ধত ফলিৰ পাঠ এইদৰে নিৰ্ণয় কৰিছে—

সীমা এৰিয়া যৰন ডবাকত গয়ত (শক) ১২৮ (৪) ৰেদাষ্ট-ৰাশি-গণন
 শ্ৰীবিষ্ণু বাসধৰ শৈলকাৰ শকত ল্লেচ্ছ ইথান উয়াসা
 দেখুছ শতত্ৰিশ বৈৰ বঙ্গাল বহুকাৰ্য্য (ত) ইহাত ফণ্ড
 বহাখ জল তোসব সঞ্জাত যায জলশ্ৰী পএগ্ৰকাথ্য
 বাদ্যৰোল জলসেনাই বৈবীক ভাথি-জলান্তশেষ খেদাবি

এই পাঠৰ ভাষা স্পষ্ট অসমীয়া নহয়। পাঠৰ ভিত্তিত কোৱা হৈছে যে স্তম্ভলিপিৰ ভাষা সংস্কৃত নহয়- ব্ৰজবুলি মিশ্ৰিত অসমীয়াহে। গছতল স্তম্ভলিপিৰ সময় খ্ৰী: চতুৰ্দশ শতিকা।

৩.৭.৯ চামধৰা গড়ৰ ৰণজয়ৰ শিলৰ ফলি (খ্ৰী: সপ্তদশ শতিকা)

তেজপুৰ নগৰৰ পৰা প্ৰায় ৮ কিলোমিটাৰমান পূৰ্বলৈ ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰত, ভৰালী আৰু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ সংগমস্থলৰ কাষৰ চামধৰা আৰু ভোমোৰাণ্ডিৰ পাহাৰত আহোম স্বৰ্গদেউ প্ৰতাপ সিংহ বা স্বৰ্গনাৰায়ণদেৱৰ ৰণজয়ৰ মুঠ তিনিখন শিলালেখ আছে। ইয়াৰে দুখন 'চামধৰা গড়ৰ ৰণজয়ৰ শিলৰ ফলি' আৰু আনখন 'ভাণ্ডাৰী গোসাইৰ গড় নিৰ্মাণৰ শিলৰ ফলি'।

এটা শৈলস্তম্ভৰ দুটা ফালত চামধৰা গড়ৰ ৰণজয়ৰ শিলৰ ফলি দুখন উৎকীৰ্ণ হৈছে। পণ্ডিত হেমচন্দ্ৰ গোস্বামীয়ে প্ৰথমতে শিলালেখ দুখনৰ পাঠ উদ্ধাৰ কৰি সেই সময়ৰ 'আলোচনী'ত (৭ম বছৰ ১২শ সংখ্যা) প্ৰকাশ কৰিছিল। গোস্বামীদেৱৰ সতে ফলিত উল্লেখ থকা ৰণখন হৈছে চৈয়দ বাবাকৰৰ অধীনৰ মোগৰ সৈন্যৰ লগত ভৰলীমুখত হোৱা আহোমৰ যুদ্ধ। এই যুদ্ধত আহোমসকল জয়ী হৈছিল। ফলি দুখনৰ সময় খ্ৰীষ্টীয় সপ্তদশ শতিকা।

ড° মহেশ্বৰ নেওগদেৱে 'প্ৰাচ্য-শাসনাৱলী' গ্ৰন্থত চামধৰা গড়ৰ ৰণজয়ৰ শিলৰ ফলিৰ বিষয়ে লিখিছে— "ফলি দুখনৰ বিশেষ এটি মূল্য হ'ল যে এখনৰ আধা আৰু আনখন সম্পূৰ্ণ অসমীয়া ভাষাত লেখা। ইয়াৰ আগৰ শুদ্ধ অসমীয়া ভাষাত লেখা, তাম আদিৰ কোনো ফলি এতিয়াও পোৱা হোৱা নাই।"

'প্ৰাচ্য-শাসনাৱলী' গ্ৰন্থত উল্লেখ থকা মতে ফলি দুখনিৰ পাঠ এনে—

(১)

° ৭ সমুভুঙ্গ-সকল-কলা-কলিত-কলেৱৰ-নানা-গুণ-গ্ৰাম-ৰিশ্ৰাম-ধাম-
 প্ৰচণ্ড-প্ৰতাপানল-তাপিত-ভূপ-চুড়ামণি-শেখৰ-শ্ৰীশ্ৰীস্বৰ্গনাৰায়ণদেৱ-
 ৰিষম-সমৰ-ৰিজয়িনঃ

শ্ৰীভণ্ডাৰী গোসাই। লঙ্গিপোঁ গোসাই। বড়ফুকল নায়সলিয়াৰাই। চামধৰা
 সিমা কৰি হাৰুণিদাৰুণিলৈ গঢ়। শক। ১৫৩৮।।

(২)

শ্ৰীশ্ৰীস্বৰ্গনাৰায়ণ জয় জয়। শ্ৰীফুলুঙ গোসাই। শ্ৰীকুলুঙা গোসাই শ্ৰীজিদু
বৰুৱা জয় হ'ল।

৩.১৫ সাৰাংশ (Summing Up)

‘অসমীয়া লিপি’ পূব ভাৰতৰ এটা স্বতন্ত্ৰীয়া লিপি। ইয়াৰ মূল ব্ৰাহ্মী আৰু তাৰ
বিকশিত ৰূপ গুপ্ত লিপি বুলি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হৈছে। খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ-পঞ্চম শতিকাৰপৰা আৰম্ভ
কৰি পৰৱৰ্তীকালৰ অসমৰ বিভিন্ন স্থানত উদ্ধাৰ হোৱা বিভিন্ন শিলালেখ আৰু তামৰ ফলিৰ
লিপিৰ অধ্যয়নে এই কথা স্পষ্টভাৱে দেখুৱাই দিয়ে যে অসমীয়া লিপিটো অসমৰ শিলালেখ
আৰু তামৰ ফলিবোৰত ব্যৱহৃত লিপিৰ বিকাশপ্ৰাপ্ত এটা ৰূপ। অসমীয়া লিপিৰ ক্ৰমবিকাশৰ
ধাৰাটোক প্ৰধানকৈ তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি— (১) পুৰণি অসমীয়া লিপি বা কামৰূপী
লিপি (খ্ৰীষ্টীয় চতুৰ্থ-পঞ্চম শতিকাৰপৰা ত্ৰয়োদশ শতিকালৈ), (২) মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপি
(ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ পৰা ঊনবিংশ শতিকাৰ মাজভাগলৈ ‘অৰুণোদয়ৰ জন্মকাললৈ) আৰু (৩)
আধুনিক অসমীয়া লিপি (অৰুণোদয়ৰ জন্মকাল (১৮৪৬চন)ৰ পৰা বৰ্তমানলৈ)।

মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপিক শৈলী অনুযায়ী গড়গঞা, কাইথেলী আৰু বামুণীয়া-
এই তিনিটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি। খ্ৰীষ্টীয় ত্ৰয়োদশ শতাব্দীৰ- ‘কানাই-বৰশী-বোৱা শিলাৰ
তুৰুষ্ক-ক্ষয়ৰ ফলি’খনেই হৈছে এতিয়ালৈকে আৱিষ্কৃত সম্পূৰ্ণ অসমীয়া আখৰৰ প্ৰথমখন ফলি।
খ্ৰীষ্টীয় ঊনবিংশ শতাব্দীৰ প্ৰথমদৰ্ভাৱে পৰা ছপাপুথিত ব্যৱহাৰ কৰা লিপিক আধুনিক অসমীয়া
লিপিকৰূপে সাব্যস্ত কৰা হৈছে। দৰাচলতে সাঁচিপতীয়া অসমীয়া আখৰে মিছনেৰীসকলৰ হাতত
ছপা ৰূপ পাইছিল। সেয়ে বেপটিষ্ট মিছনেৰীসকলক আধুনিক অসমীয়া লিপিৰ জনক বোলা
হয়।

৩.১৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) অসমীয়া লিপিৰ উদ্ভৱ আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে এটি পৰ্যালোচনা আগবঢ়াওক।
- ২) অসমীয়া লিপিৰ বিকাশ কুটিল লিপিৰ পৰা হৈছে নে? আলোচনা কৰক।
- ৩) জন্মৰে পৰা কি কি স্তৰৰ মাজেৰে অসমীয়া লিপিয়ে বৰ্তমান অৱস্থা পাইছে? বৰ্ণনা কৰক।
- ৫) ত্ৰয়োদশ শতিকাৰ পৰা বৰ্তমানলৈকে অসমীয়া লিপিৰ বিকাশ দেখুৱাই এটি প্ৰবন্ধ যুগুত
কৰক।
- ৬) মধ্যযুগীয় অসমীয়া লিপিৰ শৈলী কেইটা আৰু কি কি? আলোচনা কৰক।
- ৪) চমুটোকা লিখক :

(ক) পুৰণি অসমীয়া লিপি, (খ) গড়গঞা লিপি, (গ) কাইথেলী লিপি (ঘ) বামুণীয়া
লিপি, (ঙ) আধুনিক অসমীয়া লিপি, (চ) নগাজৰী-খনিকৰগাঁও প্ৰস্তৰ খণ্ড লিপি, (ছ)
সুৰেন্দ্ৰৰমাৰ উমাচল শিলালিপি, (জ) ভূতিৰমাৰ বৰগংগা শিলালিপি, (ঝ) ভাস্কৰৰমাৰ
নিধনপুৰ তাম্ৰশাসন, (ঞ) হৰ্জৰৰমাদেৱৰ তেজপুৰ শিলালিপি, (ট) হৰ্জৰৰমাদেৱৰ

হাযুংথল তাপ্ৰশাসন, (ঠ) কানাই-বৰশী-বোৱা শিলৰ তুৰু-ক্ষয়ৰ ফলি, (ড) গছতল
স্তম্ভলিপি, (ঢ) চামধৰা গড়ৰ বণজয়ৰ শিলৰ ফলি।

৩.১৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

সৰ্বেশ্বৰ কটকী	: অসমীয়া প্ৰাচীন লিপি
উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী	: অসমীয়া লিপি
মহেশ্বৰ নেওগ	: প্ৰাচ্য-শাসনাৱলী
নাৰায়ন দাস	: বিশ্বলিপিৰ ভূমিকা
যতীন গোস্বামী	: অসমীয়া লিপিৰ ইতিহাস
Mahendra Bora	: <i>The Evolution of Assamese Script</i>
M. M. Sharma	: <i>Inscription of Ancient Assam</i>

* * *

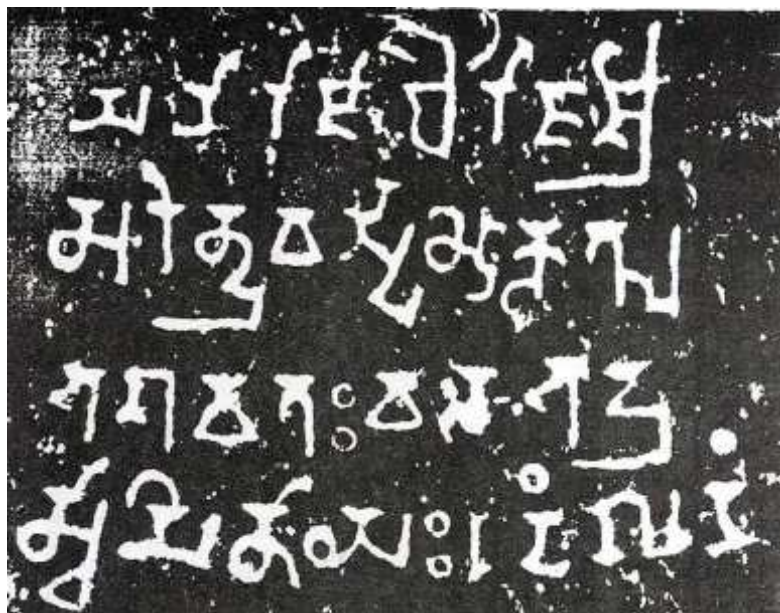
অসমীয়া আখৰ	শিলা-লেখৰ আখৰ	গুপ্ত আখৰ
ই	𑒛𑒚	ꣳ𑒛
ক	𑒛𑒚	𑒛𑒚
খ	𑒛𑒚	𑒛𑒚
গ	𑒛𑒚	𑒛𑒚
চ	𑒛𑒚	𑒛𑒚
জ	𑒛𑒚	𑒛𑒚
ড	𑒛𑒚	𑒛𑒚
ণ	𑒛𑒚	𑒛𑒚

ৰা	𑒛𑒚	𑒛𑒚
জা	𑒛𑒚	𑒛𑒚
গা	𑒛𑒚	𑒛𑒚
ষি	𑒛𑒚	𑒛𑒚
কী	𑒛𑒚	𑒛𑒚
ঙ	𑒛𑒚	𑒛𑒚
ক	𑒛𑒚	𑒛𑒚

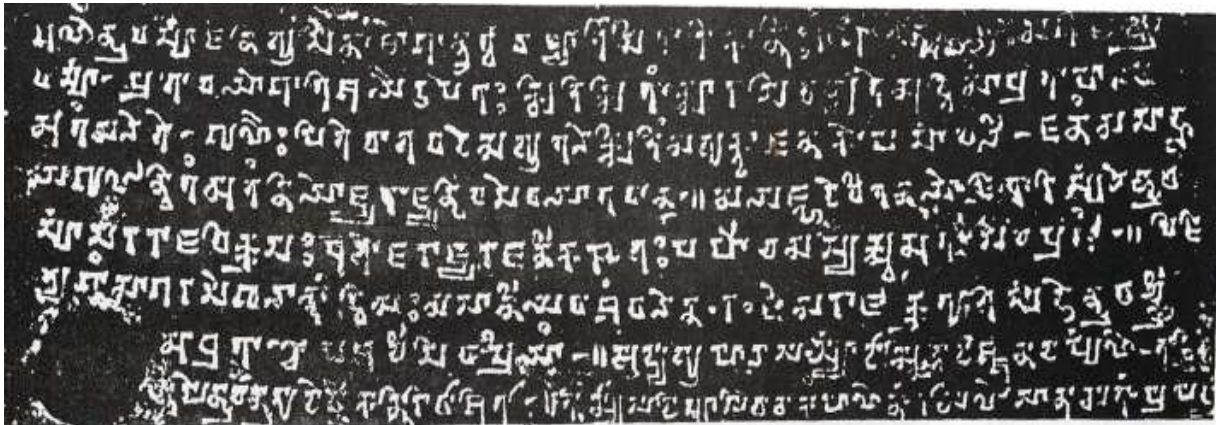
নগাজৰী-খনিকৰ-গাঁৱৰ শিলালিপি :

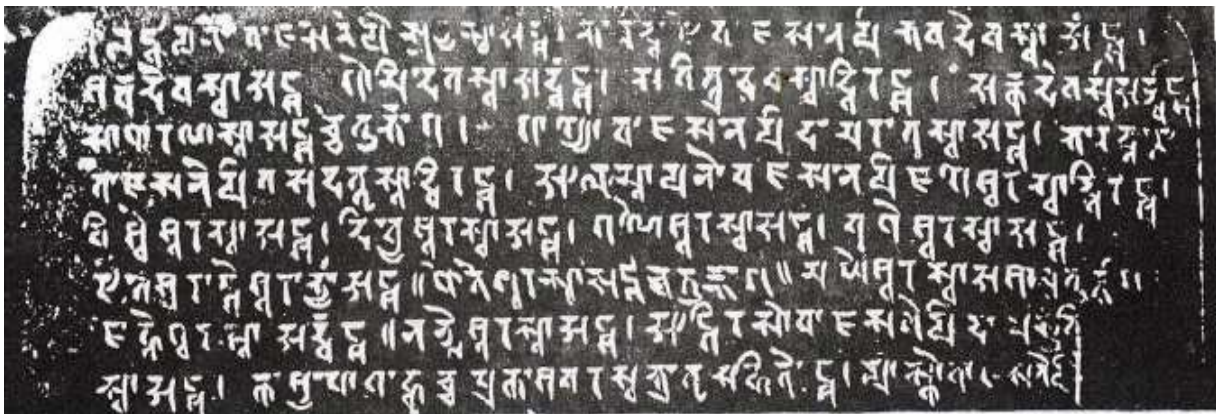
উমাচল শিলালিপি :

ভাস্কৰৰমাৰ ডুবি-তাম্ৰশাসনঃ

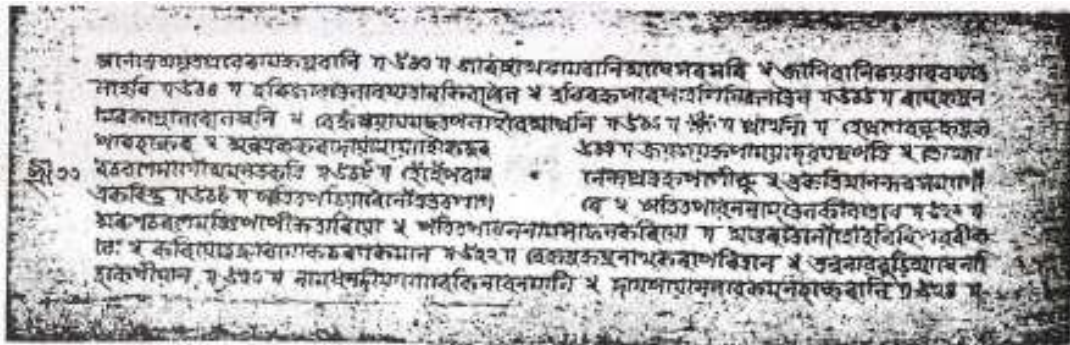
ভাস্কৰৰমাৰ নিখনপুৰ তাম্ৰশাসন :

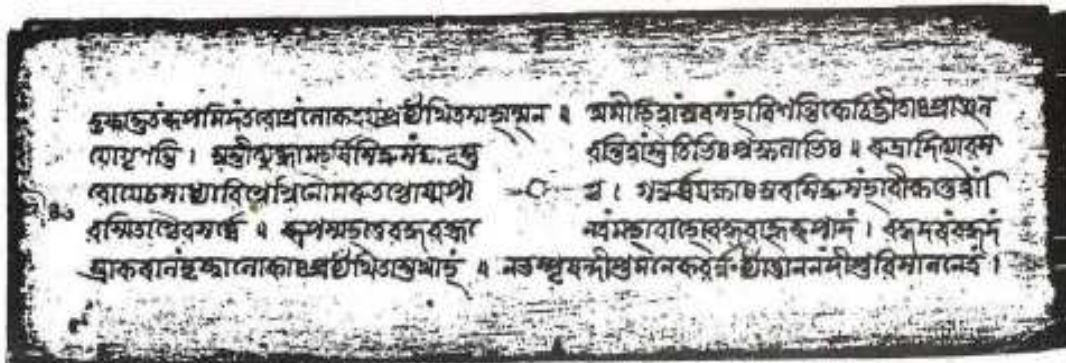
কানাই-বৰশী শিলালিপি :

কায়থেলী লিপিৰ নমুনা (নামঘোষাৰ পৰা) :

বামুণীয়া লিপিৰ নমুনা (সংস্কৃত গীতাৰ পৰা) :

গড়গঞা লিপিৰ নমুনা (বুৰঞ্জীৰ পৰা) :

(তালিকা আৰু চিত্ৰসমূহৰ উৎস : অসমীয়া লিপি, উপেন্দ্ৰনাথ গোস্বামী)

দ্বিতীয় খণ্ড
পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ পৰিচয়

পূৰ্বৱৰ্তী খণ্ডটিত অসমীয়া লিপিৰ জন্ম আৰু বিকাশ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰি অহা হৈছে। লিপিৰ উৎপত্তি, পৃথিৱীৰ প্ৰাচীন লিপি আৰু প্ৰাচীন ভাৰতীয় লিপিৰ বিষয়েও খণ্ডটিত আভাস দি অহা হৈছে। পৰৱৰ্তী খণ্ডকেইটাত পাঠ-সমীক্ষা বিষয়ক আলোচনাই ঠাই পাব। এই খণ্ডটিত পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ আভাস দাঙি ধৰা হৈছে। আলোচনাৰ প্ৰসঙ্গত পুৰণি পুথিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য, পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা, পুথি অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা, পাঠৰ স্বৰূপ, পাঠ-প্ৰমাদ আদি শিতানসমূহ সামৰি লোৱা হৈছে। আলোচিত খণ্ডটিক চাৰিটা বিভাগত বিভক্ত কৰি লোৱা হৈছে—

প্ৰথম বিভাগ : পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ পৰিচয় আৰু ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা

দ্বিতীয় বিভাগ : পুৰণি পুথিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য আৰু লিখন-সামগ্ৰী

তৃতীয় বিভাগ : পুথি অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা

চতুৰ্থ বিভাগ : পাঠৰ স্বৰূপ আৰু পাঠ-প্ৰমাদ

প্ৰথম বিভাগটি হ'ল 'পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ পৰিচয় আৰু ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা'। এই বিভাগটিত পাঠ-সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা, পাঠ-সমীক্ষাৰ পৰিসৰ, পাঠ-সমীক্ষা বিজ্ঞান নে কলা, পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা, অসমীয়া সাহিত্যত পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আদি শিতানসমূহ আলোচিত হৈছে।

দ্বিতীয় বিভাগৰ বিষয়বস্তু হ'ল 'পুৰণি পুথিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য আৰু লিখন-সামগ্ৰী'। পুৰণি পুথিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ, যেনে— ছেদ আৰু যতি চিহ্ন, পুথিত ভুলৰ শুধৰণি, নাভিৰন্ধ, আৱৰণ, পুষ্পিকা, সচিত্ৰপুথি আদি এই বিভাগটিৰ আলোচনাত সামৰি লোৱা হৈছে। এই বিভাগটিৰ শেষত পুৰণি পুথিৰ লিখন-সামগ্ৰীৰ বিষয়ে সবিশেষ তথ্য দাঙি ধৰা হৈছে।

তৃতীয় বিভাগৰ আলোচিত বিষয় হ'ল 'পুথি অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা'। আৰম্ভণিতে অনুলিপিকৰণ পৰম্পৰাৰ সম্যক ধাৰণা দাঙি ধৰি অসমত অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা, পুৰণি পুথিৰ লিপিকাৰ, শাসনিক আৰু কায়স্থ লেখকসকলৰ বিষয়েও এই বিভাগটিত আলোচনা কৰা হৈছে।

চতুৰ্থ বিভাগত 'পাঠৰ স্বৰূপ আৰু পাঠ-প্ৰমাদ'ৰ বিষয়ে আলোচনা দাঙি ধৰা হৈছে। স্বহস্তলিখিত পাঠ, সম্প্ৰেৰিত পাঠ, মিশ্ৰিত পাঠ, একক পাঠ, পল্লৱিত পাঠ আৰু নিৰলংকৃত পাঠৰ সংজ্ঞা এই বিভাগটিত দাঙি ধৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হৈছে। তাৰ লগতে পাঠ-প্ৰমাদ বা বিকৃতিৰ বিভিন্ন কাৰণসমূহ ফাঁহিয়াই দেখুৱা হৈছে।

প্ৰথম বিভাগ
পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ পৰিচয় আৰু ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা

বিভাগৰ গঠন

- ১.১ ভূমিকা (Introduction)
- ১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ১.৩ পাঠ-সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা
- ১.৪ পাঠ-সমীক্ষাৰ পৰিসৰ
- ১.৫ পাঠ-সমীক্ষা : বিজ্ঞান নে কলা
- ১.৬ পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা
- ১.৭ অসমীয়া সাহিত্যত পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা
- ১.৮ সাৰাংশ (Summing Up)
- ১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ১.১০ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

এই বিভাগটিৰ আলোচিত বিষয় হ'ল পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ পৰিচয়। পাঠ-সমীক্ষাৰ স্বৰূপ সম্পৰ্কে বিভিন্নজনে বিভিন্ন মত আগবঢ়াইছে। বৈদিক যুগৰ সাহিত্যৰ পৰা আজিৰ বাতৰি কাকতৰ লিখনালৈকে ইয়াৰ পৰিসৰ অতি বিস্তৃত। প্ৰণালীবদ্ধ অধ্যয়ন পদ্ধতিয়ে ইয়াক বিজ্ঞানৰ শাৰীলৈ পৰ্যবসিত কৰিছে। এটা ভাষাৰ বিৰুদ্ধিত ৰূপ নিৰ্ণয়, এটা জাতিৰ সমাজতাত্ত্বিক গৱেষণা আদি গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশৰ সাৰ্থক অধ্যয়নৰ বাবে পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা সৰ্বজন স্বীকৃত। এই বিভাগটিত এই দিশসমূহ পৰ্যালোচনা কৰা হৈছে।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- পাঠ-সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা আৰু স্বৰূপ বুজিবলৈ সমৰ্থবান হ'ব;
- পাঠ-সমীক্ষাৰ পৰিসৰ সম্পৰ্কে জ্ঞাত হ'ব পাৰিব;
- পাঠ-সমীক্ষা বিজ্ঞান নে কলা তাক বিচাৰ কৰিব পাৰিব;
- সাহিত্যত ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে অনুধাৱন কৰিব পাৰিব। বিশেষকৈ অসমীয়া সাহিত্যত ইয়াৰ গুৰুত্ব বিবেচনা কৰিব পাৰিব।

১.৩ পাঠ-সমীক্ষা : সংজ্ঞা

পাঠ-সমীক্ষা প্ৰাচীন অভিলেখ অধ্যয়ন এক প্ৰণালীবদ্ধ পদ্ধতি। এই পদ্ধতিৰ দ্বাৰা নিৰ্ধিত কৌশল প্ৰয়োগ কৰি পাঠ-বিশেষ অধ্যয়ন কৰা হয় আৰু প্ৰাপ্ত প্ৰমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পুথি-পাঠৰ সম্ভাৱ্য আদিৰূপ নিৰূপন কৰা হয়। পুৰুষাণুক্ৰমে হাত বাগৰি আহোতে প্ৰাচীন অভিলেখৰ পাঠ বিভিন্ন কাৰণত প্ৰমাদগ্ৰস্ত হৈ পৰে। কেতিয়াবা হস্ত-লিখিত পৰম্পৰাত পুথিৰ পাঠত সোমাই পৰা প্ৰচুৰ পৰিমাণৰ বিকৃতিয়ে মূল গ্ৰন্থৰ প্ৰকৃত ৰূপ সলনি কৰি পেলায়। মূল গ্ৰন্থৰ বিষয়বস্তু আৰু বক্তব্য, তাত প্ৰতিফলিত মূল লেখকৰ ব্যক্তিত্ব আৰু তৎকালীন সামাজিক, সাংস্কৃতিক আৰু ঐতিহাসিক পটভূমিও ধূসৰ হৈ পৰে। কিন্তু প্ৰাচীন সাহিত্যৰাজিৰ প্ৰকৃত মূল্যায়নৰ বাবে পোনতে সাহিত্যৰাজিৰ প্ৰকৃত ৰূপ জনাটো প্ৰয়োজন। কিয়নো বিকৃত পাঠৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কৰা অধ্যয়নৰ পৰা যিকোনো বিষয়ৰ ভুল সিদ্ধান্ত পোৱাৰহে সম্ভাৱনা থাকে। সমীক্ষাত্মক অধ্যয়নৰ জৰিয়তে বিশেষ কৌশল প্ৰয়োগ কৰি পুৰণি পাঠৰ মূল ৰূপ উদ্ধাৰ কৰিবলৈ যত্ন কৰা হয়। অৰ্থাৎ সমীক্ষাত্মক-পাঠ-অধ্যয়নত অধ্যয়নকাৰীৰ সন্মুখত এটা নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্য থাকে। সম্ভ্ৰৰণ প্ৰক্ৰিয়াত দুযিত হোৱা গ্ৰন্থ আদিৰ পাঠ যিমান দূৰ সম্ভব মূল পাঠৰ ওচৰ চপাকৈ উদ্ধাৰ কৰাটোৱেই হৈছে সমীক্ষাত্মক পাঠ অধ্যয়নৰ মুখ্য উদ্দেশ্য। গতিকে পাঠ-সমীক্ষা হৈছে, যিমান দূৰ সম্ভৱ মূল ৰূপৰ ওচৰ চপাকৈ গ্ৰন্থকাৰৰ পাঠ উদ্ধাৰ কৰি উলিওৱাৰ এক প্ৰণালীবদ্ধ কৌশল। (E.J. Kenney; *Textual Criticism*, P- 2)। লিখিত পৰম্পৰাত বিকৃত হোৱা পাঠৰ সকলোবোৰ সাক্ষ্য প্ৰমাণ সংগ্ৰহ কৰি, পৰীক্ষা কৰি, সেইবোৰৰ ঔচিত্য অনৌচিত্য বিবেচনা কৰি, গ্ৰহণ-বৰ্জন প্ৰক্ৰিয়াৰে এটা পাঠ পুনৰ্গঠন কৰি উলিওৱা হয়। তাকে কৰিবলৈ যাওঁতে সমীক্ষকজনে এলানি নিৰ্দিষ্ট পদ্ধতিগত নিয়মৰ সহায় লোৱাৰ উপৰিও নিজৰ বিচাৰ-বুদ্ধিক বিশেষভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিবলগীয়া হয়। সেয়েহে পৃষ্ঠগেটে কৈছে যে 'কোনো পাঠৰ মূল ৰূপ নিৰ্দ্ধাৰণৰ বাবে কৰা মানুহৰ বুদ্ধি আৰু প্ৰজ্ঞাৰ পদ্ধতিগত অনুশীলনকে' পাঠ-সমীক্ষা বোলে। (Katre; *Introduction to Indian Textual Criticism*, P- 1)। প'ল মাচে তেওঁৰ *Textual Criticism* নামৰ গ্ৰন্থত যিমানদূৰ সম্ভৱ মূলৰ নিকটতম পাঠ এটা প্ৰস্তুত কৰাকে পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰধান কাম বুলি কৈছে।

এনচাইক্লোপেদিয়া আমেৰিকানাত (vol.26, pp 480-481, 1956) আৰু বেছি স্পষ্ট আৰু বিস্তৃতকৈ পাঠ-সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰা হৈছে। সেইমতে পাঠ-সমীক্ষা হৈছে 'এক বিজ্ঞান, যাৰ সহায়ত সম্ভাৱ্য লেখকৰ মূল কথাৰ যথার্থতা, পূৰ্ণতা আৰু অবিকৃত ৰূপ নিৰ্ণয় হোৱাকৈ পুৰণি লেখাৰ পাঠ পৰীক্ষা কৰা হয়।' (ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া, *পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰসঙ্গত*)।

ওপৰত উল্লেখ কৰা সংজ্ঞা সমূহৰ ভিতৰত পৃষ্ঠগেটে আগবঢ়োৱা সূত্ৰটিয়ে চুম্বক অথচ উদ্দেশ্য, বিষয়বস্তু আৰু কাৰ্য্যপন্থাৰ পৰিচায়ক। এইটি সূত্ৰ সন্নিবিষ্ট পৃষ্ঠগেটৰ *Textual Criticism* নামৰ প্ৰবন্ধটি এডুইন জন চেণ্ডিৰদ্বাৰা সম্পাদিত 'A Companion to Latin Studies' নামৰ গ্ৰন্থত আৰু *Encyclopaedia Britannica* (Vol.20, p.106) অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে। এচ. এম. কাট্ৰেই তেওঁৰ *Introduction to Indian Textual Criticism* গ্ৰন্থতো এই সূত্ৰকে গ্ৰহণ কৰিছে।

বিভিন্ন দেশৰ মনীষীয়ে আগবঢ়োৱা পাঠসমীক্ষা সম্পৰ্কীয় মন্তব্যৰ পৰা সহজে বুজিব পাৰি যে নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্য আৰু পদ্ধতিৰে অনুশাসিত ই এক শাস্ত্ৰীয় (technical) বিষয়। গতিকে এই বিষয়ানুৰতী 'পাঠ' শব্দটিৰো এক পাৰিভাষিক অৰ্থ থাকিব লাগিব। সাধাৰণভাৱে পাঠ

শব্দৰ বিভিন্ন অৰ্থ আমি গ্ৰহণ কৰো। পাঠ বুলিলে পাঠ্য বিষয়ক বুজায়। পাঠ বুলিলে পঠন ক্ৰিয়াকো বুজায়। নৃত্যৰ ক্ষেত্ৰত অংগ সঞ্চালনেৰে বুজোৱা ভাৱ বা কথাকো পাঠ (text) শব্দেৰে বুজোৱা হয়। ভাষাতাত্ত্বিকসকলৰ মতে ‘পাঠ হ’ল ভাষাৰ এটি খণ্ডৰ ভাষিক ৰূপসমূহ আৰু সিবোৰৰ প্ৰসংগ অনুসৰি সলনি নোহোৱা নিৰ্বচন।’ কোনোৰ মতে ব্যৱহাৰত থকা ভাষাৰ গোটেই পাঠ আৰু এটি অভিমত অনুসৰি ভাষাতাত্ত্বিক একসূত্ৰিতা (cohesion) আৰু অৰ্থতাত্ত্বিক সংলগ্নতা (coherence) ৰ দ্বাৰা ঐক্যবদ্ধ হৈ পৰা বাক্য বা উক্তিৰ ক্ৰমবদ্ধ একোটাহঁত লানি হ’ল পাঠ। কিন্তু পাঠ-সমীক্ষাত ‘পাঠ’ হ’ল অধ্যয়নকাৰীৰ বাবে কম বেছি পৰিমাণে বোধগম্য ভাষাত লিখিত অৰ্থবাহিক অভিলেখ বিশেষ, যি অভিলেখৰ অৰ্থ ইতিমধ্যে উদ্ধাৰ কৰিব পৰা যায়। প’ষ্টগেটে দিয়া এনে সংজ্ঞাকে এচ. এম. কাট্টে মহেশ্বৰ নেওগ আদি পাঠ সমীক্ষকেও গ্ৰহণ কৰিছে। তেনে অৰ্থ বিশিষ্ট লিখিত অভিলেখৰ পুংখানুপুংখ অধ্যয়নেই হ’ল পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰধান কাম। এনে অধ্যয়নে পঠোদ্ধাৰ, পাঠ সংৰক্ষণ আৰু পাঠ বিশ্লেষণৰ সকলো দিশ সামৰি লয়।

১.৪ পাঠ-সমীক্ষা : পৰিসৰ

পাঠ-সমীক্ষা বিষয়টিৰ বিস্তৃত পৰিসৰে বৈদিক সাহিত্যৰ পৰা আৰম্ভ কৰি আজিৰ তাৰিখৰ বাতৰি কাকতৰ বাবে লিখা ৰচনাটিলৈকে সকলো লিখিত অভিলেখকে সামৰি লয়। পাঠ-সমীক্ষাৰ সংজ্ঞাত ইয়াক পুৰণি লেখাৰ পাঠ উদ্ধাৰৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য এক কৌশল বুলি কোৱা হৈছে যদিও নতুন পাঠ বা সমীক্ষকৰ সমসাময়িক লেখাৰ পাঠ শুধৰোৱাত যে ই প্ৰযোজ্য নহয়, তেনে নহয়। এজন লেখকে লিখি উলিয়াওতে, কোনোবা এজন নকলকাৰে ছপাৰ বাবে প্ৰতিলিপি কৰোতে বা ছপাশালত কোনোবা এজনে আখৰ সজাওতে হোৱা পাঠ-বিকৃতি বোৰৰ লগত আজিৰ ছাত্ৰ পৰিচিত। তেনে ভুলবোৰ আজিকালি ছপাৰ ভুল বুলি ধৰি লৈ শুধৰাই লোৱা সহজ। কাৰণ লেখক, সম্পাদক, পাঠক আটাইকেইজনে একেখন ব্যাকৰণ আৰু একেখন অভিধানকে মানি চলে। গতিকে লেখকে লিখাৰ পৰা ছপা হৈ ওলোৱা বিভিন্ন স্তৰত ঘটিব পৰা বানান বিভ্ৰাট, বাক্য গাৰ্হাণিৰ প্ৰমাণ আদি অবিসম্বাদি ভাৱে শুধৰাই লোৱা সহজ। এনেদৰে পাঠ শুধৰোৱাৰ প্ৰৱণতা আৰু লেখকৰ অভিপ্ৰেত ব্যক্তব্য শুদ্ধ ৰূপত আগবঢ়োৱাৰ আগ্ৰহ ইদানিক সম্পাদকসকলৰ কাৰ্য্য পদ্ধতিতো লক্ষ্য কৰা যায় যদিও, নতুন পাঠ সম্পাদনা কৰোতে পাঠ-সমীক্ষাৰ জটিল প্ৰক্ৰিয়াসমূহ অতিক্ৰম কৰি অহাৰ প্ৰয়োজন নহয়। কিন্তু বহু শ বা বহু হাজাৰ বছৰ হাত বাগৰি অহাৰ ফলত প্ৰাচীন পুথিৰ পাঠে ইমান বেছি পৰিমাণত পাঠ-প্ৰমাদ সামৰি লয় যে তেনে বিকৃতি সমূহে লেখকজন, ৰচনাখিনি আৰু ভাষাটোকে কলুষিত কৰি পেলায়। অথচ কেতিয়াবা প্ৰাচীন সকলৰ ভাৱ, চিন্তা, ভাষা, ব্যাকৰণ, অভিধান আদিৰ লগত সংযোগ স্থাপন কৰি বিকৃত পাঠ শুধৰাই লবলৈ কোনো মাধ্যম বিচাৰি পোৱা নাযায়। তেনে ক্ষেত্ৰত পাঠ-সমীক্ষাৰ নিৰ্দিষ্ট প্ৰক্ৰিয়াসমূহৰ আশ্ৰয় লোৱাৰ বাহিৰে উপায় নাথাকে। সেয়েহে নতুন পাঠত অথবা সমীক্ষক-সম্পাদকৰ সমসাময়িক সময়ত ৰচিত পাঠৰ শুধৰণিৰ বাবে পাঠ-সমীক্ষাৰ যিমান প্ৰয়োজন তাতকৈ পুৰণি পাঠৰ সত্যাসত্য নিৰূপণৰ বাবে পাঠ-সমীক্ষাৰ অধিক ফলপ্ৰসূ বুলি স্বীকৃত হৈছে।

পূৰ্বতে শিলালেখ, তাম্ৰলেখ, মুদ্ৰালেখ, পত্ৰলেখ, ভিত্তিলেখ আদিৰ পাঠ উদ্ধাৰৰ ক্ষেত্ৰতো পাঠ-সমীক্ষাৰ নীতিকে প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল। কিন্তু পৰৱৰ্তীকালত শিলালেখ, তাম্ৰলেখ,

মুদ্রালেখ, আদিৰ অধ্যয়নৰ বাবে আন কিছুমান সূক্ষ্ম কৌশল উদ্ভাৱন কৰা হ'ল আৰু গ্ৰন্থৰ পাঠৰ বাহিৰে আনবোৰ অভিলেখৰ সূক্ষ্ম বৈশিষ্ট্যবোৰৰ প্ৰতি দৃষ্টি ৰাখি সেইবোৰ বিদ্যাৰ সুকীয়া নামকৰণ হ'ল, যেনে ৰাজকীয় শাসন, পত্ৰলেখ আদি সম্বলিত তাম্ৰলেখ আদিৰ পাঠোদ্ধাৰ কৌশলক ইংৰাজীত দিপ্লমেটিক (Diplomatic) বোলা হ'ল। শিলালেখ আধ্যয়নৰ কৌশলক এপিগ্ৰাফী (Epigraphy), মুদ্রালেখ অধ্যয়নক নুমিচমেটিকচ্ (Numismatics), আৰু পোৰামাটি, বোকা আৰু বিভিন্ন ধাতুৰে তৈয়াৰী চীল, টেবলেট আদিৰ পাঠোদ্ধাৰৰ কৌশলক চিগিল'গ্ৰাফী (Sigillography), বোলা হ'ল। যদিও এনেদৰে ভিন্ন ভিন্ন অভিধাৰে ভিন্ন কাৰ্যক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য গৱেষণা কৌশল সম্বন্ধে বুজোৱা হ'ল, তথাপি কিন্তু সকলো ক্ষেত্ৰতে একেটা লক্ষ্যই অব্যাহত থাকিল— সেইটো হৈছে পাঠ অবিকৃতৰূপত কৰা।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সমীক্ষাৰ স্বৰূপ কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

১.৫ পাঠ-সমীক্ষা : বিজ্ঞান নে কলা

কোনো কোনো গৱেষকে পাঠ-সমীক্ষাক প্ৰাচীন অভিলেখ অধ্যয়নৰ এক বিজ্ঞানসন্মত পদ্ধতি বুলি অভিহিত কৰিছে। প'ষ্টগেটে পাঠ-সমীক্ষা বিষয়টোক বিজ্ঞান আৰু কলাৰ সংমিশ্ৰণ বুলি ভাবে। তেওঁৰ মতে পাঠ-সমীক্ষা এক বিজ্ঞান আৰু বিজ্ঞান হিচাপেই পাঠ পৰীক্ষণ আৰু মূল্যায়ন কৰে। ই প্ৰমাদগ্ৰস্ত পাঠৰ মাজৰ পৰা বিশুদ্ধ পাঠ উদ্ধাৰ কৰাৰ এক বৈজ্ঞানিক কৌশল। এই বিষয়টোক বিজ্ঞান বোলাৰ কাৰণ বোধকৰো ফঁহিয়াই চাব খুজিলে দেখা যায় যে বিজ্ঞান চৰ্চাৰ তিনিটা অপৰিহাৰ্য স্তৰ-নিৰীক্ষণ, অনুশীলন আৰু সাব্যস্তকৰণ পাঠ-সমীক্ষাই সামৰি লয়। গ্ৰন্থ বিশেষৰ পাঠ-সমীক্ষা কৰিবলৈ যাওঁতে হাতেলিখা পুথি আৰু সাক্ষ্য সংগ্ৰহ আৰু সেইবোৰৰ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাক নিৰীক্ষণ; পাঠ-সমুচ্চয় প্ৰস্তুত কৰা, শাখা ভেদ বাছি উলিওৱা, বংশবৃক্ষ প্ৰস্তুত কৰা আদি অনুশীলন; যুক্তি আৰু সাক্ষ্যৰ সহায়ত এটা সিদ্ধান্ত প্ৰদানক সাব্যস্তকৰণ বুলি ক'ব পাৰি। এনেদৰে একোখন গ্ৰন্থৰ পাঠ-সমীক্ষাৰ সময়ত সমীক্ষকে প্ৰাণালীবদ্ধভাৱে বিজ্ঞান চৰ্চাৰ তিনিটা স্তৰ পাৰ হ'বলগীয়া হয়।

প'ষ্টগেটে ইয়াক সংৰক্ষণ কলা বুলি কৈছে। পুনৰ্গঠিত পাঠৰ লগতে সমীক্ষা সামগ্ৰীসমূহ উৎসৰ সংকেত অনুসৰি নিয়াৰিকৈ সজোৱা আৰু পাদটীকাত সংযোজন কৰা, তাৰ লগতে পাঠৰ সংশোধন, সংযোজন আদিকো সংকেতেৰে সুন্দৰ আৰু স্পষ্টকৈ বুজোৱা পুনৰ্গঠিত পাঠটোক সমীক্ষা সামগ্ৰীৰে সৈতে সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা কৰা আদি কামক কলাৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিব পাৰি।

পাঠ-সমীক্ষাকসকলৰ কামৰ আহিলা হৈছে বিভিন্ন ৰূপত থকা বিভিন্ন গ্ৰন্থৰ পাঠ। তেনে গ্ৰন্থ সাহিত্য, দৰ্শন, ইতিহাস, বিজ্ঞান আদি যি কোনো বিষয়ৰ হ'ব পাৰে। প্ৰকৃততে

এইবোৰ জ্ঞানৰ মূল আধাৰ হ'ল কিছুমান লিখিত অভিলেখ। কিন্তু যি কোনো লিখিত অভিলেখকে সমীক্ষকে পাঠ বুলি গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। অপৰিচিত লিপি আৰু অবোধ্য ভাষাৰ লিখনিৰ প্ৰকৃত ৰূপ সমীক্ষকে নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰাটোৱেই স্বাভাৱিক। মহেঞ্জোদাৰো আৰু হৰপ্পাৰ সভ্যতাৰ অৱশেষ সমূহত আৱিষ্কৃত চিত্ৰলিপি (pictography) আৰু সন্ধ্যালিপিৰ অৰ্থ গাঙিব পৰা হোৱা নাই বাবে সেইবোৰ শুদ্ধ ৰূপতেই আছে নে পাঠ-প্ৰমাদ সামৰি লৈছে তাক বুজা নাযায়। গতিকে লিখিত অভিলেখ হ'লেও তাক সমীক্ষকে পাঠ ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰে। পাঠৰ সম্পূৰ্ণ সংজ্ঞা দি প'ষ্টগেটে 'কম্পেনিয়ান টু লেটিন ষ্টাডিজ' নামৰ গ্ৰন্থত সন্নিবিষ্ট টেক্সুৱেল ক্ৰিটিচিজম্ নামৰ প্ৰবন্ধত কৈছে যে 'পাঠ হ'ল এক লিখিত অভিলেখ যি অভিলেখৰ ভাষা পাঠ সমীক্ষকজনে সম্পূৰ্ণৰূপে বা অসম্পূৰ্ণৰূপে হ'লেও বুজে আৰু তাৰ অৰ্থ আছে বুলি ধৰি ল'ব পাৰি, যি অৰ্থ নিৰ্ণয় কৰা হৈছে বা নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি।

পাঠ-সমীক্ষাৰ গোটেই ধাৰণাটোৱেই উদ্ভৱ হৈছে লিখন পৰম্পৰাৰ পৰিণতি স্বৰূপে। এই পৰম্পৰাত মূল গ্ৰন্থকাৰৰ ৰচনা অনেক কাৰণত প্ৰমাদগ্ৰস্ত হৈ পৰে আৰু তেনে প্ৰমাদগ্ৰস্ত বা বিকৃত পাঠেই হ'ল সমীক্ষাত্মক পাঠ অধ্যয়নৰ আহিলা। মানৱ সভ্যতাৰ ইতিহাসত লিখন পৰম্পৰাই যেনেদৰে প্ৰাচীন কালৰ পৰা জ্ঞান আৰু প্ৰতিভাৰ পৰিপোষকৰূপে কাম কৰি আহিছে তেনেদৰে জ্ঞানৰ প্ৰসাৰ আৰু সংৰক্ষণৰ মাধ্যমৰূপেও সদায় গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা লৈ আহিছে। একেদৰে প্ৰাচীন কালৰে পৰা প্ৰচলিত এই লিখন পৰম্পৰাই বিভিন্ন যুগত সৃষ্টি হোৱা জ্ঞান-ভাণ্ডাৰৰ বিশুদ্ধতা পূৰ্ণতা খৰ্বও কৰিছে আৰু প্ৰাচীন জ্ঞানৰাশিৰ বিশ্বসযোগ্যতা হ্ৰাস কৰিছে। সেয়ে লিখিত পৰম্পৰাত হোৱা পাঠ-সম্প্ৰেৰণ প্ৰক্ৰিয়া সম্বন্ধে কিছু প্ৰাসংগিক আলোচনাৰ এইখিনিতে প্ৰয়োজন আছে।

মনৰ ভাৱ প্ৰকাশৰ বাবে মানুহক যিদৰে ভাষাৰ প্ৰয়োজন হ'ল তেনেদৰে ভাৱ সংৰক্ষণৰ বাবে লিপিৰ উদ্ভাৱন হ'ল। আন কথাত মানুহৰ স্মৃতিৰ ক্ষণস্থায়িত্বৰ বাবে লিপিৰ জন্ম হ'ল বুলিব পাৰি। স্মৃতি সংৰক্ষণৰ বাবে প্ৰাচীন কালৰ পৰা মানুহে নানা উপায় অৱলম্বন কৰি আহিছে। প্ৰাচীন কালত মানুহে ৰছীত গাঁঠি দি, ৰং লগাই, মণি, কড়ি, কাঁঠি, নানা ৰঙীন কাপোৰ আদি ব্যৱহাৰৰ দ্বাৰা ভাৱ সম্প্ৰেৰণ আৰু স্মৃতি সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। লাহে লাহে মানুহৰ এই দুই উদ্দেশ্য পূৰাবৰ বাবে প্ৰতীক অংকন প্ৰথা আৱিষ্কাৰ হ'ল। জন্তুৰ ছাল, গছৰ ছাল, কাঠৰ ফলক, পোৰা মাটিৰ টুকুৰা, ধাতুৰ বা মাটিৰ পাত্ৰৰ গাত সূক্ষ্মাণ লেখনিৰ সহায়ত দাগ কাটি কোনো ৰঞ্জন লেপি দি সেইবোৰ স্থায়ী কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল। লেপন কৰি প্ৰস্তুত কৰা এই স্মৃতি সংৰক্ষণ ব্যৱস্থাক সেয়েহে লিপি বুলি কোৱা হ'ল। আদিম কলাকাৰে গুহাৰ বেৰত, মসৃণ শৈলপৃষ্ঠত এনে চিত্ৰাংকন কৰি তেওঁলোকৰ কথা, ভাৱ আদি সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। এই চিত্ৰাংকন পদ্ধতিতে আৰম্ভ হৈ সূক্ষ্ম ধ্বনি প্ৰকাশক প্ৰতীক অংকনলৈকে লিপিৰ দীঘলীয়া ইতিহাসত ই কেইবাটাও স্তৰ পাৰ হৈ আহিছে। পোনতে স্থূল বস্তু বুজাবলৈ চিত্ৰলিপি ব্যৱহাৰ হ'ল। চিত্ৰলিপিৰ সীমাবদ্ধতা আৰু অসমৰ্থতাৰ বাবে মানুহে ভাৱলিপিৰ উদ্ভাৱন কৰিলে। ভাৱলিপিত দৃশ্যমান বস্তুৰ লগতে ভাবানুভূতি বুজোৱাৰ সুবিধা হ'ল। ভাৱলিপিৰ বিকশিত ৰূপটোত ভাবৰ লগতে ধ্বনিক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব পৰা প্ৰতীক সংযোগ কৰা হ'ল। তাক লিপিবিজ্ঞানীসকলে ভাৱ-ধ্বনিমূলক লিপি নাম দিছে। চিত্ৰধৰ্মীতা, ভাৱদ্যোগ্যতা আৰু ধ্বনিকপাত্মকতা এই তিনিও গুণৰ সমাহাৰত প্ৰস্তুত হোৱা এইবিধ লিপি কিছু জটিল হোৱা বাবে লাহে লাহে লিপিৰ সৰলীকৰণৰ প্ৰচেষ্টা চলিল। তাৰ ফলশ্ৰুতিত ধ্বনি প্ৰধান লিপিয়ে বিকাশ লাভ কৰিলে। ইয়াত স্থূল বস্তু আৰু সূক্ষ্ম ভাৱৰ উপৰিও সূক্ষ্মতী ধ্বনিক প্ৰতিনিধিত্ব

কৰিব পৰা প্ৰতীকৰ আৱিষ্কাৰ হ'ল। অতি অৰ্বাচীনভাৱে কোনো কোনো ভাষাই একোটা শব্দাংশ বা অক্ষৰৰ বাবে একোটা প্ৰতীক (যেনে, ভাৰতীয় ভাষাৰ লিপিবোৰ) আৰু কোনো ভাষাই একোটা বৰ্ণৰ (যেনে, ৰোমান লিপি) বাবে একোটা প্ৰতীক গ্ৰহণ কৰিলে। এই দুয়োবিধ প্ৰতীক, ধ্বনিক প্ৰাধান্য দি প্ৰস্তুত কৰা হ'ল। এনেদৰে অক্ষৰ লিপি আৰু বৰ্ণালিপিৰ বিকাশ হ'ল। পৃথিৱীৰ বিভিন্ন ঠাইত হোৱা প্ৰত্নতাত্ত্বিক অনুসন্ধানৰ ফলত ভালেমান সুপ্ৰাচীন লিপিৰ নিদৰ্শন উদ্ধাৰ হৈছে। সেইবোৰৰ ভিতৰত মিছৰীয়, ক্ৰীটান, হিন্দী, সুমেৰীয়, চীন, বেবিলনীয়, প্ৰত্ন এলেমীয়, আজটেকীয় আৰু সিন্ধুলিপি প্ৰসিদ্ধ। বিৱৰ্তনৰ কোনো ক্ষণত কোনো কোনো লিপি স্তব্ধ হৈ গ'ল আৰু কোনো কোনো লিপি বিভিন্ন ৰূপৰ মাজেৰে আহি আজি বিভিন্ন দেশত প্ৰাদেশিক লিপিসমূহৰ গঢ় ল'লেহি।

বিভিন্ন দেশত হোৱা লিপি বিৱৰ্তনৰ ফলস্বৰূপে গঢ়ি উঠা ভালেমান লিপিৰ পাঠোদ্ধাৰ হৈছে আৰু ভালেমান লিপি এতিয়াও পঢ়িব পৰা হোৱা নাই। তেনে প্ৰাচীন লিপিৰ ভিতৰত বানমুখলিপি, হিয়েৰোটিক বা পৰি লিপি, ক্ৰীট লিপি, চীনা, জাপানী, গ্ৰীক, লেটিন, মায়া, সিন্ধুলিপি আদিত বহু মূল্যবান প্ৰত্নতাত্ত্বিক আৰু ঐতিহাসিক তথ্য সোমাই আছে। ঐতিহাসিক আৰু পুৰাতাত্ত্বিকসকলৰ বাবে এতিয়াও ভাঙিব নোৱাৰা সাঁথৰ হৈ থকা লিপিবিশেষ হ'ল প্ৰাচীন ভাৰতীয় সিন্ধুলিপি। প্ৰাচীন কালৰ বৃহত্তৰ ভাৰতবৰ্ষৰ অন্তৰ্গত সিন্ধু নদীৰ উপত্যকা অঞ্চলত গঢ়ি উঠা এটি সভ্যতাৰ নিদৰ্শন হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰোত সংৰক্ষিত হৈছে। বৰ্তমানৰ পাকিস্তানৰ পশ্চিম সীমামূৰীয়া মণ্টগ'মেৰি আৰু লাৰকানা জিলাত অৱস্থিত হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰোত চলোৱা পুৰাতাত্ত্বিক খনন কাৰ্য্যত এক সুপৰিকল্পিত নগৰৰ অৱশেষ আৱিষ্কৃত হোৱাৰ লগে লগে ভাৰতীয় লিপিৰ আদি কাহিনীও আৰম্ভ হ'ল।

হৰপ্পা আৰু মহেঞ্জোদাৰোত প্ৰাপ্ত প্ৰায় দুহেজাৰতকৈয়ো অধিক পোৰা মাটিৰ মোহৰত আৰু মূন্য পাত্ৰৰ গাত খেদিত লিপিৰ বৈদিক যুগৰ লিখন কলাৰ পৰিচয় পোৱা যায় বুলি পণ্ডিতসকলে কয়। এচ. এফ. পেট্ৰেইৰ দৰে পশ্চিমীয়া পণ্ডিতে সিন্ধু লিপিক চিত্ৰলিপি বুলি কয় যদিও অতি অৰ্বাচীনভাৱে ড° ৰাজাৰামে তেওঁৰ *From Saraswati to Indus Script* গ্ৰন্থত আৰু ড° ৰাই তেওঁৰ *Vedic Glossary on Indus Seals* গ্ৰন্থত ইয়াক বৈদিক যুগৰ অক্ষৰ লিপি বুলি প্ৰমাণ কৰিবলৈ যথেষ্ট যুক্তি আগবঢ়াইছে। এই লিপি প্ৰাকবৈদিক যুগতে উৎপত্তি হৈ সিন্ধু সভ্যতাৰ সময়লৈকে বিৱৰ্তনৰ মাজেদি আহি সিন্ধু লিপিৰ গঢ় লৈছিল বুলি তেওঁলোকে ভাবে। প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্যৰ অনেক পণ্ডিতে অনেকবাৰ এই লিপিৰ পাঠোদ্ধাৰ কৰিবলৈ যত্ন কৰিছে যদিও সফল হ'ব পৰা নাই। শেহতীয়াভাৱে ৰাজাৰাম আৰু ৰাই বৈদিক সাহিত্যৰ কিছু অংশ এই লিপিৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰি দেখুৱাইছে। সিন্ধু সভ্যতাৰ অৱলুপ্তিৰ পিছত খৃঃ পূঃ চতুৰ্থ শতিকালৈকে ভাৰতীয় লিপিয়ে কেনে কেনে অৱস্থা পাব হৈ আহিছিল তাক জানিবলৈ কোনো ধৰণৰ প্ৰমাণ উদ্ধাৰ হোৱা নাই। কিন্তু সম্ৰাট অশোকৰ দিনৰে পৰা ভাৰতীয় লিপিৰ ধাৰাবাহিক ইতিহাস উদ্ধাৰ হৈছে বুলিব পাৰি। কিন্তু ছান্দোগ্য *উপনিষদ* কে ধৰি *ৰামায়ণ*, *মহাভাৰত*, পাণিনিৰ *অষ্টাধ্যায়ী*, কৌটিল্যৰ *অৰ্থশাস্ত্ৰ* আদিত উল্লিখিত অনেক প্ৰসঙ্গৰ পৰা এই কথা বুজিব পাৰি যে যদিও কোনো লিপিৰ নমুনা আমাৰ আগত নাই তথাপি খৃষ্টজন্মৰ বহু শতিকাৰ আগৰ পৰাই যে লিখন কলাৰ ধাৰাবাহিক ব্যৱহাৰ ভাৰতত আছিল সি নিশ্চিত। নাৰদীয় আৰু বৃহস্পতি স্মৃতিত স্বয়ং ব্ৰহ্মাক লিখন কলাৰ উদ্ভাৱক বোলা হৈছে। লিপিতাত্ত্বিকসকলে ভাৰতত লিপিৰ বিৱৰ্তনৰ বিভিন্ন স্তৰৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ চিনাক্ত কৰি লিপিসমূহৰ খৰোষ্ঠী, কুটিল, ব্ৰাহ্মী আদি নাম দিছে। তদুপৰি আঞ্চলিক বৈশিষ্ট্যৰে বিভিন্ন সময়ত বিকাশ লাভ কৰা শাৰদা, নাগৰী, গ্ৰন্থ মৈথিলী আদি ভাৰতীয় সভ্যতা সংস্কৃতিৰ নিদৰ্শন সংৰক্ষণ কৰি ৰাখিছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সমীক্ষক বিজ্ঞান বুলিব পাৰি নে? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

.....

১.৬ পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা

বাঙময় জগতখনৰ উপাদান হ'ল শব্দ। এই শব্দৰ সম্ভাৰেই যদি বিকৃত হৈ পৰে সাহিত্য ৰাজিৰ স্বৰূপো বিকৃত হৈ ধৰা দিব। কালৰ সোঁতত ৰূপ সলোৱা শব্দ ৰাজিৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ উদ্ধাৰ কৰিবলৈ পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজন। প্ৰাচীন শব্দসম্ভাৰৰ আধাৰ ৰূপে এখন অভিধানৰ প্ৰয়োজন। বৰ্তমান প্ৰাপ্ত হাতেলিখা পুথি সমূহত আৰু সেই পুথিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ছপা হোৱা গ্ৰন্থত একাধিক পাঠ-বিকৃতি সোমাই পৰা কথাটো সহজে অনুমেয়। তেনে সংস্কৰণৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা শব্দ সম্ভাৰৰ শুদ্ধতা সম্পৰ্কে সন্দেহৰ অৱকাশ থকাটোও স্বাভাৱিক। সমীক্ষাত্মক পাঠ-অধ্যয়নৰ দ্বাৰা শব্দবোৰৰ শুদ্ধৰূপ নিৰ্ণয় কৰি লোৱাৰ পিছতহে এখন নিৰ্ভৰযোগ্য অভিধানৰ বাবে শব্দসংগ্ৰহ সম্ভৱ হ'ব পাৰে। একেটা ভাষাতে একেটা শব্দই বিভিন্ন যুগত বিভিন্ন ৰূপ লয়, কেতিয়াবা এসময়ত বহু প্ৰচলিত একোটা শব্দ পিছৰ কালত ব্যৱহাৰৰ বাহিৰত ৰৈ যায়। নতুন শব্দই বা এটা নতুন ৰূপে পুৰণি শব্দৰ ঠাই লয়হি। প্ৰণালীবদ্ধভাৱে একাধিক পুথিৰ পাঠ পৰীক্ষা কৰি শব্দটোৰ বিবৰ্তনৰ ইতিহাস জানিব পাৰি। তেনেদৰে সাহিত্যিকৰ প্ৰকাশভঙ্গী আৰু বাগ্ৰীতিয়েও বিভিন্ন যুগত বিভিন্ন ৰূপ লয়। প্ৰাচীন লেখকৰ ভাষা পৰৱৰ্তী নকলকাৰকৰ সমসাময়িক ভাষাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হোৱাৰ আশংকা থাকে। একেখন গ্ৰন্থৰ বিভিন্ন সময়ৰ অনুলিপি পৰীক্ষা কৰি ভাষাৰ বিবৰ্তনৰ ধাৰণা পাব পাৰি। পুৰণি শব্দ সম্ভাৰ, পুৰণি বাক্যৰীতি আদি শুদ্ধ ৰূপত উদ্ধাৰ কৰিব পাৰিলেহে প্ৰাচীন ভাষাৰ স্বৰূপ নিৰূপণ সম্ভৱ হ'ব। একো একোখন গ্ৰন্থৰ ৰচনাৰ স্থান আৰু কাল নিৰ্ণয় সদায় বিতৰ্কিত বিষয়। প্ৰাচীন গ্ৰন্থৰ ভাষাৰ শুদ্ধ স্বৰূপ উদ্ঘাটন হ'লে গ্ৰন্থবিশেষৰ ৰচনাৰ স্থান আৰু কাল নিৰূপণৰ ক্ষেত্ৰত শুদ্ধ সিদ্ধান্ত পাব পৰা যায়। ভাসৰ নাটকত ব্যৱহৃত প্ৰাকৃত ভাষাৰ স্বৰূপ অনুধাৱন কৰি ভাসৰ কাল নিৰূপণ কৰা হৈছিল। গ্ৰন্থ বিশেষৰ শব্দ, বাক্য বিষয় বস্তু আৰু প্ৰকাশভঙ্গীৰ বৈশিষ্ট্যই যুগ বিশেষৰ ভাষা আৰু বাগ্ৰীতিৰ স্বৰূপ দাঙি ধৰে। বিকৃত পাঠত মূল লেখকৰ ভাৱ, ভাষা, দৰ্শন, ব্যক্তিত্ব আদি বিকৃত ৰূপত প্ৰকাশ পাব। তেনে পাঠ-সমীক্ষাত্মক অধ্যয়ন পদ্ধতিৰে বিশ্লেষণ কৰি চাই শুদ্ধ তথ্য উদ্ঘাটন কৰিব পাৰিলেহে মূল গ্ৰন্থকাৰৰ সবিশেষ শুদ্ধভাৱে উদ্ঘাটন হ'ব। তেনেদৰে অনুলিপিকাৰে পৰৱৰ্তী কালত সংযোগ কৰা সামাজিক-সাংস্কৃতিক উপাদানৰ পৰা মূল গ্ৰন্থকাৰৰ পটভূমিকাপে থকা সমাজখন বিচাৰি উলিয়াব নোৱাৰি। পৰৱৰ্তী কালত সংযোজিত ধৰ্মীয়, সাংস্কৃতিক সামাজিক ৰাজনৈতিক প্ৰক্ষেপ সমূহ আঁতৰাই ল'লেহে গ্ৰন্থকাৰৰ পটভূমিকাপ সমাজ-সাংস্কৃতিৰ ইতিহাস আৱিষ্কৃত হ'ব। পাঠ-সমীক্ষকসমীক্ষা সামগ্ৰীৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা বিভিন্ন যুগত লিখিত পুথিসমূহ লিপিৰ বিবৰ্তনৰ সাক্ষীৰূপে ব্যৱহৃত হ'ব পাৰে। এনেদৰে এজন প্ৰাচীন গ্ৰন্থকাৰৰ পূৰ্ণাঙ্গ পৰিচয় পাবলৈ, তদানীন্তন ভাষাৰ স্বৰূপ বুজিবলৈ, ভাষাৰ বিবৰ্তনৰ ইতিহাস জানিবলৈ,

সমাজ ইতিহাসৰ প্ৰকৃত প্ৰতিচ্ছবি চাবলৈ আৰু সৰ্বোপৰি মূল গ্ৰন্থকাৰৰ মূৰ লেখা অধিকৃত ৰূপত পাবলৈ পাঠ-সমীক্ষাৰ একান্ত প্ৰয়োজনীয়তা স্বীকাৰ্য্য বিষয়।

১.৭ অসমীয়া সাহিত্যত পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা

পুৰণি অসমীয়া সাহিত্য ৰাজিৰ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰতো পাঠ-পাঠান্তৰৰ প্ৰাচুৰ্য্যই পাঠকক বিভ্ৰান্ত কৰে। চতুৰ্থ-পঞ্চম শতিকাৰ শিলালেখ-তাম্ৰলেখ-চৰ্যাপদকে আৰম্ভ কৰি ষোড়শ সপ্তদশ শতিকাৰ ভিতৰত প্ৰাগজ্যোতিষ-কামৰূপত এক বুজন পৰিমাণৰ ব্যৱহাৰিক আৰু সাহিত্যিক গ্ৰন্থ ৰচিত হৈছিল। সেই সমূহৰ সমীক্ষাত্মক পাঠ অধ্যয়নৰ প্ৰয়োজন আছে নাই বিচাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে পোনতে মধ্যযুগৰ সাহিত্যতে হাত দিয়া যাওঁক। মধ্যযুগৰ সাহিত্যখিনিৰ ৰাজনৈতিক, ঐতিহাসিক, সমাজতাত্ত্বিক আৰু সৰ্বোপৰি সাহিত্যিক গুৰুত্ব অধিক। এই সাহিত্যৰাজিয়ে অসমৰ গৌৰৱোজ্জ্বল ঐতিহ্য আৰু কৃষ্টি লিপিবদ্ধ কৰি ৰাখিছে। সেই যুগটোৰ সভ্যতা সংস্কৃতিৰ সঠিক মূল্যায়নৰ বাবে সেইযুগৰ সাহিত্যৰাজিৰ বিশ্লেষণাত্মক অধ্যয়ন হোৱাটো একান্তই বাঞ্ছনীয়। মহাপুৰুষ দুজনৰ ৰচনাকে ধৰি বুৰঞ্জী আৰু ৰাজকীয় শাসনলৈকে সমগ্ৰ ধৰ্মীয় আৰু ধৰ্মনিৰপেক্ষ লিখিত অভিলেখক সামৰি কৰা গৱেষণাৰ পৰাহে মধ্যযুগৰ সামগ্ৰিক চিত্ৰ এখন পাবলৈ আশা কৰিব পাৰি। মধ্যযুগৰ বিশাল ৰচনাৰাজিৰ অন্যতম অংশ শ্ৰীশংকৰদেৱৰ সাহিত্যকৃতিৰ ওপৰত গৱেষণা কৰিবলৈ যাওঁতে পাঠ-পাঠান্তৰৰ খেলিমেলিয়ে তেওঁলোকক বিপাণ্ডত পেলায়। উদাহৰণ স্বৰূপে হাতেলিখা পুথিলৈ নগৈ বৰগীতৰ ছপা সংস্কৰণ কেইটিমান যদি মেলি লোৱা যায় তাতে বিভিন্ন পাঠৰ পয়োভৰ চকুত পৰে। ইতিমধ্যে প্ৰকাশিত সত্যেন্দ্ৰনাথ শৰ্মাৰ, শ্ৰীৰাজমোহন নাথ, শ্ৰীহৰিনাৰায়ন দত্তবৰুৱা, শ্ৰীগৰ্গ নাৰায়ণ চৌধুৰীৰ দ্বাৰা সুকীয়া সুকীয়াকৈ সম্পাদিত বৰগীতৰ সংকলন কেইটা মেলি ল'লে দেখা যাব, 'গোপালে কি গতি কৈলে মোৰ' গীতটিত মুঠ দহটা 'কহৰে উদ্ধাৰ কহপ্ৰাণৰে বান্ধৰ' গীতটিত দহটা, 'নাৰায়ণ কাহে ভকতি কৰো তেৰা' গীতটিত ছয়টা পাঠান্তৰ পোৱা যায়। তদুপৰি এই গীতটিৰে তৃতীয় শাৰীত শৰ্মাই পাঠ দিছে 'নাথ হে বিফলে বয়স সব গেলৰে'। একেটা শাৰীৰে নাথৰ পাঠ এনে 'নাথ! বিফলে জনম সব গেলৰে'। দত্তবৰুৱাই শৰ্মাৰ বয়স শব্দটোৰ ঠাইত বয়ন পাঠ দিছে। একেটা গীতৰে পঞ্চদশ শাৰীটো শৰ্মাৰ পাঠত 'ৰাখু ৰাখু পদে সদাশিৱ', নাথৰ পাঠত 'ৰাখু ৰাখু সদাশিৱ', দত্তবৰুৱাৰ পাঠত 'ৰাখু ৰাখু এ এ সদাশিৱ' আৰু চৌধুৰীৰ পাঠত নাথৰ পাঠটোৱেই পোৱা যায়। তেনেদৰে প্ৰায় প্ৰত্যেকটি গীততে ভালেমান পাঠ-অনৈক্য পোৱা যায়। তাৰ মাজত শংকৰদেৱৰ পাঠ কোনটি বুলি পাঠকে গ্ৰহণ কৰিব?

এই সন্দৰ্ভত আন এটি সমস্যা হ'ল যে মধ্যযুগৰ শব্দসম্ভাৰৰ এটি বুজন অংশ বৰ্তমান পাঠকৰ বাবে দুৰ্বোধ্য এইবোৰ শব্দ বিকৃত হৈছে আমাৰ বাবে অপৰিচিত হৈছে নে শব্দৰ মূল ৰূপেই এনে আছিল তাকো নিশ্চিত কৰা প্ৰয়োজন। মহাপুৰুষজনৰ ৰচনাৰ ছপা পাঠৰ পাদ টীকাত দুই এজন সম্পাদক প্ৰকাশকে অপৰিচিত শব্দৰ অৰ্থ দিছে যদিও তাতো কেতিয়াবা অৰ্থৰ অমিল দেখা যায়। গতিকে মধ্যযুগৰ সাহিত্যৰাজি অধ্যয়নৰ বাবে আমাক পোনতে এখন অভিধান লাগে।

শংকৰদেৱৰ ৰচনাখিনিৰে এক বুজন পৰিমাণৰ শব্দৰ অৰ্থ আমাৰ বাবে স্পষ্ট নহয়। যেনে চেঙ্গি, টাটেক (ভক্তি-প্ৰদীপ), জাস্তে, চাক্ষ (ৰুক্মিণী হৰণ) ইত্যাদি।

অভিধান এখনৰ মূল উপাদান হ'ল শব্দ। বৰ্তমান প্ৰাপ্ত হাতেলিখা পুথি সমূহত আৰু সেই পুথিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি ছপা হোৱা অসমীক্ষিত গ্ৰন্থত একাধিক পাঠ-বিকৃতি সোমাই থকাটো সহজে অনুমেয়। তেনে সংস্কৰণৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা শব্দসম্ভাৰৰ শুদ্ধতা সম্পৰ্কে সন্দেহৰ অৱকাশ থকাটোও স্বাভাৱিক। সমীক্ষাত্মক পাঠ অধ্যয়নৰ দ্বাৰা শব্দবোৰৰ শুদ্ধৰূপ নিৰ্ণয় কৰি লোৱাৰ পিছতহে এখন নিৰ্ভৰযোগ্য অভিধানৰ বাবে শব্দসংগ্ৰহ সম্ভৱ হ'ব পাৰে।

অসমীয়া সাহিত্যৰ বৈষ্ণৱ যুগত প্ৰচলিত বহু শব্দ এতিয়া অচল হৈছে, যেনে সমজ্যা, গোপ্য (দশম স্কন্ধ) ইত্যাদি। সেইবোৰ শব্দৰ বিৱৰ্ত্তিও ৰূপহে বৰ্তমান অসমীয়াত প্ৰচলিত। বৈষ্ণৱযুগৰ পৰা আধুনিক কাললৈকে শব্দবোৰ কিমান বাৰ ৰূপ সলালে তাৰ সাক্ষ্য দিব বিভিন্ন যুগত, বিভিন্ন স্থানত নকল কৰা হাতেলিখা পুথিবোৰে। সেই ইতিহাস উদ্ধাৰ কৰিবৰ বাবে পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজন। তেনেদৰে অৰ্বাচীন লিপিকাৰেও বৈষ্ণৱ যুগৰ বহু শব্দত অৰ্বাচীন ৰূপ দিছে। টেপচি টিপচি হৈছে, কাহানি বা কাহিনী হৈছেগৈ। পুথিত বিকৃত হৈ পৰা সেইবোৰ শব্দৰ মধ্যযুগীয়া ৰূপটো উদ্ধাৰ কৰিব পাৰিলেহে সেই যুগৰ শব্দ-সম্ভাৰ শুদ্ধৰূপত পাব পৰা যাব। তাৰ বাবেও অসমীয়া পুৰণি সাহিত্যক পাঠ-সমীক্ষাৰ সূত্ৰেৰে জুখি চোৱাৰ প্ৰয়োজন আছে।

শংকৰদেৱে কোনখন গ্ৰন্থ ক'ত লিখিছিল তাৰ বিষয়ে বিভিন্ন চৰিত পুথিয়ে বিভিন্ন তথ্য আগবঢ়াইছে। ফলত পণ্ডিতসকলৰ সিদ্ধান্তবোৰো ঐক্য নোহোৱা হৈছে। প্ৰকৃততে মহাপুৰুষৰ নিজৰ গ্ৰন্থতে ব্যৱহৃত শব্দ-সম্ভাৰ আৰু প্ৰকাশভংগীয়ে তেওঁৰ গ্ৰন্থ বিশেষৰ ৰচনাৰ স্থান নিৰূপণত সহায় কৰিব পাৰে, যদিহে অধুনাপ্ৰাপ্ত পাঠে শুদ্ধ তথ্য দিব পাৰে। মহাপুৰুষে একো একোখন ঠাইত দীৰ্ঘদিন ধৰি বাহৰ পাতিছিল আৰু সেই ঠাইৰ স্থানীয় মানুহৰ লগত পৰিচয় গঢ়ি তুলিছিল। দীৰ্ঘদিন একে ঠাইত থকাৰ ফলত স্থানীয় ভাষাৰ দ্বাৰা মহাপুৰুষৰ লেখনি প্ৰভাৱিত হৈছিল। অথবা যি সকল প্ৰতিবেশী ধৰ্মানুৰাগীৰ বাবে মহাপুৰুষে গীত, কাব্য, নাট আদি ৰচিছিল সেইসকলৰ মুখৰ ভাষা স্বেচ্ছায়ো মহাপুৰুষে প্ৰয়োগ কৰিছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। যথাযথ ৰূপত হোৱা তেনে স্থানীয় শব্দৰ ব্যৱহাৰৰ পৰা গ্ৰন্থ ৰচনাৰ স্থান সম্পৰ্কীয় বিতৰ্কৰ অন্ত পেলাব পাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে শংকৰদেৱৰ কোনো কোনো ৰচনাত একাধিকবাৰ পোৱা তেনে কিছুমান শব্দ বাচি আনিব পাৰি। যেনে— ভক্তি-প্ৰদীপ-ত পোৱা যায়— 'স্বৰ্গকো নপাৰে সুধা জ্ঞানযোগ বলে/যেন কাষ্ঠ পাতানক বাহানে নিষ্ফলে'। আকৌ পোৱা যায়— 'মৎস্য আশা কৰে যেন বৃষ্টিৰ জলত/সুধা জ্ঞান যোগে জনা সখি সেইমত' (পদসংখ্যা ১৮, ১৯)। হেমকোষত 'সুধা' শব্দৰ অৰ্থ দিছে অমৃত। উজনিৰ কথিত ভাষাত সুধা শব্দৰ প্ৰচলন দেখা নাযায়। নামনিৰ কথিত ভাষাত কিন্তু সকলো ঠাইতে সুধা শব্দৰ বহুল ব্যৱহাৰ অদ্যাপি লক্ষ্য কৰা যায়। নামনি অসমত বহু প্ৰচলিত শব্দৰ সঘন প্ৰয়োগে এই কথা সূচায় যে, মহাপুৰুষৰ গ্ৰন্থবিশেষ নামনি অসমত ৰচনা কৰা হৈছিল, ফলত নামনি অসমৰ কথিত বাগ্ৰীতি তেনে কেইখন গ্ৰন্থত সোমাই পৰিছে। কিন্তু এনে সিদ্ধান্তৰ আগতে আমি নিশ্চিত হ'ব লাগিব যে সেই বাগ্ৰীতি পৰৱৰ্ত্তী অনুলিপিত সোমোৱা প্ৰক্ষেপ নহয়। সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ দ্বাৰা প্ৰস্তুত সমুচ্চয় পত্ৰত ইয়াৰ সাক্ষ্য পোৱা যায়।

বিকৃত পাঠত মূল লিখকৰ ভাৱ, ৰুচি, দৰ্শন আদিৰ বিকৃতৰূপহে প্ৰতিফলিত হ'ব। ফলত মূল গ্ৰন্থকাৰৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰো বিকৃত আৰু ভুল পৰিচয় পোৱা যাব। তেনে ঘটনাই শংকৰদেৱৰ দৰে আধ্যাত্মিক চিন্তানায়ক এজনৰ ৰচনাক কলুষিত কৰিলে কেৱল নেতা গৰাকীৰে নহয় যুগটোৰ আৰু জাতিটোৰ ধৰ্মীয় দৰ্শন বিকৃতৰূপত উপস্থাপিত হ'ব পাৰে। পাঠ-সম্প্ৰেৰণৰ সময়ত ঘটাই এনে এক পাঠ-প্ৰমাদে মহাপুৰুষজনৰ দৰ্শন সম্পৰ্কে কেনে ভুল তথ্য আগবঢ়াইছে তাক ড° মহেশ্বৰ নেওগৰ সমীক্ষাত ধৰা পৰিছে। কীৰ্তন- ঘোষাৰ অন্তৰ্গত বেদস্ততি খণ্ডত

আছে- ‘অসম্ভ জগতখন/তোম্মাত উদ্ভৱ ভৈল/সম্ভ হেন প্ৰকাশ সদায়’ (পদসংখ্যা ১৬৬৯)। অৰ্থাৎ সত্য স্বৰূপ ব্ৰহ্মৰ পৰাই উদ্ভৱ হোৱা অসত্য জগতখন মানৱ চক্ষুৰ আগত সত্যৰূপে প্ৰতিভাত হয়। ‘ব্ৰহ্ম সত্য জগত মিথ্যা’- বেদান্ত দৰ্শনৰ প্ৰধান প্ৰত্যয় সমূহৰ ভিতৰত অন্যতম এই সিদ্ধান্ত শংকৰদেৱৰ উক্ত পদফাঁকিত প্ৰতিধ্বনিত হৈছে। শংকৰদেৱৰ দৰ্শন সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰিবৰ সময়ত এই পদফাঁকিয়ে এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্য আমাক দিব পাৰে। কিন্তু দুৰ্ভাগ্যবশতঃ নকলকাৰকৰ হাতত বিকৃত হৈ পদফাঁকি হ’লগৈ ‘অনন্ত জগতখন তোম্মাতে উদ্ভৱ ভৈল— ইত্যাদি। হৰিনাৰায়ণ দত্তবৰুৱাৰ দ্বাৰা সম্পাদিত অসমীক্ষিত ছপা সংস্কৰণতো এই পাট-প্ৰমাদ ৰৈ গৈছে। ড° নেওগে একাধিক হাতেলিখা পুথিৰ সাক্ষ্য লৈ পুনৰ্গঠন কৰা পাঠত ‘অসম্ভ জগতখন—’ আদি পাঠহে শুদ্ধ বুলি সাব্যস্ত কৰা হ’ল। এই সিদ্ধান্তৰ শুদ্ধাশুদ্ধি বিচাৰ হ’লেহে পদফাঁকিৰ পিছত চৰণ কেইটিৰ লগত অৰ্থ সংগতি বিচাৰি পোৱা যায়। পিছৰ চৰণটি এনে—

কৰ্মবন্ধু মনুষ্যৰ/মন মগ্ন ভৈল তাতে/

বেদৰ নুবুৰো অভিপ্ৰায়।।

পদফাঁকিৰ পূৰ্বাৰ্দ্ধত হোৱা মায়াবাদৰ ধাৰণাক ‘কৰ্মবন্ধু মনুষ্যৰ’ আদি উদ্ভৱাৰ্দ্ধই সমৰ্থন কৰিছে। একোজন প্ৰসিদ্ধ সাহিত্যিক-চিন্তাবিদৰ ধ্যান-ধাৰণা, দৰ্শন-মনন সম্পৰ্কে একোটা গুৰুত্বপূৰ্ণ সিদ্ধান্ত ল’বৰ সময়ত ভুল পাঠে কিদৰে গৱেষকক বিভ্ৰান্ত কৰিব পাৰে তাৰ ই স্পষ্ট উদাহৰণ আৰু তেনে একাধিক উদাহৰণ পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ অসমীক্ষিত পাঠৰ পৰাই তুলি ধৰিব পৰা যায়।

পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ আটাইতকৈ জটিল সমস্যা আখৰ জেঁটনিৰ সমস্যা। হাতেলিখা পুথিত আৰু তেনে পুথিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি সম্পাদনা কৰা অসমীক্ষিত পাঠত স্বৰবৰ্ণৰ হ্রস্ব আৰু দীৰ্ঘ, দন্ত্য আৰু মূৰ্দ্ধণ্যৰ ব্যৱহাৰত তেনে কঠোৰ অনুশাসন দেখা নাযায়। মধ্যযুগৰ প্ৰমুখ সাহিত্যিক কেইজনৰ ৰচনাখিনি আগত লৈ বিচাৰ কৰি এনে যুক্তিহে আগবঢ়াব পাৰি যে সেই সকল সাহিত্যিকে সংস্কৃত ভাষা- সাহিত্যৰ জ্ঞান সৰুৰে পৰা পাইছিল। গুৰুচৰিত কথাত শংকৰদেৱৰ পঢ়াশলীয়া পাঠ্যক্ৰমৰ যিখন তালিকা দিছে তাত সংস্কৃত কাব্য, নাটক আদিৰ উপৰিও ব্যাকৰণ, অলংকাৰ জ্যোতিষ আদি বিভিন্ন বিষয়ৰ সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ নাম আছে। তদানীন্তন বৌদ্ধিক পটভূমি বিচাৰ কৰিলেও দেখা যায় যে আহোম, কোছ আদি ৰজাসকলেও সেই সময়ত সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্য চৰ্চাত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি সেইমতে ব্যৱস্থা লৈছিল। ৰজা নৰনাৰায়ণে সাধাৰণ প্ৰজাৰ বাবেও সংস্কৃত শিক্ষা বাধ্যতামূলক কৰিছিল। সেই সম্পৰ্কে ভালেকেইটা কাহিনী সামাজিক বুৰঞ্জী প্ৰণেতা সকলে লিখি থৈ গৈছে। তদুপৰি অনন্ত কন্দলিয়ে ভাগৱতৰ দশম স্কন্ধৰ মধ্যখণ্ডৰ অনুবাদত স্পষ্টকৈ ঘোষণা কৰিছে যে, ‘শ্লোক সংস্কৃতক আমি লিখিবাক ভাল জানি/তথাপি কৰিলো পদবন্ধ// আৰু তাৰ প্ৰধান কাৰণটোও কন্দলিয়ে লিখিছে- ‘স্ত্ৰী শূদ্ৰ আদি জানোক পৰমতত্ত্ব/বিশ্বাসত মিলোক আনন্দ// শ্ৰীশংকৰদেৱ-মাধৱদেৱ-ভট্টদেৱ-অনন্তকন্দলি আদি অগ্ৰণী কবিৰ উপৰিও গোপাল আতা, দ্বিজ ভূষণ আদিৰ দৰে অল্পখ্যাত সাহিত্যিকেও নিজৰ কাব্য-নাটকত যিখিনি সংস্কৃত শ্লোক ৰচনা কৰি সংযোগ কৰিছে সেইখিনিয়েও মধ্যযুগৰ সাহিত্যিক সকলৰ প্ৰপদী ভাষা-জ্ঞানৰ পৰিচয় দিয়ে।

সংস্কৃত ভাষা-সাহিত্যিক বিদ্যায়তনিক পটভূমি হিচাপে লৈ সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ আধাৰত সাহিত্য চৰ্চা কৰা মধ্যযুগৰ সাহিত্যিক সকলৰ অসমীয়া ৰচনাৱলীত থকা তৎসম শব্দৰ বিভিন্ন ৰূপেও গৱেষকক পাঠৰ বিশুদ্ধতা সম্পৰ্কে সন্দেহান কৰি তোলে। সেই যুগৰ সংস্কৃতজ্ঞ

সাহিত্যিকৰ প্ৰপদী উপাদান খিনিৰ ক্ষেত্ৰত এনে বিভিন্নতা দৃষ্টিকটু বিষয় হৈ পৰে। আনকি একেজন সাহিত্যিকৰ একেটা ৰচনাত বৰ্ণ-বিন্যাস, শব্দচয়ন, বাক্য-গঠন, প্ৰকাশভঙ্গী আদিৰ বিভিন্নতাই গৱেষকক বিপাঙত পেলায়। হাতেলিখা পুথিত বা অসমীক্ষিত ছপা সংস্কৰণত প্ৰাপ্ত একেজন লেখকৰ একেটা শব্দৰ ভিন ভিন ৰূপে পুথিৰ মধ্যবৰ্তী লিপিকাৰসকলৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কে ভাবিবলৈ বাধ্য কৰে।

মধ্যযুগৰ অসমীয়া ভাষাৰ লিখিত ব্যাকৰণৰ নমুনা আমাৰ হাতত নাই যদিও এই কথা ভাবিব পাৰি যে সেই যুগৰ লেখকসকলেও ভাষাৰ অনুশাসন মানিছিল। কেৱল সংস্কৃত ভাষাৰ ক্ষেত্ৰতে নহয়, অসমীয়া ভাষাৰ ক্ষেত্ৰটো যে তেওঁলোকে নিৰ্দিষ্ট বৰ্ণবিন্যাস ৰীতি মানিছিল তাক প্ৰমাণ কৰিবলৈ এটা উদাহৰণ দাঙি ধৰিব পাৰি। দৈত্যাৰি ঠাকুৰ চৰিত বিৰচিতৰ সপ্তদশ অধ্যায়ত কোৱা হৈছে যে এবাৰ ভকতসংগীসকলেৰে সৈতে শ্ৰীমাধৱদেৱৰ ক্ষেত্ৰিৰ পৰা বৰপেটা থানলৈ যাওঁতে জাবেৰিকুছিত বৈছিলগৈ। গধূলি হ'বলৈ ছয় দণ্ড বেলা বাকী থকা সময়ত ভকতসকল এনেয়ে বহি থকা দেখি তেওঁ ভাল পোৱা নাছিল— ‘বোলন্ত ব্যৰ্থসে সবে আহয় বসিয়া’। ভকতসকলৰ কাৰোবাৰ হাতত পুথি আছে নেকি সুধিলে। সকলো ভকতে নাই বুলি ক'লে কিন্তু ‘কোচেক মুৰাৰি বোলে আছে মোৰ ঠাই।’ আৰু বত্ৰাৱলী পুথিখন উলিয়াই দিলে। মাধৱদেৱে ৰামচৰণক পুথি পঢ়িবলৈ ক'লে। ৰামচৰণে ভুলকে পুথি পঢ়া শুনি মাধৱদেৱে ক'লে—

যেনমতে লিখি আছে তেমনে পঢ়ন্ত।

কি পঢ়স বুলি খঙ্গি মাধৱে মাতন্ত ॥ ১১৩৭

কিয়নো, মাধৱদেৱে ক'লে—

লাঠিকাটা ‘জ’ দিবে লাগয় যথাত ॥

পখুৰীয়া ‘য’ দি আহন্ত তথাত ॥

পুখুৰীয়া লাগৈ যথা লাঠিকাটা তাত

বৰ ‘ও’ দিলে ‘এও’ লাগে জানা যাত ॥ ১১৩৬

‘ইয়’ দিলে ‘উৰ’ যত লাগয় দি বাক।

‘ৱ’ ৰ ঠাইত বৰ ‘ও’ যে দিলেক ॥ ১১৩৭ খ.

শ্ৰীমাধৱদেৱে এনে ভুল পাঠত খং কৰি ৰামচৰণক পুনৰ চাবলৈ ক'লে। তেওঁ পুনৰ চাই ক'লে— ‘যি আছে পঢ়ো তাকে’। এইবাৰ মাধৱদেৱে অচ্যুত গুৰুক চাবলৈ ক'লে। তেৱোঁ পুথিত যি আছে তাকে ৰামচৰণে পঢ়িছে বুলি ক'লে। মুৰাৰি কোচক পুথিখন কোনে লিখিছে অৰ্থাৎ নকল কৰিছে সোধাত তেওঁ নিজে লিখা বুলি ক'লে। কথা শুনি মাধৱদেৱৰ খং উঠি কলে ‘হায়ৰে পাপীৰ কি তই কৰিলি। ‘ক ফলাক পঢ়িয়া তইলিখ বত্ৰাৱলী ॥’ মাধৱদেৱে আৰু ক'লে পঢ়িবলৈ যদি পুথি লাগে জনা মানুহৰ হতুৱাই মূল্য দি পুথি লিখোৱাই অনোৱা উচিত। (দৈত্যাৰি ঠাকুৰৰ দ্বাৰা বিৰচিত মহাপুৰুষ শ্ৰীশংকৰদেৱৰ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱৰ চৰিত, সম্পা. হৰিনাৰায়ণ দত্তবৰুৱা, ৫০৯ শংকৰাব্দ, পৃ. ২৫৬-২৫৮)

এটা কথা ঠিক, শংকৰদেৱৰ ৰচনা পঢ়াৰ সময়ত আমি শংকৰদেৱৰ লেখাহে বিচাৰিম। কোনো কথা হয়তো লেখকজনে ভুলকেও লিখিব পাৰে। সাহিত্যিক সকলৰ ভ্ৰুটী-বিচুটি

মুদ্ৰাদোষ আদি নিজ নিজ ৰচনাত অজ্ঞাতসাৰে ৰৈ যায়। তাতে সাহিত্যকৰ্ত্তনৰ ৰচনাৰ, চৰিত্ৰৰ বা ব্যক্তিত্বৰ বৈশিষ্ট্য ধৰা পৰে। তেনে ভুল বা দোষবোৰ পৰৱৰ্ত্তী কালৰ অনুলিপিকাৰে শুধৰাই গ'লে মূল গ্ৰন্থকাৰৰ লেখনি সম্পৰ্কে যথাযথ সিদ্ধান্ত দিয়াটো সম্ভৱ নহয়গৈ। সেয়ে সমীক্ষাত্মক অধ্যয়ন পদ্ধতিৰে পাঠ পৰীক্ষা কৰি সাহিত্যিক বিশেষৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্য সমূহ নিৰূপণ কৰি ৰক্ষা কৰিবৰ বাবেও পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজন।

কালিদাসৰ গ্ৰন্থাৱলীৰ পাঠ-সমালোচনা কৰাৰ পিছত এই কথা ধৰা পৰিছিল যে কালিদাসৰ ৰচনাতো অতি কম হ'লেও কিছুমান ব্যাকৰণিক বিসংগতিয়ে ঠাই পাইছিল। সেইবোৰ প্ৰধানকৈ ধাতু আৰু প্ৰত্যয়ৰ প্ৰায়োগিক বিসংগতি বুলি ধৰা পেলোৱা হৈছে। কালিদাসৰ অসু ধাতুৰ প্ৰতি এক বিশেষ দুৰ্বলতা আছিল। অতীত কালৰ অৰ্থত (য'ত সাধাৰণতে ভূ ধাতুৰ ব্যৱহাৰ হয়) অসু ধাতুৰ প্ৰয়োগ বহুবাৰ ঘটিছে। *বধূৱংশ* ৰ পৰা উদাহৰণ, যেনে— তেনাস লোকঃ পিতৃমান বিনেত্রা (১৪.২৩), তং তস্থিবাংসং নগৰোকণ্ঠে (৫.৬১), প্ৰথমমাস (৯.৬১), ৰিধিবদাস (১৬.৮৬)। আকৌ ইৰাস, ৰ্যপাৰয়ামাস, গণয়ামাস (কুমাৰসম্ভৱ) ইত্যাদি। তেনেদৰে ভৱভূতিৰ ৰচনাতো ধৰা পৰা কবিজনৰ স্বাভাৱিক ত্ৰুটি আৰু মুদ্ৰাদোষবোৰ সমীক্ষিত পাঠত সংৰক্ষিত হৈছে। ফলত কবিজনৰ বক্তিত্বত বাগ্ভংগী নিৰূপণ কৰাত সহায় হোৱাৰ উপৰিও কালিদাস-ভৱভূতিৰ দিনলৈ সংস্কৃত ভাষাত সোমাই পৰা আৰু বিদ্বৎ সমাজৰ দ্বাৰা স্বীকৃতি লাভ কৰা অপাণিনীয় প্ৰয়োগসমূহ বাচি উলিওৱাটোত সহায় হৈছিল। শংকৰদেৱৰ 'কৰতল কমল দল নয়ন' ইত্যাদি কবিতা ৰচনা কৰা প্ৰসংগত চৰিতকাৰে কৈছে— 'বৈকুণ্ঠৰ পৰা পাত কাপ মহি মৈলাম চাইতা বস্তু নমাইছে।। আৰু সখং অক্ষৰশক্তি নমাই পদ্য কৰিলেঃ খগস্বৰ নগচৰঃ আকাৰ ইকাৰ নাই সুদা অৰ্থে পৃথিৱী পাতাল বৈকুণ্ঠ স্বৰ্গ ভেদি গলেঃ .....।।' (গুৰু-চৰিত-কথা, দফা ৫৩)। যদিও ইয়াত 'খগস্বৰ' পাঠ অৰ্থগত ভাৱে ভুল তথাপি তাক চৰিতকাৰৰ মানসিক আৰু বৌদ্ধিক পৰিমণ্ডলৰ পৰিচায়ক বুলি গণ্য কৰি, পৃথিৱী অন্তৰংগ আৰু বহিঃসংগ সাক্ষাৰ সমৰ্থনত তাক সংগঠিত পাঠত গ্ৰহণ কৰা হৈছে। (মহেশ্বৰ নেওগঃ গুৰু চৰিত কথা, পৃ- ২৩) সি চৰিতকাৰৰ বৈশিষ্ট্য তথা প্ৰাপ্ত সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ বৈশিষ্ট্য বুলি গৃহীত হৈছে।

অসমীয়া ভাষাত ৰচিত পুৰণি গ্ৰন্থসমূহৰে নহয়, অসমৰ বিভিন্ন ঠাইত সিঁচৰতি হৈ থকা তাম্ৰলেখ, শিলালেখবোৰো পাঠ-সমীক্ষা কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে। এই শাসনসমূহে একো একোটা ঐতিহাসিক তথ্য অতি নিষ্ঠাৰে ধৰি ৰাখিছে। সেইবোৰত ঘটা পাঠ-প্ৰমাদৰ কথা ইতিমধ্যে কোৱা হৈছে। অসমীয়া লিপিৰ বিৱৰ্ত্তনৰ ইতিহাস ৰচনাৰ ক্ষেত্ৰতো শিলালেখ তাম্ৰলেখ আদিৰ পাঠ অধ্যয়নে সহায় কৰে।

এই সকলোবোৰ সম্ভাৱনা আগত ৰাখি পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ পাঠ-সমীক্ষা কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তাত গুৰুত্ব দি মংগলদৈ সাহিত্য সভাৰ অধিবেশনত সভাপতিৰ অভিভাষণত ড° মহেশ্বৰ নেওগে কৈছিল— "যদি আমাৰ সকলো পুৰণি গ্ৰন্থৰ সমীক্ষিত পাঠ নিৰ্ণয় কৰা হয় তেতিয়া হ'লে পুৰণি সাহিত্যৰ স্বৰূপেই সুকীয়া হ'ব, তাৰ ইতিহাসো বেলেগ এটা বস্তু হ'ব লাগিব। সিহে প্ৰকৃত ইতিহাস হ'ব।"

গতিকে অসমৰ তথা অসমীয়া সাহিত্যৰ এখন অবিচৰিত শুদ্ধ ইতিহাস প্ৰণয়নৰ বাবে, অসমীয়া ভাষাৰ বিৱৰ্ত্তিত ৰূপটো উদ্ধাৰ কৰিবৰ বাবে, বিভিন্ন যুগত অসমীয়া সাহিত্য চহকী কৰা শব্দসম্ভাৰ উদ্ধাৰ কৰিবৰ বাবে অৰ্থাৎ পুৰণি অসমীয়া ভাষাৰ এখন পূৰ্ণাঙ্গ অভিধান প্ৰণয়ন কৰিবৰ বাবে, প্ৰাচীন গ্ৰন্থকাৰসকলৰ শুদ্ধ জীৱনচৰিত পাবৰ বাবে, প্ৰাচীন সাহিত্যিকৰ ধৰ্ম-দৰ্শন, ৰুচি-অভিৰুচি তথা ব্যক্তিত্বৰ ওপৰত যথাযথভাৱে আলোকপাত কৰিবৰ বাবে, শুদ্ধ

ঐতিহাসিক তথ্য উদ্ধাৰ কৰিবৰ বাবে, তথা পুৰণি গ্ৰন্থৰ আধাৰত কৰা সমাজতাত্ত্বিক অধ্যয়ন সাৰ্থক হ'বৰ বাবে, সৰ্বোপৰি প্ৰাচীন লেখকৰ ৰচনা মূলৰূপত অৰ্থাৎ অবিকৃত ৰূপত পাবৰ বাবে অসমীয়া সাহিত্যৰাজিৰ পাঠ-সমীক্ষা হোৱাটো প্ৰয়োজন আৰু পাঠ-সমীক্ষাৰ বাবে প্ৰয়োজন বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ পাঠৰ। সেয়ে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ পাঠৰ স্বৰূপ, লক্ষণ আদিৰ আলোচনাও অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ। এই বিষয়ে পৰৱৰ্তী বিভাগত আলোচনা কৰা হ'ব।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যত পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে নে? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....
.....

১.৮ সাৰাংশ (Summing Up)

এই বিভাগটিত পাঠ-সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা, পৰিসৰ, ইয়াৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যত পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হ'ল। এই আলোচনাৰ পৰা আমি ক'ব পাৰোঁ যে, পাঠ-সমীক্ষা হ'ল পুৰণি পাঠ-পৰীক্ষা কৰাৰ এক বিজ্ঞান সন্মত পদ্ধতি। এই সমীক্ষাই বৈদিক যুগৰপৰা বৰ্তমানলৈ ৰচিত সকলো লিখিত অভিলেখকে সামৰি লয়। পাঠক যাতে বিকৃতি ঘটিব নোৱাৰে তাৰ বাবে পাঠ-সমীক্ষা অতি প্ৰয়োজনীয়। আনহাতে, পুৰণি পুথ সমূহৰ ক্ষেত্ৰত এই পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিৰ প্ৰয়োজনীয়তা আৰু অধিক। যেতিয়ালৈ বিশুদ্ধ পাঠ উদ্ধাৰৰ প্ৰয়োজনীয়তা থাকিব তেতিয়ালৈকে এই পদ্ধতি বা পাঠ-সমীক্ষাৰো প্ৰয়োজনীয়তা থাকিব।

১.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) পাঠ-সমীক্ষাৰ বিষয়ে বিভিন্ন পণ্ডিতে আগবঢ়োৱা সংজ্ঞাসমূহৰ আধাৰত পাঠ-সমীক্ষাৰ এটি গ্ৰহণযোগ্য সংজ্ঞা নিৰূপণ কৰক।
- ২) পাঠ-সমীক্ষাৰ পৰিসৰ কিমান বিস্তৃত সেই বিষয়ে আপোনাৰ ধাৰণা ব্যক্ত কৰক।
- ৩) পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে নে নাই, সেই বিষয়ে আপোনাৰ মতামত আগবঢ়াওক।
- ৪) পুৰণি অসমীয়া সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে বিশদভাৱে আলোচনা কৰক।

১.১০ প্রসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

মহেশ্বৰ নেওগ	:	পাঠ-সমীক্ষা
ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া	:	পাঠ-সমীক্ষা প্ৰসঙ্গত
মালিনী গোস্বামী	:	পাঠ-সমীক্ষা (সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি)
Paul Mass	:	<i>Text Kritik</i>
S. M. Katre	:	<i>Introduction to Indian Textual Criticism</i>
E. J. Kenney	:	<i>Textual Criticism</i>
M. M. Sarma	:	<i>Inscriptions of Ancient Assam</i>

* * *

দ্বিতীয় বিভাগ
পুৰণি পুথিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য আৰু লিখন-সামগ্ৰী

বিভাগৰ গঠন

- ২.১ ভূমিকা (Introduction)
- ২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ২.৩ পুৰণি পুথিৰ বৈশিষ্ট্য
  - ২.৩.১ ছেদ আৰু যতি চিহ্ন
  - ২.৩.২ পুথিত ভুলৰ শুধৰণি
  - ২.৩.৩ নাভিৰন্ধ
  - ২.৩.৪ আৰৰণ
  - ২.৩.৫ পুষ্টিপকা
  - ২.৩.৬ সচিত্ৰ পুথি
- ২.৪ লিখন-সামগ্ৰী
- ২.৫ সাৰাংশ (Summing Up)
- ২.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ২.৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

পুৰণি বা প্ৰাচীন কালত ৰচনা কৰা পুথিসমূহৰ কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছে। অকল অসমীয়া ভাষাত ৰচনা কৰা পুথিসমূহতে নহয়, অসমীয়া ভিন্ন বিবিধ ভাষাৰ পুৰণি পুথিসমূহত এই বৈশিষ্ট্যসমূহ দেখিবলৈ পোৱা যায়। কোনো এখন পুথি পাঠ-সমীক্ষা কৰিবলৈ যোৱাৰ আগতে এই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ লগত পৰিচিত হৈ লোৱাটো একান্ত প্ৰয়োজনীয়। সেইবাবে এই বিভাগটিত পুৰণি পুথিসমূহৰ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ ওপৰত আলোচনা কৰা হৈছে। সেই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ ভিতৰত মুখ্য হ'ল— ছেদ আৰু যতি চিহ্ন, নাভিৰন্ধ, আৰৰণ, পুষ্টিপকা, পুথি চিত্ৰ, শব্দ, শব্দাংশ, বাক্য, পদ, শ্লোক আদি লিখাৰ নিয়মাৱলী। এইবোৰৰ জ্ঞান থাকিলেহে এগৰাকী সমীক্ষকে পুৰণি পুথিৰ বিষয়ে পাঠ নিৰ্মাণ বা সমীক্ষা কৰিবলৈ আগবাঢ়িব পাৰে। তাৰ লগতে পুৰণি পুথিৰ লিখন-সামগ্ৰীৰ বিষয়েও ইয়াত আলোকপাত কৰা হৈছে।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- পুৰণি পুথিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ লগত পৰিচিত হৈ সেইবোৰৰ বিষয়ে যথাযথ বৰ্ণনা দিব পাৰিব;

- পুৰণি পুথিত শব্দ, শব্দাংশ, বাক্য, পদ, শ্লোক আদি লিখাৰ নিয়ম বা কৌশলৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব;
- ছেদ, যতি, নাভিৰন্ধ, আৱৰণ, পুষ্পিকা, পুথি চিত্ৰ আদি আঙ্গিক সজাৰৰ বিষয়ে জ্ঞান অৰ্জন কৰি প্ৰয়োজনবোধে তাৰ বিশদ বিৱৰণ দিব পাৰিব;
- এই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ লগত এটা ভাষা বা সেই ভাষা-ভাষী মানুহৰ ঐতিহ্য আৰু লিখন পৰম্পৰাৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব; আৰু
- প্ৰাচীন বা পুৰণি পুথিসমূহ লিখোঁতে কি কি সামগ্ৰী ব্যৱহাৰ কৰিছিল সেই বিষয়েও ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব।

২.৩ পুৰণি পুথিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য

শৈললেখ, তাম্ৰলেখ, হাতেলিখা পুথি আদিয়েই যিহেতু পাঠ-সমীক্ষক এজনৰ কামৰ প্ৰধান আহিলা, সেয়েহে এই আহিলাসমূহৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যসমূহ সমীক্ষকে জনাটো একান্তই প্ৰয়োজনীয় কথা। বিশেষকৈ প্ৰাচীন পুথিত শব্দ, শব্দাংশ, বাক্য, পদ, শ্লোক আদি লিখাৰ সাধাৰণ নিয়মাৱলী আৰু লিপিকাৰসকলে অনুসৰণ কৰা ছেদ-প্ৰকৰণ, বিৰাম চিহ্ন আদি দিয়াৰ পদ্ধতি সম্পৰ্কে সবিশেষ জ্ঞান নাথাকিলে পাঠ সংগঠন কৰা সম্ভৱ নহয়। সেয়ে হাতেলিখা পুথি, পত্ৰলেখ, শাসন আদিৰ আংগিক সজাৰ সাধাৰণ লক্ষণসমূহ চমুকৈ তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

ভাৰতত অনুলিপি কৰা হাতেলিখা পুথি সাধাৰণতে লিপিকাৰৰ উপাস্য দেৱতাৰ নামেৰে আৰম্ভ হোৱা দেখা যায়। অৰ্থাৎ শাক্ত বা শৈৱ গ্ৰন্থত বৈষ্ণৱ লিপিকাৰে নকল কৰিলে 'শ্ৰীবিষ্ণৱে নমঃ' বুলি আৰম্ভ কৰে। একেখন গ্ৰন্থ শৈৱ লিপিকাৰে নকল কৰিলে 'শিৱায় নমঃ' বা শ্ৰীসৰস্বত্য়ে নমঃ' বুলি আৰম্ভ কৰা দেখা যায়। সাধাৰণভাৱে শাস্ত্ৰই হওঁক বা কাব্যই হওঁক 'শ্ৰীগণেশায় নমঃ' বুলি পুথি নকলৰ কাম আৰম্ভ কৰাটো অনুলিপিকাৰকৰ মাজত প্ৰচলিত নিয়ম। বেদব্যাসে মহাভাৰত লিপি কৰিবলৈ গণেশক নিয়োগ কৰা আখ্যানৰ পৰা গণেশক প্ৰথমজন নকলকাৰ বুলি অথবা পুথিৰ নিৰ্বিলম্ব সমাপ্তি কামনা কৰি পোনতে বিঘ্নিনাশক গণেশৰ নাম লোৱাটো এটা পৰম্পৰাত পৰিণত হৈছিল। পুথিৰ মাংগলিক আৰম্ভণিৰ বাবে কোনো ধৰাবন্ধা নিয়ম আছিল বুলি ধাৰণা নহয়। ৰাজকীয় শাসন সাধাৰণতে সিদ্ধিবাচক আৰু পৰ্বতীয়া তাম্ৰশাসন 'আঞ্জি' চিহ্নেৰে (৭) আৰম্ভ কৰা হৈছিল। বলমালদেৱৰ তেজপুৰ তাম্ৰশাসন 'আঞ্জি' চিহ্নেৰে আৰম্ভ হৈছে। ভাস্কৰবৰ্মাৰ নালন্দা পোৰামাটিৰ মোহৰ 'শ্ৰী' শব্দেৰে আৰম্ভ হৈছে। ৰত্নপালৰ বৰগাওঁ তাম্ৰশাসন, ইন্দ্ৰপালৰ গুৱাহাটী তাম্ৰশাসন আদি আহোম যুগৰ প্ৰায়বোৰ শাসন 'স্বস্তি' পদেৰে আৰম্ভ হৈছে। ভাস্কৰবৰ্মাৰ নিধনপুৰ তাম্ৰশাসন 'ওঁ' শব্দেৰে হৈছে অথচ ডুবি তাম্ৰশাসনৰ আৰম্ভণিত কোনো মাংগলিক শব্দ নাই।

শিলালেখ, তাম্ৰলেখ বা হাতেলিখা পুথিয়েই হওঁক, সকলোতে বাক্যৰ মাজৰ শব্দবোৰ একে লেখাৰিয়ে লিখি যোৱা হৈছিল। আখৰৰ ওপৰৰ মাৰ্জিনো একেলেখাৰিয়ে টনা হৈছিল। তাম্ৰলেখৰ ক্ষেত্ৰত পোন মাৰ্জিন অঁকাটো সম্ভৱ নহৈছিল। সাধাৰণতে একোখন পুথিৰ সমান জোখৰ একোটা ফলকৰ শাৰীবোৰত প্ৰায় সমান সংখ্যক আখৰ লিখা হৈছিল। এটা পৃষ্ঠাত সমান সংখ্যক শাৰী লিখা হৈছিল। আখৰ আৰু শাৰীবোৰক শৃংখলাবদ্ধ নিয়ম অতি প্ৰাচীন

কালৰে পৰা মানি চলা নাছিল। আনকি খোটাৰ আৱিষ্কাৰ হোৱা ধৰ্মপদৰ পুথিতো (আনুমানিক ১ম-২য় শতিকা) এই নিয়ম লক্ষ্য কৰা যায়।

কোনো কোনো কাব্যৰ নকলকাৰে একেটা শ্লোকৰ একোটা চৰণ, দুটা চৰণ বা সম্পূৰ্ণ শ্লোকটোৰে একোটা শাৰী পুৰণ কৰিছিল। অৱশ্যে অতি কম পুথিতহে নকলকাৰে এনে নিয়ম মানি নকল কৰা দেখা যায়।

বৌদ্ধধৰ্মী সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ কোনো নকলকাৰে বাক্যৰ সমাপ্তি বা অৰ্থৰ পূৰ্ণতালৈ মন নিদিয়াকৈ প্ৰতিটো শাৰীৰ শেষত দুডাল চুটি লম্বৰেখা টানি শাৰীৰ সমাপ্তি বুজাইছিল। কিন্তু পিছৰ যুগৰ পুথিত এই ব্যৱহাৰ দেখা নাযায়। (A.F.R. Hoernle; 'Manuscript Remains of Budhistic Literature Found in East Turkestan', *Oxford*, P-87)।

২.৩.১ ছেদ আৰু যতি চিহ্ন

ছেদ প্ৰকৰণ তথা বিৰাম চিহ্ন বা যতি চিহ্ন ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰাচীন অনুলিপিকাৰসকলে কোনো ধৰা বন্ধা নিয়ম মানি চলিছিল বুলি ধাৰণা নহয়। হাতেলিখা পুথি সংগ্ৰহ, সংৰক্ষণ আৰু গৱেষণাত নিৰত পণ্ডিত ব্যুহলাৰে প্ৰাচীন ভাৰতীয় হাতেলিখা পুথিত আঠ প্ৰকাৰৰ বিৰাম চিহ্ন লক্ষ্য কৰিছে। সেইবোৰ হ'ল (১) একদণ্ড, (২) দ্বিদণ্ড, (৩) ত্ৰিদণ্ড অৰ্থাৎ এডাল, দুডাল বা একেলগে তিনিডাল চুটি লম্ব ৰেখা। (৪) এডাল সমভূমিক ৰেখা, (৫) একেলগে দুডাল সমভূমিক ৰেখা, (৬) দুডাল লম্বৰেখাৰ লগতে এডাল সমভূমিক ৰেখা, (৭) অৰ্দ্ধবৃত্তাকাৰ ৰেখা, (৮) এডাল অৰ্দ্ধবৃত্তাকাৰ ৰেখাৰ ওপৰত এডাল লম্বৰেখা।

পঞ্চম শতিকালৈকে লিখা অনুলিপিবোৰত বিৰাম চিহ্নৰ ব্যৱহাৰ হয় মুঠেই নাই, নহয় একেবাৰে অনিয়মীয়া। কিন্তু তাৰ পিছৰ কাললৈ লাহে লাহে বিৰাম চিহ্ন ব্যৱহাৰ সঘনে হ'বলৈ ধৰা দেখা যায়। খৰোষ্ঠী লিপিৰ পুথিত বিৰাম চিহ্নৰ বাধ্যতামূলক ব্যৱহাৰ প্ৰায় দেখা নাযায়। ব্ৰাহ্মীলিপিৰ পুথিত বিৰাম চিহ্নৰ ব্যৱহাৰৰ কথা ভিনচেণ্ট স্মিথ, ব্যুহলাৰ আদি গৱেষকে উল্লেখ কৰিছে। গদ্যৰ পৰা পৃথক কৰি দেখুৱাবলৈ শ্লোক বা শ্লোকাংশৰ সমাপ্তি বুজাবলৈ বা সম্পূৰ্ণ অৰ্থবাচক এজোৰা শব্দক পৃথক কৰি দেখুৱাবলৈ সাধাৰণতে বিৰাম চিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। পুথিৰ অনুলিপিকাৰতকৈ শিলালেখ বা তাম্ৰলেখৰ আখৰকটীয়াসকল বিৰাম চিহ্নৰ ব্যৱহাৰ ক্ষেত্ৰত অধিক সচেতন আছিল। পঞ্চম শতিকাৰ মান্দাচোৰ (৪৭৩-৭৪খৃ.) প্ৰশস্তিত বৰ নিয়াৰিকৈ শ্লোকাদ্বয়ৰ শেষত একদণ্ড আৰু সম্পূৰ্ণ শ্লোকৰ শেষত দ্বিদণ্ড সৰ্বত্ৰ ব্যৱহাৰ হৈছে। অৱশ্যে অষ্টম শতিকালৈকে দক্ষিণ ভাৰতৰ বহু শাসনত বিৰাম চিহ্নৰ ব্যৱহাৰ হোৱা নাছিল বুলি মানিব পাৰি।

পদৰ যতি বুজাবলৈ অসমৰ পুথিত সাধাৰণতে একদণ্ড, দ্বিদণ্ড আৰু ত্ৰিদণ্ড ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। দুলাডী, ছবি আদি ছন্দৰ পদ্যত কেতিয়াবা প্ৰতিটো চৰণৰ শেষত দণ্ড চিহ্নৰে পদাদ্বয় যতি দেখুওৱা হৈছে। গদ্যৰ ক্ষেত্ৰত পুথি ভেদে দণ্ডৰ ব্যৱহাৰ বেলেগ বেলেগ হোৱা দেখা যায়।

হাতেলিখা পুথিৰ এটা ফলকক একক বুলি ধৰা হৈছিল বাবে ফলকৰ সংখ্যাহে সৰ্বত্ৰ ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। উত্তৰ ভাৰতৰ আন ঠাইৰ লগতে অসমত লিখা পুথিত ফলকৰ দ্বিতীয় পৃষ্ঠাতহে ফলকৰ সংখ্যা দিয়াৰ নিয়ম আছিল। সাধাৰণতে দক্ষিণ ভাৰতৰ পুথিত ফলক এটাৰ

প্ৰথম পৃষ্ঠাতে ফলকৰ সংখ্যা দিয়া হৈছিল। চাৰ মেককাৰ্টনিয়ৈ সংগ্ৰহ কৰা পুথিসমূহৰ ভিতৰত গুপ্তযুগৰ ব্ৰাহ্মীলিপিত লিখা পুথিত ফলকৰ প্ৰথম পৃষ্ঠাত ফলকৰ সংখ্যা দিয়া আছে। যদিও উত্তৰ ভাৰতীয় লিপিত পুথিসমূহ লিখা হৈছে তথাপি পৃষ্ঠা সংখ্যা দিয়াৰ নিয়মটো লক্ষ্য কৰি ব্যুহলাৰে সেইবোৰ দক্ষিণ ভাৰতৰ পুথি বুলি কৈছে। অৱশ্যে পিছত হৰ্ণলে চাহাবে লিপিব বৈশিষ্ট্যলৈ চাই ব্যুহলাৰৰ অভিমত নাকচ কৰিছে। সাধাৰণতে মঙ্গলবাচক শ্ৰী শব্দৰ লগত ফলকৰ ক্ৰমিক সংখ্যা লিখা হয়; যেনে, শ্ৰী১, শ্ৰী২ ইত্যাদি।

২.৩.২ পুথিত ভুলৰ শুধৰণি

হাতেলিখা পুথিত সঘনে ব্যৱহাৰ হোৱা শব্দৰ বাবে নকলকাৰে সংক্ষিপ্ত ৰূপ প্ৰস্তুত কৰি লৈছিল। পশ্চিম ভাৰতত আৱিস্কৃত খৃষ্টাব্দৰ দ্বিতীয় শতিকাৰ পুথিত প্ৰথম সংক্ষিপ্ত সাংকেতিক চিন ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। কুশান যুগত নকল কৰা বৌদ্ধ পুথিত ক থা, গাথা আদিক নিৰ্দেশ কৰিবলৈ শব্দৰ প্ৰথম আখৰ বা শব্দাংশ (syllable) সংকেত হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়। অসমত প্ৰাপ্ত ধ্ৰুৱ বুজাবলৈ ধ্ৰুং, ঘোষা বুজাবলৈ ঘো. আদি সাংকেতিক চিন সঘনে ব্যৱহাৰ হোৱা দেখা যায়। তিথি, বাৰ, মাহ, বছৰ আদিত ব্যৱহাৰ হোৱা সংখ্যাৰ বাবে সংকেত ব্যৱহাৰ হৈছিল। সংখ্যা বুজাবলৈ কিছুমান চিৰাচৰিত শব্দ আৰু প্ৰতীক (stock word) নকলকাৰৰ হাতত আছিল। যেনে, ০ ৰ বাবে অম্বৰ, আকাশ, গগন ইত্যাদি, ১ ৰ বাবে সূৰ্য্য, চন্দ্ৰ, পৃথিৱী ঈশ আদি শব্দ, ২ ৰ বাবে অক্ষি, কৰ, পক্ষ, ভূজ আদি ৩ৰ বাবে অগ্নি, ঐশাক্ষি আদি, ৫ ৰ বাবে বাণ, শৰ, বিশিখ বা শৰৰ ছবি আদি ব্যৱহাৰ হৈছিল।

হাতেলিখা পুথিৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ পৰীক্ষা কৰি পুথিৰ বয়স, নকলকাৰকৰ সংস্কাৰ পৰম্পৰা, অনুলিপিটৰ ওপৰত লিপিকাৰৰ মনস্তাত্ত্বিক প্ৰভাৱ আদি বিষয়ৰ সবিশেষ ধাৰণা কৰি ল'ব পাৰি। হস্তলিখিত পৰম্পৰাত পুথিত ভুল সোমোৱাটো নিতান্তই স্বাভাৱিক কথা আৰু সেই ভুল-প্ৰমাদবিলাকৰ লগতেই যিহেতু পাঠ-সমীক্ষকে কাম কৰিব লাগে, গতিকে পুথিৰ অনুলিপিত জ্ঞাতে বা অজ্ঞাতে সোমাই পৰা ভুলৰ ক্ষেত্ৰত অনুলিপিকাৰে কেনে ব্যৱস্থা লৈছিল, তাকো সমীক্ষকে জানি থোৱা উচিত। কিয়নো কেতিয়াবা নিজে কৰা ভুলৰ শুধৰণি নকলকাৰে পুথিৰ পাতত নিজে দি থৈ যায়। অথবা ভুল থকা পাঠাংশ আঙুলিয়াই দি যায়। তেনে নিৰ্দেশে সমীক্ষকক শুদ্ধ পাঠৰ দিগদৰ্শন কৰাব পাৰে। পুথিৰ পাতত ভুল পাঠৰ শুধৰণি কেতিয়াবা অনুলিপিকাৰে নিজে দিয়ে। অনুমোদিত পাঠৰ ক্ষেত্ৰত অনুমোদকজনে পাঠটি পৰীক্ষা কৰি ভুল পাঠ দেখুৱাই যায় বা ভুলৰ শুধৰণি দিয়ে। কেতিয়াবা পৰৱৰ্তী কালৰ কোনো পাঠকেও পাঠ-প্ৰমাদ আঙুলিয়াই যায়। এনে নিৰ্দেশ বা শুধৰণিত ব্যৱহাৰ কৰা আখৰৰ গঢ় আৰু চিয়াঁহীৰ পৰীক্ষা কৰি শুধৰণিৰ সময় আৰু তাৰ নিৰ্ভৰশীলতা ঠাৱৰ কৰিব পাৰি।

সাধাৰণতে ভুলকৈ নকল কৰা শব্দ, বাক্য বা পাঠাংশৰ বাবে আৰু অসাবধানতাবশতঃ এৰি যোৱা শব্দ, বাক্য, বাক্যখণ্ড বা এচোৱা পাঠৰ বাবে বেলেগ বেলেগ চিন ব্যৱহাৰ কৰা হয়। অশোকৰ অনুশাসনৰ দৰে অতি প্ৰাচীন শিলালেখৰ ক্ষেত্ৰত ভুলকৈ লিখা শব্দবোৰ আঁচ মাৰি কাটি দিয়া দেখা যায়। কিন্তু পিছৰ যুগত পুথিৰ অনুলিপিত ভুল শব্দ, বাক্য আদিৰ ওপৰত বা তলত ফুট চিন বা চুটি চুটি ৰেখা দি থোৱা হয়। কেতিয়াবা কোনো পুথিত তেনে ভুলৰ ওপৰত হিংগল বা হালধিৰ ৰং সানি থোৱা হৈছিল। অসমত তেনেদৰে ৰং সানি থোৱা পুথি চকুত পৰা নাই। শিলালেখ আৰু পুথিত সোমোৱা ভুল আখৰ, শব্দ বা বাক্যৰ শুদ্ধপাঠ সাধাৰণতে তাৰ

পোনে পোনে ওপৰৰ, তলৰ, সোঁহাতৰ বা বাওঁহাতৰ মাজিনত লিখি থোৱা হয়। কিন্তু সেই শুদ্ধ পাঠ ক'ত বহিব তাৰ কোনো নিৰ্দেশ দিয়া নহয়। কেতিয়াবা শুদ্ধ পাঠ শব্দৰ কাষৰে-পাজৰে দুটা শাৰীৰ মাজত লিখি থোৱা দেখা যায়।

ভুলক্রমে এৰি যোৱা আখৰ, শব্দ বা বাক্য একেদৰেই মাজিনৰ কোনো ঠাইত লিখা হয়, কিন্তু সেইবোৰৰ স্থান নিৰ্দেশ কৰা নহয়। কেতিয়াবা অৱশ্যে এনে যোৱা আখৰ বা শব্দৰ ঠাইত কাকপাদ, হংসপাদ বা পুৰণ চিন দি পাঠ ৰৈ যোৱাৰ কথা বুজোৱা হয়। অশোকৰ অনুশাসন আৰু তাৰ সমসাময়িক আন আন শিলালেখত হংসপাদ আৰু কাকপাদৰ ব্যৱহাৰ হোৱা নাছিল। কেৱল ৰৈ যোৱা আখৰ, শব্দ আদি দুটা শাৰীৰ মাজত লিখি যোৱা হৈছিল। কোনো কোনো নকলকাৰে কেতিয়াবা ইচ্ছাকৃতভাৱে আৰ্হি পুথিৰ কোনো অংশ পৰিহাৰ কৰে। তেনে ক্ষেত্ৰত কোনো নিৰ্দেশ দিয়া দেখা নাযায়। কিন্তু দক্ষিণ ভাৰতৰ পুথিত পুৰণ চিন দি তেনে ইচ্ছাকৃত পৰিহাৰকো নিৰ্দেশ কৰা হয় বুলি জনা যায়। (P.K. Gode, *Descriptive Catalogue of Govt. Collections of MSS*, P. 29-35)। আৰ্হি পুথিৰ অস্পষ্ট পাঠক বুজাবলৈ অনুলিপিকাৰে কুণ্ডল বা স্বস্তিকা চিন ব্যৱহাৰ কৰে। কেতিয়াবা সেই ঠাই নিলিখাকৈ এৰি যোৱাও দেখা যায়।

প্ৰাচীন ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত সুবৃহৎ গ্ৰন্থাগাৰ গঢ়ি উঠিছিল। সেইবোৰক সৰ্বস্বতী ভাণ্ডাগাৰ বা ভাৰতী-ভাণ্ডাগাৰ বোলা হৈছিল। মন্দিৰ, বৌদ্ধ বিহাৰ, পাঠশালা, বিদ্যাপীঠ আৰু ৰাজকীয় গ্ৰন্থাগাৰত হাতেলিখা পুথি সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা আছিল। হাতেলিখা পুথিৰ ভড়াল অভিজাতসকলৰ আভিজাত্যৰ চিন আছিল। বিদ্বান-সজ্জনেও নিজৰ ৰুচি অনুযায়ী পুথি সংগ্ৰহ কৰি পুথিভড়াল চহকী কৰিছিল। কবি বাণভট্টৰ তেনে এক গ্ৰন্থাগাৰ আছিল আৰু বাণভট্টক পুথি পঢ়ি শুনাবলৈ পাঠক নিয়োগ কৰা হৈছিল। ৰাজকীয় পৃষ্ঠপোষকতাত অতি বৃহৎ পুথি সংগ্ৰহালয় গঢ়ি উঠিছিল। একাদশ শতিকাৰ ধাৰা প্ৰদেশৰ ৰজা ভোজৰ সৰ্বস্বতী মূৰ্তিৰে সুশোভিত এটি বিশাল গ্ৰন্থাগাৰ আছিল। দাক্ষিণাত্যৰ ৱেঙ্গী প্ৰদেশৰ অধিপতি চালুক্যৰাজ জয়সিংহই যুদ্ধত জিকি সেই গ্ৰন্থাগাৰ চালুক্যসকলৰ ৰাজকীয় গ্ৰন্থাগাৰৰ লগত চামিল কৰিছিল। তাঞ্জোৰ, কাঞ্চীপুৰম, কেৱল আদিতো প্ৰাচীন পুথিভড়াল থকাৰ কথা জনা যায়। চোল, চালুক্য, ৰাষ্ট্ৰকুট আদি প্ৰতাপী ৰাজবংশৰ পৃষ্ঠপোষকতাত এনে পুথিভড়ালবোৰ সমৃদ্ধিশালী হৈ উঠিছিল। কাম্বে অঞ্চলৰ দুটা জৈন মন্দিৰৰ তেনে পুথিভড়ালৰ পৰা ব্যুৎপন্ন হৈছিল ত্ৰিশহাজাৰ হাতেলিখা পুথি গোটাইছিল। তেনেদৰে তাঞ্জোৰৰ ৰাজপৰিয়ালৰ নিজা পুথিভড়ালৰ পৰা বাৰ হাজাৰ পুথি গোটাইছিল। তেনে পুথিভড়ালত বহু মূল্যবান গ্ৰন্থ আৰু তেনে গ্ৰন্থৰ পৰা বহু মূল্যবান ঐতিহাসিক আৰু পুৰাতাত্ত্বিক তথ্য আৱিষ্কাৰ হৈছে। লক্ষ্য কৰা যায় যে দক্ষিণ ভাৰতৰ বিভিন্ন প্ৰাচীন গ্ৰন্থাগাৰ হাতেলিখা পুথিৰে সমৃদ্ধিশালী আছিল। তাৰ বিপৰীতে নালন্দা, কাশী আদি ঠাই প্ৰাচীন শিক্ষা কেন্দ্ৰ হোৱা স্বত্বেও কিন্তু সেইবোৰ ঠাইৰ পৰা এক বিপুল পৰিমাণৰ পুথি সংগ্ৰহ হোৱাৰ কথা জনা নাযায়। বোধকৰো উত্তৰ ভাৰতৰ জলবায়ু তুলনামূলকভাৱে সেমেকা হোৱা বাবে আৰু এইবোৰ ঠাই মৌচুমী প্ৰধান অঞ্চলত অৱস্থিত হোৱা বাবে ইয়াত পুথি দীৰ্ঘস্থায়ী নহৈছিল। এনে জলবায়ুত কীট-পতঙ্গৰ উপদ্ৰৱেও পুথি নষ্ট কৰে। তাৰ বিপৰীতে দক্ষিণ ভাৰতৰ শুকান আৰু গৰম জলবায়ুত পুথি সংৰক্ষণৰ সুবিধা বেছি। এতিয়াও পুনাৰ ভাণ্ডাৰকাৰ অৰিয়েণ্টেল ৰিচাৰ্চ ইনষ্টিটিউট আৰু ডেক্কান কলেজৰ লাইব্ৰেৰীৰ সংৰক্ষিত পুথিৰ সংখ্যা আচৰ্য্যজনক। কিন্তু ইংৰাজ শাসকৰ দিনৰ পৰা আজিলৈকে যিমান ভাৰতীয় পুথি সংগ্ৰহীত হৈছে তাৰ ভিতৰত প্ৰাচীনতম পুথিসমূহ ভাৰতৰ বাহিৰৰ আফগানিস্তান, বেলুচিস্তান, ইৰাক, মধ্যপ্ৰাচ্যৰ দেশসমূহ, তিব্বত, চীন আদি ঠাইৰ পৰাহে উদ্ধাৰ হৈছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

হাতেলিখা পুথিত নকলকাৰৰ দ্বাৰা কেনেদৰে ভুল শব্দ বা বাক্য সোমায়? (৩৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

২.৩.৩ নাভিৰন্ধ

পুথি যেনেকুৱাই নহ'ওক কিয় তাক সযতনে সংৰক্ষণ কৰাৰ ব্যৱস্থা পুথিৰ নকল কৰোতা সকলেই কৰি গৈছিল। পুথিৰ ফলকবোৰ নিয়াৰিকৈ ৰাখিবৰ বাবে প্ৰতিটো ফলকৰ সোঁমাজত ২:৫×২:৫ চেণ্টিমিটাৰ মানৰ ঠাই নিলিখাকৈ এৰি তাত এটা বিন্ধা ৰখা হৈছিল। বিন্ধাটোক নাভিৰন্ধ বা শলাবিন্ধা বুলি কোৱা হয়। কেতিয়াবা পুথি পঢ়িবৰ সময়ত বাঁহৰ বা লোহাৰ শলাত চিজিলকৈ ফলকবোৰ ভৰাই থোৱা হৈছিল। দক্ষিণ ভাৰতত ফলকৰ লগতে কাঠৰ অৱৰণতো এটা বিন্ধা কৰি, এডাল শকত ৰচী পুথিৰ ইফালৰ পৰা সিফাললৈ সৰকাই নি একেলগে বান্ধি থোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল। শিথিল বান্ধোনৰ ফলত পুথিৰ পাত হেৰোৱাৰ ভয় থাকে। সেয়েহে অনুলিপিকাৰেও দঢ়াই দঢ়াই কৈছে, চোৰ, পানী আৰু মুৰ্খ লোকৰ লগতে শিথিল বান্ধোনৰ পৰা পুথিক ৰক্ষা কৰিব লাগে— চোৰাত্ ৰক্ষ জলাত্ ৰক্ষ ৰক্ষ মাং শ্লথ বন্ধানত্। আখুভ্যঃ নৰহস্তেভ্যঃ এবং বদতি পুস্তিকা।। নাভিৰন্ধ সম্পৰ্কে যোগিনীতন্ত্ৰৰ নিৰ্দেশৱালী উল্লেখযোগ্য—

দক্ষৰন্ধে ভৱেং পীড়া বৰ্তুলং শুভদংভবেং

চতুষ্কোণে বিপ্লৱস্ত্ৰ ত্ৰিকোণ মৰণং ভৱেং।। ৭-১৯

অৰ্থাৎ পুথিৰ পাত লোৰ শলা তপত কৰি বিন্ধা কৰিলে নানা ৰকম পীড়া-দুখ হয়। গোলাকাৰ বিন্ধা কৰিলে শুভফল হয়, চাৰিকোণীয়া বিন্ধা কৰিলে বিপ্লৱ আৰু তিনিকোণীয়া বিন্ধা কৰিলে মৃত্যু হয়।

২.৩.৪ আৱৰণ

পুথিখনৰ কায়িক সুৰক্ষাৰ বাবে ওপৰে তলে ডাঠ আৱৰণ দি ৰখা হয়। মূল্যবান পুথিৰ বাবে পুথিৰ ফলকৰ জোখমতে কাঠৰ এনে আৱৰণ তৈয়াৰ কৰি লোৱা হয়। তেনে কাঠৰ আৱৰণৰ ওপৰত সুন্দৰকৈ চিত্ৰও কাটি উলিওৱা হয়। ৰঙেৰে বোলাই লোৱা চিত্ৰ অঁকা পুথিৰ আৱৰণো পোৱা যায়। তেনে আৱৰণ যুক্ত পুথি সত্ৰই-সংঘই অনেক সিঁচৰতি হৈ আছে। নেপালত মূল্যবান পুথিৰ বাবে ফুল কটা ধাতুৰ আৱৰণ তৈয়াৰ কৰি লোৱা হৈছিল। (R. Dasgupta: *Illustrated Manuscripts of Royal Nepal Library*, p. 15-19)। সাধাৰণতে ফুলতোলা বা ৰঙীন কাপোৰেৰে পুথি মেৰিয়াই থোৱা হয়। মধ্য প্ৰাচ্যৰ দেশবোৰত এই উদ্দেশ্যে উটৰ ছাল

ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। কাশ্মীৰত পাতল চামৰাৰ আৱৰণো পুথিৰ সুৰক্ষাৰ বাবে ব্যৱহাৰ হৈছিল। এনে প্ৰথা ইছলামধৰ্মী গ্ৰন্থৰ বাবেহে প্ৰচলিত আছিল বুলি জনা যায়। অসমৰ পুথিবোৰ সাধাৰণতে কাপোৰেৰে মেৰিয়াই ৰখা হৈছিল। কেতিয়াবা পুথিৰ জোখৰ দুই তিনিখন নিলিখা ফলককে আঠা দি ডাঠ কৰি আৱৰণৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। চিত্ৰ অঁকা, ৰং বোলোৱা বা উকা কাঠৰ আৱৰণো তৈয়াৰ কৰি লোৱা হৈছিল। কেতিয়াবা সৰু পুথিৰ বাবে বাহঁৰ কামি মিহিকৈ চাঁচি তেনে সুন্দৰ আৱৰণ তৈয়াৰ কৰি লৈছিল। তেনে এখন পুথি এই লেখিকাৰ হাততে সংৰক্ষিত হৈছে। মোগল সম্ৰাটসকলে আৰু অভিজাতসকলে কাঠৰ বা হাঁতীদাতৰ সুন্দৰ জালিকটা আৰু ফুলকটা বাকচো তৈয়াৰ কৰি লৈছিল। তেনে সৰু বাকচ কলিকতাৰ জাতীয় সংগ্ৰহালয়ত সংগৃহীত হৈছে। অসমত স্বৰ্গদেউ ৰুদ্ৰসিংহৰ দিনৰ ভূমি-দানৰ ফলি এখন এটা শিলৰ চেপেটা বাকচত সুৰক্ষিত অৱস্থাত উদ্ধাৰ হৈছিল। ডিব্ৰুগড় লেপেটকটা বাগিচাত কোৰ মাৰোতে ওলাই পৰা মসূন শিলৰ এটা বাকচত উদ্ধাৰ হোৱা ১৬২৩ শকৰ ফলিখন প্ৰাচ্য শাসনাৱলীত সন্নিবিষ্ট। (মহেশ্বৰ নেওগ ‘সম্পা.’ : প্ৰাচ্য শাসনাৱলী, ফলি সংখ্যা ১৫)।

২.৩.৫ পুষ্পিকা

হাতেলিখা পুথিৰ সবাতোকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ হ’ল ইয়াৰ পুষ্পিকাটি। গ্ৰন্থখন অনুলিপি কৰি হোৱাৰ শেষত অনুলিপিকাৰে নিজৰ বক্তব্য লিপিবদ্ধ কৰে। তাত লিপিকাৰে স্বাক্ষৰ দিয়াৰ লগতে কেতিয়াবা নিজৰ পৰিচয়, পিতৃ পৰিচয় আদিও দি যায়। স্বাক্ষৰ অংকন কৰাৰ লগতে পুথি নকল কৰি সমাপ্ত হোৱাৰ দিন, বাৰ, তিথি, পক্ষ, মাহ, শক আদিৰো খবৰ দিয়ে। যেনে— ‘শ্ৰীদুৰ্গানাথ শৰ্মা হস্তাক্ষৰমিদং’ ‘১৭৮২ ॥ সকত ॥ শাৱন ১১ দিন জয়াত ॥ বুধবাৰে চণ্ডিপুস্তকং সমাপ্তং’ ॥ কোনো নকলকাৰে পুথি নকলকৰাৰ কাৰণ পুষ্পিকাত সন্নিবিষ্ট কৰে। ড° মহেশ্বৰ নেওগে যোৰহাটৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা ভক্তি ৰত্নাৱলীৰ পুষ্পিকাত নকলকাৰে লিখি গৈছে— ‘শ্ৰীৰামকৃষ্ণ শৰ্মা অতি দুঃখমনে। লেখিলা পুস্তক এহি খাজনা অবিহনে।’ (ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া : পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰসঙ্গত, পৃ. ৪২)। প্ৰায় সকলো নকলকাৰে পুথিত ঘটিব পৰা ভুল-ভ্ৰান্তিৰ বাবে ক্ষমা বিচাৰে। কোনো কোনোৱে পুথিৰ সযতন সংৰক্ষণৰ বাবে পাঠকক সাৱধানবাণী শুনাই শ্লোক বা পদ লিখি থৈ যায়। (দ্ৰষ্টব্য পূৰ্ববৰ্ত্তী আলোচনা পৃষ্ঠা ১৭।)

পুষ্পিকাত পুথি নকলৰ চন-তাৰিখ সাধাৰণতে দিয়া থাকে। তেনে খবৰৰ পৰা পুথিখনৰ বয়স জানিব পাৰি। অনুলিপিকাৰকৰ নিজস্ব মন্তব্যত তেওঁৰ বিদ্যা-বুদ্ধিৰ পৰিচয় পাব পাৰি। তাৰ দ্বাৰা পুথিখনৰ নিৰ্ভৰযোগ্যতা অনুমান কৰি ল’ব পাৰি। পুষ্পিকাত সন্নিবিষ্ট লিপিকাৰৰ আত্মপৰিচয়ৰ দ্বাৰা পুথিৰ পাঠ-পৰম্পৰাৰ বিষয়ে ধাৰণা কৰিব পাৰি। তদুপৰি কোনো কোনো নকলকাৰে পুথিৰ শেষত উল্লেখ কৰা পুথি নকলৰ স্থান, পৃষ্ঠপোষক জনৰ নাম আদিৰ পৰা পাঠত পৰিব পৰা আঞ্চলিক, ধৰ্মীয় তথা ৰাজনৈতিক প্ৰভাৱৰ কথাও জানিব পাৰি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পুৰণি পুথিৰ পুষ্পিকা মানে কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....

২.৩.৬ সচিত্ৰ পুথি

বহু প্ৰাচীন কালৰে পৰা পৃথিবীৰ সভ্য জাতিসমূহে পুথি অলংকৰণত মন দিছিল। ইউৰোপত আৱিস্কৃত অষ্টম শতিকাৰ 'কেলচৰ গ্ৰন্থ'ক (The Book of Kells) অতি পুৰণি সচিত্ৰ পুথিসমূহৰ অন্যতম বুলি গণ্য কৰা হয়। আয়াৰলেণ্ডৰ ধৰ্মীয় মঠ বাসী সন্ন্যাসীসকলে এইবোৰ পুথি ছবিৰে সুশোভিত কৰিছিল। বৰ্তমান এই গ্ৰন্থ তিনিটি কলেজ লাইব্ৰেৰীত সংৰক্ষিত হৈছে। তেনে আন এখনি অতি প্ৰাচীন সচিত্ৰ পুথি The Book of Lindisfarne লণ্ডনৰ ব্ৰিটিছ লাইব্ৰেৰীত সংৰক্ষিত হৈছে। মধ্যযুগত ধৰ্মীয় মঠ-গীৰ্জা আদিৰ ভিত্তি চিত্ৰিত কৰাৰ লগতে ধৰ্মীয় পুথিৰ সচিত্ৰকৰণৰ বহুল প্ৰচলন হ'বলৈ ধৰে। গতিকে তেতিয়াও পুথিৰ সচিত্ৰকৰণৰ কামত তিস্কু শিল্পীসকলে বিশেষ মনোযোগ দিছিল। ইউৰোপীয় দেশবোৰত চাৰিৰ ছাঁইৰ লগত তেলযুক্তদ্রব্য আৰু বিভিন্ন ৰং মিহলি কৰি ৰং প্ৰস্তুত কৰিছিল। ৰঙৰ ভিতৰত উজ্জ্বল নীলা, ৰঙা, কমলা আৰু মুগা ৰং অধিক ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সাধাৰণতে ছাগলী, ভেৰা বা গৰুৰ ছালৰ পুথিতহে চিত্ৰ অঁকা পোৱা গৈছে। প্ৰাচীন সচিত্ৰ পুথিৰ ভিতৰত বাইবেলৰ উপদেশমালা সন্নিবিষ্ট পুথিৰ সংখ্যাই সৰহ। প্ৰথম অৱস্থাত তেনে গ্ৰন্থত নতুন অধ্যায়ৰ বা খণ্ডৰ আৰম্ভণিৰ আখৰটোহে ডাঙৰকৈ লিখি তাক ছবিৰে সজাই তোলা হৈছিল, বোধকৰো অধ্যায় বা ছেদ বিভাজনৰ স্পষ্ট নিৰ্দেশৰ বাবে অথবা পাঠ্যাংশ চিনাক্তকৰণত পাঠকৰ সুবিধাৰ বাবে এনে ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল। অৱশ্যে পিছলৈ সৰু ছবিৰে বিষয়বস্তুৰ লগত সংগতি ৰাখি বা নাৰাখি পুথি সচিত্ৰ কৰাৰ প্ৰথা প্ৰচলন হ'ল। ভাৰতত জৈন ভিক্ষুসকলে পুথি সচিত্ৰকৰণত বিশেষ দক্ষতা দেখুৱাইছিল। অশ্বঘোষ বিৰচিত বুদ্ধচৰিতৰ তিব্বতী সংস্কৰণত বুদ্ধদেৱৰ জন্মৰ পৰা মহানিৰ্বাণলৈকে বিভিন্ন স্তৰ অংকিত হৈছে। প্ৰাচীন আৰু মধ্যযুগত ভাৰতত ধৰ্মীয় আৰু ধৰ্মনিৰপেক্ষ দুয়োবিধ পুথিকে চিত্ৰৰে শোভিত কৰা হৈছিল। সমগ্ৰ ভাৰতত হেঙুল, হাইতাল আদিৰ দৰে খনিজ পদাৰ্থ আৰু শিলিখা, কেহেৰাজৰ দৰে উদ্ভিদজ পদাৰ্থৰ পৰা ৰং প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। ৰঙা, হালধীয়া, সেউজীয়া আৰু মিশ্ৰিত ৰং চিত্ৰত ব্যৱহাৰ হৈছিল।

বহু প্ৰাচীন কালৰে পৰা অসমত চিত্ৰকলাৰ চৰ্চা হৈছিল তাক বিভিন্ন পৌৰাণিক আৰু ঐতিহাসিক সাক্ষ্যই প্ৰমাণ কৰে। কিন্তু পুথি সচিত্ৰকৰণ কলাৰ কেন্দ্ৰ কৰিয়ে যে অসমত এক সুকীয়া বৈশিষ্ট্যৰ চিত্ৰশৈলীয়ে বিকাশ লাভ কৰিছিল তাক মধ্যযুগত প্ৰস্তুত কৰা অনেক সচিত্ৰ হাতেলিখা পুথিয়ে প্ৰমাণ কৰে। এই পুথিসমূহৰ অনুলিপিকৰণ আৰু চিত্ৰকৰণৰ কামত সত্ৰ-সভা, ৰাজসভা আৰু আঢ্যবস্তু শিল্পানুৰাগীয়ে পৃষ্ঠপোষকতা কৰিছিল। এতিয়ালৈকে পোহৰলৈ অহা এনে পুথিসমূহৰ ভিতৰত চিত্ৰ-ভাগৱত, ভক্তি-ৰত্নাৱলী, গীত-গোৱিন্দ, অজামিল উপাখ্যান, শংখচূড় বধ কাব্য, হস্তি বিদ্ভাৰ্ণৱ, বৃহৎ-উষাহৰণ আদি পুথি উল্লেখযোগ্য। পুথিৰ পাতৰ কথাৰ বিষয়বস্তু ব্যঞ্জনা কৰিব পৰাকৈ অনুলিপিকাৰজনে হয় নিজে লেখা অংশৰ কাষে কাষে চিত্ৰ আঁকি গৈছিল, নহয় অনুলিপিকাৰে এৰি যোৱা খালি ঠাই পিছত খনিকৰে অনুৰূপ চিত্ৰৰে পূৰ কৰিছিল। চিত্ৰবোৰত মানুহ, পশু-পক্ষী, গছ-লতা, মেঘ-আকাশ-নদী আদি বিভিন্ন ৰূপবন্ধৰ সমাহাৰ দেখা যায়।

কেতিয়াবা বিষয়বস্তুৰ কথা নাভাবি কেৱল অলংকৰণৰ বাবেও পুথিত চিত্ৰ বোলা হৈছিল। সাধাৰণতে এনে ক্ষেত্ৰত শিল্পীয়ে ফলকৰ কাষৰি চিত্ৰৰে শোভিত কৰে। তেনে পুথিক লতাকাটা পুথি বোলে। কেৱল অলংকৰণৰ উদ্দেশ্যেৰে এনে চিত্ৰ অঁকা হয় বাবে কেৱল লতা-ফুল আৰু বিভিন্ন জ্যামিতিক আৰ্হিৰে কাষৰিত চিত্ৰ তোলা হয়। এনে চিত্ৰত সাধাৰণতে পুথিৰ বিষয়বস্তুৰ ব্যঞ্জনা নাথাকে। অসমত পুথিৰ কাষৰিত লতা বহু শিল্পটো মোগলসকলৰ দান বুলি

ড° নৰেন কলিতাই অভিমত প্ৰকাশ কৰিছে। ড° কলিতাই তেখেতৰ অসমৰ পুথিচিত্ৰ নামৰ গ্ৰন্থত এই দেশৰ পুথিচিত্ৰৰ ঐতিহ্য আৰু পৰম্পৰা, ইয়াৰ বিকাশ আৰু প্ৰসাৰ, বিষয়-বৈশিষ্ট্য আৰু লক্ষণ আদি সকলো দিশ সামৰি এক পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ, শৃংখলাবদ্ধ আৰু সূক্ষ্ম বিশ্লেষণাত্মক অধ্যয়ন আগবঢ়াইছে। (অসম প্ৰকাশন পৰিষদ, ১৯৯৬)

২.৪ লিখন-সামগ্ৰী

ভূমি :

পৃথিৱীৰ লিপিমালাই বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ লিখন-সামগ্ৰীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি বিবৰ্তনৰ পথত আগবাঢ়িছিল। মহেঞ্জোদাৰোৰ মোহৰ লিপিয়ে যদিও প্ৰাক বৈদিক যুগৰ বা বৈদিক যুগৰ পৰাই লিখন ব্যৱহাৰ প্ৰচলন থকাৰ কথা কয়, তথাপি বেদক শ্ৰুতি বোলাৰ পৰা বুজিব পাৰি যে সুপ্ৰাচীন কালত জ্ঞান-বিজ্ঞান মৌখিক পৰম্পৰাত চলি আহিছিল। উপনিষদৰ গুৰু শিষ্যৰ বাগালাপৰ যোগেদি আগবঢ়োৱা শিক্ষা পদ্ধতিতো শ্ৰুতি আৰু স্মৃতিয়ে আছিল আদি কালৰ জ্ঞান প্ৰচাৰৰ মাধ্যম। ছাত্ৰসকলক মুখস্থ বিদ্যাৰ শিক্ষা দিয়া হৈছিল। প্ৰসিদ্ধ সাহিত্যিকৰ ৰচনা 'সত্যং কণ্ঠভূষণম্' কৰি ৰখাটো শিক্ষিতলোকৰ বাবে গৌৰৱৰ বিষয় আছিল। ফলত লিখন অভ্যাসৰ প্ৰস্তুত কৰণ এক কষ্টসাধ্য কাম হোৱাৰ বাবেও মুখস্থ বিদ্যাই জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰিছিল।

সিন্ধু উপত্যকাত আৰিস্কাৰ হোৱা লিখন-সামগ্ৰীখিনিৰ ভিতৰত পোৰা মাটিৰ মোহৰ, মৃন্ময় পাত্ৰ, খাৰু আদি প্ৰধান। তাত উদ্ধাৰ হোৱা চিয়াঁহী দোৱাত বুলি অনুমান কৰা পাত্ৰবোৰৰ পৰা এই কথা বুজিব পাৰি যে, চিয়াঁহীৰে লিখাৰ ব্যৱস্থাও তেতিয়াৰ দিনত আছিল। কিন্তু তাৰ বাবে ব্যৱহাৰ হোৱা গছৰ ছাল, জন্তুৰ ছাল, কাপোৰ আদি অতি ক্ষণস্থায়ী হোৱাৰ বাবে সেইবোৰৰ অস্তিত্ব পিছৰ যুগলৈ নাথাকিল।

মানৱ সভ্যতাৰ প্ৰস্তুতি পৰ্বত শিল আৰু মসৃণ ভূ-পৃষ্ঠকে ভাৱ প্ৰকাশ আৰু সংৰক্ষণৰ মাধ্যমৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। পৰ্বতৰ মিহি গাত, মসৃণ শৈলপৃষ্ঠ, গুহাৰ কোমল শিলৰবেৰ আদিকে ভূমিৰূপে লৈ প্ৰথম লিখন কলাৰ জন্ম হৈছিল বুলি ভাবিব পাৰি। প্ৰাচীনতম চিত্ৰলিপিৰ নিদৰ্শন এনে লিখন-সামগ্ৰীয়ে ধৰি ৰাখিছে। যদিও শৈলপৃষ্ঠ মিহি কৰি হাতুৰী বতালিৰে শিলত আখৰ কটাটো অতি পৰিশ্ৰমসাধ্য কাম তথাপি খৃঃ পূঃ দ্বিতীয় শতিকাৰ অশোকৰ অনুশাসন মালাৰ পৰা ষোড়শ-সপ্তদশ শতিকাৰ প্ৰান্তীয় ৰজাসকলৰ দানফলি বোৰলৈকে শিলক উপযুক্ত লিখন মাধ্যমৰূপে ব্যৱহাৰ কৰি অহা হৈছে। পৰৱৰ্তী কালত গছৰ ছাল, জন্তুৰ ছাল, কাপোৰ, কাষ্ঠফলক আদি সুচল লিখন-সামগ্ৰী আৰিস্কাৰ হোৱাৰ পিছতো শৈলপৃষ্ঠৰ এনে সমাদৰৰ একমাত্ৰ কাৰণ হ'ল ইয়াৰ দীৰ্ঘস্থায়ী গুণ।

পৃথিৱীৰসকলো ঠাইতে গছৰ ছাল সৰ্বাধিক প্ৰচলিত লিখন-সামগ্ৰী আছিল। ভাৰতত হিমালয়ৰ নামনি ভাগত হোৱা ভূৰ্জ গছৰ বাকলি এইক্ষেত্ৰত বিশেষ উপযোগী আছিল। আলেকজেণ্ডাৰৰ আক্ৰমণৰ সময়ত ভাৰতত এইবিধ সামগ্ৰী ভূমিৰূপে ব্যৱহাৰ থকাৰ কথা কাটিয়াছৰ লিখনিৰ পৰা জানিব পাৰি। আফগানিস্তানত আৰিস্কৃত খৰোষ্ঠী ধৰ্মপদৰ অনুলিপিখনেই এতিয়ালৈকে প্ৰাচীনতম ভূজপাতৰ পুথি বুলি চিনাক্ত হৈছে। কিন্তু সেইখনো খৃষ্ট জন্মৰ বহুকাল পিছৰ অনুলিপি বুলিহে সন্দেহ কৰা হৈছে। ভূৰ্জপত্ৰৰ প্ৰচলন অধিক আছিল যদিও ইয়াৰ ক্ষণস্থায়ী গুণৰ বাবে এইবিধ লিখন-সামগ্ৰীত লিখিত অতি প্ৰাচীন পুথি পাবলৈ নাই।

পট, পটিকা, কাৰ্পাসিক-পট আদি শব্দৰ প্ৰয়োগ অৰ্থশাস্ত্ৰ আৰু বিভিন্ন স্মৃতি শাস্ত্ৰত পোৱা যায়। ৰাজকীয় চিঠি-পত্ৰ আৰু ব্যক্তিগত প্ৰয়োজনীয় নথি পত্ৰ কপাহী কাপোৰত লিখি সংৰক্ষণ কৰাৰ ব্যৱস্থা হৈছিল। চীন দেশত ৰেশমী কাপোৰক লিখন-সামগ্ৰীৰূপে ব্যৱহাৰ কৰাৰ কথা পোৱা যায়। ব্যুহলাৰে আৱিষ্কাৰ কৰা ৰেশমৰ কাপোৰত লিখা জৈন সূত্ৰ আৰু ষ্টেইনে আৱিষ্কাৰ কৰা বৌদ্ধ সূত্ৰৰ পৰা ভাৰতত ৰেশমৰ কাপোৰক লিখন ভূমি হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰাৰ কথা জানিব পাৰি। প্ৰথম নিদৰ্শনাটিত খৰোষ্ঠী আৰু দ্বিতীয়টিত কুশান ৰজাসকলৰ দিনৰ ভাৰতীয় ব্ৰাহ্মী লিপিৰ লেখা উদ্ধাৰ হৈছে।

বিনয়পিটক আৰু জাতকমালাত কাঠৰ ফলকৰ লেখনিৰ উল্লেখ আছে। ইয়াক ফলক বা কাষ্ঠফলক বুলি কোৱা হৈছে। পশ্চিমাঞ্চলৰ ক্ষত্ৰপ নহপাণৰ দিনত লিখা এখন ফলকত ধাৰে দিয়া ধনৰ চৰ্তসমূহ লিপিবদ্ধ হৈছে। দক্ষিণ-পূৱ এচিয়াত কাঠৰ ফলকৰ ব্যৱহাৰ অধিক আছিল। অক্সফৰ্ডৰ বড্লেইন লাইব্ৰেৰীত অসমত প্ৰস্তুত কৰা এখন কাষ্ঠফলক সংৰক্ষিত হৈছে। (Katre : *Introduction to Indian Textual Criticism*, p.5)।

পশ্চিমৰ দেশত জম্বুৰ ছালো লিখন-সামগ্ৰীৰূপে বহুল ব্যৱহৃত আছিল। কিন্তু ভাৰতত জম্বুৰ ছাল অপৰিষ্কাৰিত বুলি গণ্য হোৱাৰ বাবে এই দেশত এইবিধ সামগ্ৰীৰ ব্যৱহাৰ কম। অৱশ্যে সুবন্ধুৰ বাসৱদত্তা নামৰ আখ্যায়িকাখনত জম্বুৰ ছালত লিখা পত্ৰৰ উল্লেখ পোৱা যায়।

প্ৰাচীন পৃথিৱীৰ সকলো সভ্য জাতিয়েই বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ ধাতুক লিখন আহিলা ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। সিন্ধু সভ্যতাৰ অৱশেষ সমূহৰ ভিতৰত আৱিষ্কাৰ হোৱা ৰূপৰ মোহৰে সেই যুগতে ধাতুৰ লিখন-সামগ্ৰীৰূপে ব্যৱহাৰ কৰাৰ কথা সূচায়। (A.L. Basham: *The Wonder that was India*, p.145)। তক্ষশিলাৰ তাম্ৰলেখ খৃষ্টীয় প্ৰথম শতিকাত লিখা হৈছিল বুলি প্ৰমাণিত হৈছে। মৌৰ্য্য যুগৰ তাম্ৰশাসনৰ আৱিষ্কাৰৰ পৰা খৃঃ পূঃ চতুৰ্থ-তৃতীয় শতিকাত তাম্ৰপত্ৰক লিখন-আহিলাৰূপে ব্যৱহাৰ কৰাৰ কথা অনুমান কৰিব পাৰি। ফাহিয়ানে (খৃঃ ৪ৰ্থ শতিকা) পৰিব্ৰাজকৰ টোকাত তাম্ৰপত্ৰৰ উল্লেখ কৰিছে। পোনতে চিঠি-পত্ৰ আদিও তামৰ পাতত লিখা হৈছিল যদিও পিছলৈ কেৱল ৰাজকীয় শাসনাৱলীৰ বাবেহে ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। ভাৰতৰ সৰ্বত্ৰ ৰাজকীয় শাসনৰ বাবে এইবিধ সামগ্ৰী ভূমিৰূপে ব্যৱহাৰ হৈছিল, কেৱল ঠাই ভেদে তামৰ পাতৰ আকাৰ বেলেগ আছিল। দক্ষিণ ভাৰতত উদ্ভাৱ হোৱা তামৰ পাত দীঘল আৰু ঠেক হোৱা দেখা যায়, তাৰ তুলনাত উত্তৰ ভাৰতত পাতসমূহ কিছু বহল হয়। পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰে যে দক্ষিণ ভাৰতত তাল পাতত মূল পাঠ লিখি দিয়া হৈছিল বাবে তাৰ আৰ্হিত কমাৰে ঠেক আৰু দীঘল তামৰ পাত লিখিবলৈ প্ৰস্তুত কৰি লৈছিল। আনহাতেদি উত্তৰ ভাৰতত বহলকৈ প্ৰস্তুত কৰা সাঁচি পাতৰ আৰ্হিত তাম্ৰ-পত্ৰ তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। অতি জোঙা ধাতুৰ লেখনিৰে অথবা হাতুৰিৰে কোবাই আখৰ তোলা হৈছিল। দীঘল ৰচনাৰ বাবে একাধিক ব্যৱহাৰ হৈছিল আৰু এটা তামৰ বা লোহাৰ আঙঠিৰে সেইবোৰ গাঁঠি থোৱা হৈছিল। অসমত আৱিষ্কৃত আৰু ৰাজ্যিক সংগ্ৰহালয়ত সংৰক্ষিত একাধিক সংগ্ৰহালয়ত সংৰক্ষিত একাধিক তাম্ৰশাসন এনেদৰেই পোৱা যায়।

ৰাজকীয় শাসন আৰু ধৰ্মসূত্ৰৰ বাবে তামতকৈয়ো অধিক ব্যৱহাৰ হৈছিল শিলৰ বেৰ, খুটা বা পৰ্বতৰ গাত লাগি থকা ডাঙৰ বা সৰু শিল। সাধাৰণতে বেচল্ট, বালিশিল আদিৰ দৰে কোমল শিলৰ ওপৰ ভাগ মিহি কৰি তাৰ ওপৰত হাতুৰী বতালিৰে আখৰ কাটি উলিওৱা হৈছিল। কেৱল ৰাজকীয় শাসনেই নহয়, ৰাজ প্ৰশস্তি, যুদ্ধজয়ৰ কাহিনীকে ধৰি কাব্য, কবিতালৈকে অনেক ৰচনা শিলৰ গাত খোদাই কৰি দীৰ্ঘকালৰ বাবে সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থা কৰা

হৈছিল। আজমীৰত চাহমা বজা চতুৰ্থ বিগ্ৰহ আৰু তেওঁৰ সভাকবি সোমদেৱৰ দ্বাৰা ৰচিত নাটকৰ অংশ বিশেষ ডাঙৰ ডাঙৰ শিলৰ গাত খোদাই কৰি থোৱা পোৱা গৈছে। বিৰোলি নামৰ ঠাইত কেইবাটাও সৰ্গেৰে সৈতে এখন সুদীৰ্ঘজৈন স্থলপুৰাণো শিলত লিপিবদ্ধ কৰাই থোৱা আছে। এলাহাবাদৰ শৈলস্তম্ভত লিখিত হৰিষেণৰ প্ৰয়াগ প্ৰশাস্তিক সমুদ্ৰগুপ্তৰ যুদ্ধজয়ৰ ঐতিহাসিক কাহিনীৰ লগতে সুন্দৰ কবিতাৰ নিদৰ্শন বুলি ক'ব পাৰি।

ইটা আৰু পোৰা মাটিৰ টুকুৰাত বিভিন্ন তথ্য সূত্ৰ, ৰাজ্যদেশ আদি লিপিবদ্ধ কৰি সংৰক্ষণ কৰাৰ ব্যৱস্থা সিদ্ধু সভ্যতাৰ দিনৰে পৰা চলি আহিছে। ইটা বা মোহৰৰ সাঁচত টান মাটিৰ টুকুৰা নিৰ্মাণ কৰি তাৰ ওপৰত কাঠৰ বা ধাতুৰ জোঙা লেখনিৰে আখৰ লিখি তাক টানকৈ পুৰি স্থায়ী কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছিল। ভাৰতৰ সকলো ঠাইতে এইবিধ সামগ্ৰী আৱিস্কৃত হৈছে। ড° স্পুনাৰৰ তত্ত্বাবধানত ১৯১৭-১৮ আকৌ ১৯২৭-২৮ চনত নালন্দাৰ আৱিস্কৃত খননকাৰ্য্যত ভাস্কৰবৰ্মাৰ পোৰা মাটিৰ মোহৰে (M.M. Sarma: *Inscriptions of Ancient Assam*, p.35-37) প্ৰাচীন কামৰূপতো ইয়াৰ প্ৰচলন থকাৰ কথা সূচায়।

ভাৰতৰ সকলো ঠাইতে তালপাতৰ পুথি পোৱা যায় যদিও দক্ষিণ ভাৰতত তাল গছ প্ৰচুৰ উৎপন্ন হোৱাৰ বাবে সেই ঠাইত তাল পাতক প্ৰধান লিখন-সামগ্ৰী ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। দীঘল আৰু আগলৈ জোঙা পাত বিলাকৰ গাত দীঘলে দীঘলে শিৰ থকাৰ বাবে আখৰৰ শাৰীবোৰ ইয়াত পোনকে লিখিবলৈ সুবিধা। হিউৱেন চাঙে (খৃঃ ৭ম শতিকা) তেওঁৰ টোকাত তালপাতৰ পুথিৰ বিষয়ে লিখিছে। হৰিউজিৰ তালপাতৰ পুথিবোৰ খৃষ্টাব্দৰ ষষ্ঠ শতিকাৰ বুলি অনুমান কৰা হয়। টি. গণপতি শাস্ত্ৰীয়ে উদ্ধাৰ কৰা ভাসৰ নাটকসমূহ যিবোৰ তাল পাতৰ পুথিত লিখা আছে, সেইবোৰ খৃষ্টাব্দৰ প্ৰথম-দ্বিতীয় শতিকাৰ বুলি ঠাৱৰ কৰা হৈছে। তালপাতৰ পুথিৰ দীঘ এফুটৰ পৰা তিনিফুট আৰু বহল এক ইঞ্চিৰ পৰা চাৰে তিনি ইঞ্চিলৈকে হোৱা দেখা যায়।

অসমকে ধৰি ভাৰতৰ কোনো কোনো ঠাইত পুথি নকল কৰিবৰ বাবে তুলাপাত প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। কপাহ পাতলকৈ মেলি তাৰ ওপৰত গধুৰ বস্ত্ৰৰ দীঘলীয়া হেঁচা দি জোখমতে কাটি উলিয়াই তুলাপাত তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। অতি অৰ্বাচীনভাৱেহে ভাৰতত আৰু ইউৰোপীয় দেশবোৰত কাগজৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল। ভাৰতত খৃষ্টাব্দৰ ত্ৰয়োদশ শতিকাতকৈ পুৰণি কাগজৰ পুথি পোৱা নাযায়। পোনতে কাগজ আৰু পিছত কাগজ প্ৰস্তুত কৰা প্ৰণালী পূৰ্ব-এচীয়াৰ প্ৰধানকৈ চীনদেশৰ পৰা বেপাৰী, পৰিব্ৰাজক আদিৰ জৰিয়তে ভাৰতলৈ আহিছিল।

অসমত ৰজাসকলে ৰাজকীয় জাননী, মন্দিৰ, ৰাজগৃহ আদি নিৰ্মাণৰ ঘোষণা, দান কৰা ভূমিৰ সীমা, ৰাজ্যজয়ৰ কথা আদি শিলত লিখি প্ৰচাৰ কৰিছিল। বৰ্মন, পাল, দেৱ, কোছ, আহোম, জয়ন্তীয়া, আদি ৰজাৰ শাসনকালত প্ৰণীত আঠচল্লিছ খন শিলালেখ বৰ্তমানলৈকে আৱিস্কৃত আৰু সংকলিত হৈছে। তাৰে সাতইশ খন প্ৰাচীন যুগৰ সংস্কৃত শাসন ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাহ *Inscriptions of Ancient Assam* নামৰ গ্ৰন্থত আৰু এশ ছাপন্ন খন সংস্কৃত, টাই আৰু পুৰণি অসমীয়া ভাষাত লিখিত মধ্যযুগৰ বিভিন্ন লেখ ড° মহেশ্বৰ নেওগে প্ৰাচ্য শাসনাৱলী নামৰ গ্ৰন্থত সম্পাদন আৰু সংকলন কৰিছে। এই দুখনৰ আগেয়ে মহামহোপাধ্যায় পদ্মনাথ ভট্টাচাৰ্য্য বিদ্যাবিনোদৰ 'কামৰূপ শাসনাৱলী (১৩৩৮ বাৎ. শা.) এই ক্ষেত্ৰত পথিকৃত।

খৃষ্টাব্দৰ চতুৰ্থ-পঞ্চম শতিকাবে পৰা প্ৰাগজ্যোতিষত তামৰ পাত ৰাজকীয় শাসন প্ৰণয়নৰ বাবে ব্যৱস্থা হৈ আহিছে। ভাৰতবৰ্ষাই (৪ৰ্থ শতিকা) জাৰি কৰা তামৰ শাসন নদ হোৱাত

ভাস্কৰ বৰ্মাই পুনৰ লিখাই উলিওৱাৰ কথা নিধানপুৰ আৰু ডুবীৰ তাম্ৰশাসনত পোৱা যায়। প্ৰাচীন প্ৰাগজ্যোতিষত তাম্ৰশাসনবোৰ ভাৰতৰ আন ঠাইৰ দৰেই প্ৰস্তুত কৰা হৈছিল। ভাৰতৰ কোনো কোনো ঠাইত তামৰ পাত ইমান পাতলকৈ তৈয়াৰ কৰা হৈছিল যে তাক দুই ভাজ কৰি জাপি থ'ব পৰা হৈছিল। কিন্তু তেনে পাতল তামৰ পাত উদ্ধাৰ হোৱা নাই। সাধাৰণতে তুলাপাত আৰু সাঁচিপাত চিঠি-পত্ৰ, গ্ৰন্থ আদিৰ ৰচনা আৰু অনুলিপিৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল।

ষোড়শ শতিকাত কামৰূপ প্ৰদেশত ৰচিত যোগিনীতন্ত্ৰ নামৰ তন্ত্ৰশাস্ত্ৰত লিখন কলা সম্পৰ্কে বিবিধ নিৰ্দেশ দিয়া হৈছে। সেইমতে দীক্ষিত শিষ্যই মন্ত্ৰ ফলিকাদি যন্ত্ৰত মন্ত্ৰ উদ্ধাৰ কৰিব লাগে। মাটিত বৰ্ণ নিলিখিব, পুথিতহে লিখিব। পুথি মাটিত থ'ব নাপায় (৭.৪)। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ লেখনিৰে লেখাৰ ফল ঘোষণা কৰি কোৱা হৈছে বাঁহৰ কলমেৰে লিখিলে জ্ঞান হানি হয়। তামৰ কলমৰ দ্বাৰা লিখিলে অক্ষয় বৈভৱ লাভ হয়। সোনৰ কলমেৰে লিখিলে মহালক্ষ্মী লাভ হয়। বৃহন্নল নিৰ্মিত কলমৰ দ্বাৰা লিখিলে সুমতি বৃদ্ধি হয়। পুথিৰ জোখৰ নিৰ্দেশ দি কোৱা হৈছে- একহাত বা একমুঠি পৰিমাণ নাইবা বহিৰ্ভাগ পৰ্য্যন্ত বাৰ আঙুলি, দহ আঙুলি বা আঠ আঙুলি দৈৰ্ঘ্যৰ পুথি হ'ব লাগে। ভূজপত্ৰ, তেজপত্ৰ বা তালপত্ৰত বেছি দীঘল বা বেছি চুটি নকৰি পুথি লিখিব পাৰে। আন গছৰ ছাল, কেতেকীৰ পাত, বটৰ পাত আদিত পুথি লিখা নিষেধ কৰা হৈছে। যোগিনী তন্ত্ৰত পুথিৰ নাভিৰন্ধ বা শলাবিদ্ধাৰ বিষয়ে কৈছে যে গোলাকাৰ নাভিৰন্ধ শুভফলদায়ক, চাৰিকোনীয়া বন্ধ বিপ্লৱ সূচক আৰু তিনিকোনীয়া বন্ধ মৃত্যুবাচক। পুথিৰ নাভিত আখৰ লিখা নিষেধ কৰা হৈছে।

লেখন কলা সম্পৰ্কে যোগিনীতন্ত্ৰই যিমানবোৰ বাধা নিষেধ আৰোপ কৰিছে সেই সকলোবোৰ প্ৰাচীন কামৰূপত মানি চলা হৈছিল বুলি জনা নাযায়। বৰং সেই গ্ৰন্থৰ সমসাময়িক আন উৎসই তাৰ বিপৰীত তথ্যহে দাঙি ধৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে মৰিগাৱৰ কোনো এক সজ্জনৰ তত্ত্বাৱধানত সংৰক্ষিত এখন কেতেকী পাতত লিখা পুথি আৰু বুধবৰী সত্ৰত সংৰক্ষিত এখন মুগা কাপোৰত লেখা ঘোষাশাস্ত্ৰৰ সংবাদ ড° নৰেন কলিতাই তেখেতৰ অসমৰ পুথিচিত্ৰ নামৰ গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰিছে (পৃ.১০)। আজিও অসমীয়া মানুহে বহাগৰ ছেৰা বিহুৰ দিনা নাহৰ গছৰ পুৰঠ পাতত মহাদেৱৰ স্তুতি লিখি বতাহ বৰষুণৰ পৰা নিস্তাৰ বিচাৰি ঘৰৰ ছালত গুঁজি থয়। এইবোৰ সামগ্ৰী সাধাৰণভাৱে লিখন কলাৰ বাবে ব্যৱহাৰ হৈছিল যদিও পুথি লিখিবৰ বাবে সাঁচিপাত আৰু তুলাপাতৰহে অধিক প্ৰচলন আছিল।

দুয়োবিধ সামগ্ৰী প্ৰস্তুত কৰিবলৈ সমল আহৰণ কৰা হৈছিল প্ৰকৃতিৰ পৰা আৰু প্ৰস্তুত প্ৰণালী আছিল অতি কষ্টসাধ্য। চাৰ এড্‌ৱাৰ্ড গেইটে তেখেতৰ *এ হিষ্টৰী অৱ আচাম* নামৰ গ্ৰন্থত সাঁচিপাত প্ৰস্তুত প্ৰণালীৰ বিষয়ে বহলাই লিখি থৈ গৈছে। সেই বিৱৰণ মতে অগৰু গছৰ পৈণত ছালৰ পৰা সাঁচিপাত উলিওৱা হয়। পোন্ধৰ, যোন্ধ বহুৰ হোৱা পুৰঠ অগৰু গছৰ ছাল উলিয়াই প্ৰথমে কাঠৰ টুকুৰা বা তেনে টান বস্তুৰে ঘাঁহি পিঠিখন মিহি কৰি লোৱা হয়। খমখমীয়া ছালখন এৰাতি নিয়ৰত তিয়াই থলে কিছু লেতু সেতু হয়। আগৰাতি কুমলি থকা বাকলিবোৰ চাঁচি-চুৰুকি আহঁবোৰ গুছাই জোখমতে কাটি লোৱা হয়। ছালৰ ওপৰত ৰঙচুৱা ৰঙটো গুছাবৰ বাবে কিছুসময় পানীত ডুবাই থোৱা হয়। ইয়াৰ পিছত জোঙা, চোকা কটাৰীৰে চাঁচি পাতবোৰ মিহি কৰা হয়। পুনৰ পাতবোৰ শুকাবলৈ দি জাওঁৰে ঘাঁহি পাতবোৰ যিমান পাৰি মিহি কৰি লোৱা হয়। জাওঁ হৈছে কাঠ মিহি কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা এবিধ বিশেষ ধৰণৰ পোৰা মাটিৰ ইটা। জাওঁৰে ঘাঁহি পাতবোৰ যিমান পাৰি মিহি কৰি লোৱা হয়। এনে কৰিলে ওখোৰা মোখোৰা আহঁবোৰ ছিগি সমান হয়। পাতবোৰ সম্পূৰ্ণ মিহি হ'লে মাটি মাহৰ মণ্ড তৈয়াৰ কৰি পাতলকৈ

পাতবোৰ ওপৰত সানি দিয়া হয়। ই শুকাই গৈ খলম বা কলপ বা মাড়ৰ কাম কৰি পাতবোৰ টনটনীয়া কৰে। ডাঠ কাপোৰেৰে ঘাঁহি ওপৰত লাগি থকা খলমবোৰ আতঁৰাই পাতবোৰ মিহি কৰা হয় আৰু পাতবোৰ লিখাৰ উপযোগী হয়। খলম লগোৱাৰ পিছত পাতবোৰত এনেয়ে এটা চিকমিকনি উঠে। তাতো কিছুমান খনিকৰে হাইতালৰ বং ঘাঁহি আৰু সুন্দৰ কৰি লয়।

এই লেখিকাই পিতৃগৃহৰ আগচোতালত এজোপা অগৰু গছ সৰুৰে পৰা দেখি আহিছে। বহল খমখমীয়া পাতেৰে ঋজু, ওখ গছজোপাৰ গা-গছৰ পৰা মাঘ-ফাগুন মাহত আৰু শাওন ভাদ মাহত ডাঠ ছালবোৰ চটাচটে নিজে সৰি পৰে। প্ৰয়াত ককা সাহিত্যভূষণ গোলাপ চন্দ্ৰ গোস্বামীৰ পৰা জনা গৈছিল যে তেনেকে পৰিলে কোনো টুকুৰা সৰু আৰু কোনো টুকুৰা ডাঙৰ হৈ অসমান জোখৰ হয়। সেয়ে ছালখন টুকুৰিয়াই চাই ফোপোলা বুলি জানিলে সৰাধানে কিছু দীঘলে দীঘলে এৰুৱাই আনিব পৰা যায়। তেতিয়া পুথিৰ বাবে পাতবোৰ প্ৰয়োজন অনুসৰি জোখমতে কাটি উলিয়াবলৈ ভাল হয়। মাঘমহীয়াৰ ছালৰ আহঁ কম হয় আৰু ই ডাঠ হয় বাবে তেতিয়া ছাল সংগ্ৰহ কৰিলে পাত চাঁচিবলৈ ভাল হয়।

সাঁচিপাতৰ পিছতে তুলাপাত অসমত প্ৰচলিত আন এবিধ লিখন-সামগ্ৰী। ড° নৰেন কলিতাই অসমৰ পুথিচিত্ৰ পৃ.৯ত দিয়া বিৱৰণৰ লগতে বোকাখাটৰ কুৰাবাহী সত্ৰৰ সত্ৰাধিকাৰ যোগানন্দ দেৱ গোস্বামীৰ পৰা জনা মতে গোবৰ আৰু কপাহৰ (কলিতাৰ মতে বা ফটাকানিৰ) লগত বৰগছ, কঠাল গছৰ আঠা মিহলাই এক মণ্ড (pulp) তৈয়াৰ কৰা হয়। তাক মিহি আৰু আহল বহল কাঠৰ ওপৰত প্ৰয়োজন মতে হোৱাকৈ মেলি দি আন এখন মিহি গধুৰ তক্তাৰে ভৰ দি হেঁচা দি কিছুদিন হোৱা হয়। তেনেদৰে শুকুৱা পাতবোৰ পুনৰ ৰ'দত ভালদৰে শুকুৱাই জোখমতে পুথিৰ বাবে কাটি উলিওৱা হয়। তুলাপাত সোনকালে ভেকুৰ লাগে আৰু খাৰে খায় কাৰণে বহুমূলীয়া পুথিৰ বাবে তুলাপাততকৈ সাঁচিপাতৰ চাহিদা বেছি আছিল।

লেখনী :

এনে বিভিন্ন লিখন পৃষ্ঠত লিখিবৰ বাবে নল, ইকৰা, খাগৰি, বাঁহ, কাঠ বা চৰাই পাখীৰ আগ জোঙা কৰি লেখনী ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। শিলৰ ফলিৰ বাবে শিলাকুটিয়ে হাতুৰী বতালি ব্যৱহাৰ কৰিছিল। কিন্তু তাৰ আগতে মিহি শৈলপৃষ্ঠত শাসনিকে পাঠভাগ ৰঙীন লেখনীৰে লিখি দিছিল। তামৰ ফলকবোৰ সুদক্ষ কমাৰৰ হতুৱাই লিখোৱা হৈছিল।

মহী :

মহেঞ্জোদাৰোৰ খনন কাৰ্য্যত আৱিস্কৃত চিয়াঁহীৰ দোৱাতৰ পৰা বুজিব পাৰি যে সিন্ধুসভ্যতা গঢ়োতাসকলে চিয়াঁহী প্ৰস্তুত কৰাৰ কৌশল জানিছিল। তাৰপৰা এইটোও অনুমান কৰিব পাৰি যে তেওঁলোকে চিয়াঁহী বা মহী ব্যৱহাৰ কৰি গছৰ ছাল, জন্তুৰ ছাল, কাপোৰ আদিত পুথি লেখাৰ নিয়মো আয়ত্ত কৰিছিল। কিছু তেনেবোৰ ক্ষণস্থায়ী লিখন-সামগ্ৰী ধ্বংস হ'ল যদিও ধাতুৰ আৰু মৃন্ময় চিয়াঁহী দোৱাতবোৰ ধ্বংসস্তপৰ মাজত সিন্ধু উপত্যকাবাসীৰ জ্ঞান চৰ্চাৰ সাক্ষী হৈ ৰৈ গ'ল। সেই যুগত চিয়াঁহী প্ৰস্তুত কৰিবৰ বাবে কি কি সামগ্ৰী ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল তাক জনা নাযায় যদিও প্ৰাচীন কালত সমগ্ৰ পৃথিৱীতে বিভিন্ন প্ৰাকৃতিক উপাদানেৰে এইবিধ লিখন-সামগ্ৰী তৈয়াৰ কৰা হৈছিল। গ্ৰীক পৰিব্ৰাজক কাৰ্টিয়াজে খৃ. পূ. চতুৰ্থ শতিকাত

ভাৰতত চিয়াঁহীৰ ব্যৱহাৰ হৈছিল বুলি লিখি গৈছে। খোটানত আৱিষ্কৃত খাৰোষ্ঠি ধনুপদ চিয়াঁহীৰে লিখা। বিভিন্ন স্থানত স্থানীয়ভাৱে সুলভ পদাৰ্থকে চিয়াঁহী তৈয়াৰ কৰিবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। পশ্চিম ভাৰতত চক আৰু লিডু এই উদ্দেশ্যে ব্যৱহাৰ হৈছিল। সামগ্ৰ ভাৰততে হিংগুল (Cinnabar) আছিল সৰ্বাধিক ব্যৱহৃত এনে সামগ্ৰী। বিভিন্ন ৰং ধৰা গছৰ পাত আৰু ফল বিভিন্ন ঠাইত ব্যৱহাৰ হোৱাৰ কথা জনা যায়। অসমত কেশৰাজ বা কেহুৰাজ (verbescina prostrata), শিলিখাৰ (Terminalia citrina) ৰস, আৰু গৰুৰ মূত নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণত মিহলাই চিয়াঁহী তৈয়াৰ কৰি লোৱা হৈছিল। হৰিতাল বা হাইতাল পুথিচিত্ৰত ব্যৱহাৰ হৈছিল। অসমত বাঁহৰ চুঙাই আছিল চিয়াঁহী খোৱাৰ যতন। এনে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ লিখন-সামগ্ৰীত ভাৰতীয় মনীষীৰ জ্ঞান প্ৰতিভাই গ্ৰন্থৰূপত প্ৰকাশ পাই আহিছে।

২.৫ সাৰাংশ (Summing Up)

এই বিভাগটিত পুৰণি পুথিত দেখিবলৈ পোৱা বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল। এই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ লগত হোৱা পৰিচয়ৰ যোগেৰে পুৰণি পুথিসমূহ সম্পৰ্কে এটি সামগ্ৰিক ধাৰণা পোৱা যায়। পুৰণি পুথিসমূহ হাতেৰে সাঁচিপাত, তুলাপাত আদিত লিখা হৈছিল। নল, ইকৰা, খাগৰি, বাঁহ, কাঠ বা চৰাইৰ পাখিৰ আগ জোঙা কৰি লিখনী ৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। চিয়াঁহী বা মহী স্থানীয়ভাৱে তৈয়াৰ কৰি লোৱা হৈছিল। অসমত সাধাৰণতে কেঁহুৰাজ, শিলিখাৰ ৰস আৰু গৰুৰ মূত নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণত মিহলাই চিয়াঁহী কৰি লোৱা হৈছিল। এই চিয়াঁহী লেখা কামৰ উপৰি চিত্ৰ আকোঁতে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল। অৱশ্যে পুৰণি কালত পুথিৰ উপৰিও শৈললেখ, তাম্ৰলেখ, শাসন আদিৰো প্ৰচলন আছিল। এইবোৰ লিখোতে কেতবোৰ কৌশল অৱলম্বন কৰা হৈছিল। এই কৌশলবোৰে পিছলৈ নিয়মত পৰিণত হয়। ইতিমধ্যে আলোচনা কৰি অহা বৈশিষ্ট্যসমূহে সেই কথাৰ আভাস দিছে।

২.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) সচিত্ৰ পুথি বুলিলে কি বুজায়? এই শ্ৰেণী পুথিৰ বিষয়ে বিশদভাৱে আলোচনা কৰক।
- ২) পুৰণি পুথিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ বিষয়ে এটি আলোচনা আগবঢ়াওক।
- ৩) ছেদ আৰু যতি চিহ্নই পুৰণি পুথিত কেনেদৰে স্থান লাভ কৰি আছে বৰ্ণনা কৰক।
- ৪) পুৰণি পুথিসমূহ লিখোতে কি কি সামগ্ৰী ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল? এই সামগ্ৰীসমূহ কেনেদৰে তৈয়াৰ কৰা হৈছিল সেই বিষয়েও আলোচনা কৰিব।
- ৫) চমুকৈ উত্তৰ লিখক :
  - (ক) নাভিৰন্ধ, (খ) আৱৰণ, (গ) পুষ্টিপকা, (ঘ) পুথিচিত্ৰ, (ঙ) যতিচিহ্ন, (চ) পুৰণি পুথিৰ বাক্য, পদ, শ্লোক, (ছ) লিখন-সামগ্ৰীঃ ভূমি।

২.৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

মহেশ্বৰ নেওগ	:	পাঠ-সমীক্ষা
ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া	:	পাঠ-সমীক্ষা প্ৰসঙ্গত
মালিনী গোস্বামী	:	পাঠ-সমীক্ষা (সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি)
Paul Mass	:	<i>Text Kritik</i>
S. M. Katre	:	<i>Introduction to Indian Textual Criticism</i>
E. J. Kenney	:	<i>Textual Criticism</i>
M. M. Sarma	:	<i>Inscriptions of Ancient Assam</i>

* * *

তৃতীয় বিভাগ পুথি অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা

বিভাগৰ গঠন

- ৩.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৩.৩ অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা
- ৩.৪ অসমত অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা
- ৩.৫ লিপিকাৰ
- ৩.৬ কায়স্থ লেখক
- ৩.৭ শাসনিক
- ৩.৮ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৩.১০ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

অনুলিপিকৰণ মানে নকল কৰা। প্ৰাচীন কালত চপা যন্ত্ৰ নথকাৰ বাবে কোনো এখন গ্ৰন্থৰ দ্বিতীয় প্ৰতিলিপি এটা পাবলৈ হ'লে মূল পুথিৰ পৰা নকল কৰাৰ বাহিৰে অন্য উপায় নাছিল। তেনেদৰে মূল পুথিৰ পৰা আন এটা প্ৰতিলিপি লিখি উলিওৱা কাৰ্যটোকে অনুলিপিকৰণ বোলা হয়। এই পুথি নকল কৰাৰ পৰম্পৰাটো অতি প্ৰাচীন। প্ৰয়োজন অনুসৰি মূল পুথিৰ পৰা আগ্ৰহী পাঠকে পুথি নকল কৰিছিল। কিন্তু পুথি নকল কৰাৰ কাৰ্যটো বৰ সহজ নাছিল। তাৰ বাবে এক শ্ৰেণীৰ মানুহ নিয়োগ কৰা হৈছিল। বিশেষকৈ বিদ্যুৎসাহী ৰজাসকলে এই কাম কৰিবলৈ কিছুমান পদবীৰো সৃষ্টি কৰিছিল। লেখাৰু, কাকতি, চাংকাকতি আদি উপাধীধাৰী ব্যক্তিসকল অনুলিপিকৰণৰ লগত জৰিত আছিল। এওঁলোক লিপিকাৰ, শাসনিক আদি নামেৰেও জনা যায়। এই বিভাগত অনুলিপিকৰণ আৰু তাৰ লগত জৰিত লিপিকাৰসকলৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব।

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- অনুলিপি মানে কি সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব;
- অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা আৰু তাৰ লগতে অসমত এই অনুলিপিকৰণ পৰম্পৰাৰ লগত পৰিচিত হৈ সেই বিষয়ে বিৱৰণ দিব পাৰিব;
- অনুলিপিকৰণৰ লগত জৰিত লিপিকাৰ, শাসনিক আদিৰ কাম আৰু তেওঁলোকৰ যোগ্যতা সম্পৰ্কে জানিব পাৰিব;

- লিপিকাৰসকলৰ গুণাগুণ, কৰ্মপদ্ধতি, সতৰ্কতা অৱলম্বন আদিৰ বিষয়ে অৱগত হৈ সেইবোৰৰ বিষয়ে প্ৰয়োজন সাপেক্ষে ব্যাখ্যা দিব পাৰিব; আৰু
- কি কি কাৰণত লিপিকাৰৰ পুথি নকল কৰোঁতে ভুল হয় বা ভুল হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে সেই বিষয়েও অনুধাৱন কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব।

৩.৩ অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা

সমগ্ৰ বিশ্বতে পুথি নকলৰ পৰম্পৰা অতি প্ৰাচীন। কিন্তু অতি প্ৰাচীন কালৰ শৈললেখ, তাম্ৰলেখ আদি ভালেমান উদ্ধাৰ হৈছে যদিও তাৰ সমসাময়িক কালত নকলকৰা পুথি উদ্ধাৰ হোৱা নাই। তাৰ প্ৰধান কাৰণটো হ'ল পুথিৰ লিখন-সামগ্ৰীৰ ক্ষণস্থায়িত্ব। প্ৰাগজ্যোতিষাধিপতি ভাস্কৰবৰ্মাৰ দিনৰ তাম্ৰশাসন আৰু পোৰামাটিৰ মোহৰ উদ্ধাৰ হৈছে যদিও খৃষ্টীয় সপ্তম শতিকাৰ বা তাৰ পিছৰো পুথি পাবলৈ নায়। অথচ বজা ভাস্কৰবৰ্মাই কনৌজৰ মহাৰাজ হৰ্ষবৰ্দ্ধনলৈ পঠোৱা অনেক উপহাৰৰ ভিতৰত হাতেলিখা পুথিও আছিল বুলি হৰ্ষচৰিতত উল্লেখ আছে। প্ৰাচীন ভাৰতত পুথি কৰাটো এটা মহাপুণ্যৰ কাম বুলি স্বীকৃত হৈছিল। কোৱা হৈছিল—

পুৰাণং ভাৰতং ৰাপি ৰামায়ণম্ অথাপি ৰা

লিখিত্বা পুস্তকং দত্ত্বা ভুক্তি মুক্তিমাৰাপুয়াৎ।।

আকৌ কোৱা হৈছিল—

অষ্টেভ্যো বাক্ষণেভ্যশ্চ লিখিত্বা যঃ সমৰ্পয়েৎ।

তস্য বিদ্যা ভৱেৎ সদ্যঃ গণেশস্য প্ৰসাদতঃ।।

এনেদৰে ৰামায়ণ-মহাভাৰত -পুৰাণ আদিৰ নকলকৰণ আৰু সংৰক্ষণৰ পৰম্পৰা ভাৰতত প্ৰচলিত আছিল যদিও বৌদ্ধধৰ্মৰ প্ৰসাৰৰ লগে লগে পুথি নকলৰ উৎসাহ বাঢ়িল। জৈন ধৰ্মৰ প্ৰচাৰক সকলেও ধৰ্মীয় উপদেশ লিখি ৰাখি প্ৰচাৰ কৰাত গুৰুত্ব দিছিল। এনেদৰে বুদ্ধদেৱৰ আৰু জৈন তীৰ্থংকৰ সকলৰ জীৱন আৰু বাণী সন্মলিত গ্ৰন্থ নকলৰ গ্ৰন্থ নকলৰ পিছত নকল কৰি প্ৰচাৰ কৰাত গুৰুত্ব বাঢ়িল। তদুপৰি পুথি নকল কৰা সম্পৰ্কে প্ৰায় সকলোবোৰ পুৰাণে উৎসাহ যোগাইছে। পুৰাণ বিলাকৰ দানমাহাত্ম্য প্ৰসংগত পুথি নকল কৰি দান কৰাৰ পোষকতা কৰা হৈছে। উদাহৰণ স্বৰূপে *অগ্নিপুৰাণ*ৰ ২৭২ সংখ্যক অধ্যায়ত পুস্তকদানৰ গুণাগুণ বিস্তৰ ভাৱে কথিত হৈছে। বিশেষকৈ ইতিহাস পুৰাণ আদি নকল কৰি দান কৰিলে বুদ্ধি, আয়ু তথা সুস্বাস্থ্য লাভ কৰে বুলি কোৱা হৈছে। এনেবোৰ প্ৰেৰণাদায়ক পৰিস্থিতিত ভাৰতত তথা অসমতো প্ৰচুৰ পুথি নকল কৰা হৈছিল। কিন্তু বতাহ বৰষুণ, বানপানী, বনজুই আদিৰ দৰে প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগ, নিগনি, ডালশলীয়া, উইপোক আদিৰ উপদ্ৰৱ, গৰাকীৰ অজ্ঞতা আদিয়ে লক্ষাধিক পুথি ধ্বংসৰ পথলৈ ঠেলি দিলে। পুথি সংৰক্ষণৰ কুফলৰ পৰা হাত সাৰবলৈ বহু পুথি ভূৰ সাজি নদীত উটুৱাই দিয়া হ'ল। আনকি অষ্টাংগ-হৃদয় দৰ্পণ নামৰ মহামূল্যবান পুথিৰ ফলক পুৰি বিদেশী চাহাবক চাহ কৰি খুওৱাৰ কথাও পুথি সংগ্ৰহকাৰীৰ টোকাত পোৱা যায়। এনেদৰে বহু মূল্যবান পুথিৰ অস্তিত্বও নোহোৱা হৈ পৰিল। কিন্তু যিখিনি ৰৈছেগৈ সেইখিনি সংৰক্ষণ আৰু সমীক্ষণৰ আৱশ্যকতা বৰ্তমান অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা বুলিলে কি বুজা যায়? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৩.৪ অসমত অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা

ভাৰতৰ আন আন ঠাইৰ দৰে অসমতো পুথি নকল কৰাৰ এক শক্তিশালী পৰম্পৰা আছিল। ওপৰত কৈ অহা তিনিও শ্ৰেণীৰ লিপিকাৰ অসমত আছিল। ৰাজপুৰুষ আৰু অভিজাতসকলৰ পৃষ্ঠপোষকতাত অনেক লেখকে এই কামত হাত দিছিল। আহোম ৰজাৰ শাসন কালত লেখাৰু, কাকতি, চাংকাকতি, লিখকৰ বৰুৱা আদি উপাধিৰে বিষয়া কৰ্মচাৰীক এই বিভাগটোৰ কাম কাজ কৰাবলৈ ৰখা হৈছিল। (দ্রষ্টব্য শ্ৰী সূৰ্য্য কুমাৰ ভূঞা সম্পাদিত হৰকান্ত বৰুৱা সদৰামিনৰ অসম বুৰঞ্জী)। পুথি নকল কৰা একশ্ৰেণীৰ ব্যৱসায়ী লোকো যে অসমত আছিল সেই সম্পৰ্কে ড° বাণীকান্ত কাকতী, ড° সূৰ্য্য কুমাৰ ভূঞা, পণ্ডিত হেম চন্দ্ৰ গোস্বামী আদিৰ লেখনিৰ পৰা জানিব পাৰি। তদুপৰি দৈত্যৰি ঠাকুৰৰ মহাপুৰুষ শ্ৰীশংকৰদেৱ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱ চৰিত ত আছে- শুদ্ধ পাঠ থকা পুথি আনিবলৈ মাধৱদেৱে মুৰাৰী কোঁহক এনেদৰে দিহা দিছে—

পঢ়িবাক লাগি তোক পুথি লাগে য়েবে।।

জানস্তাৰ হাতে লেখাও বেচখানি দিয়া

নুহি জানস্তাৰ পুথি আনিবি কিনিয়া।। ১১৪২,

(মহাপুৰুষ শ্ৰীশংকৰদেৱ আৰু শ্ৰীমাধৱদেৱ চৰিত পৃ. ২৫৮ —দৈত্যৰি ঠাকুৰ)

কিছুমান লোকে দুৰৱস্থাত পৰি বাধ্য হৈয়ো পুথিৰ নকল কৰিব লগা হৈছিল। তেনে এজন নকলকাৰকে পুথিৰ শেষত কৈ থৈছে—

কৃষ্ণ ৰাম শৰ্মা অতি দুঃখমনে।

লেখিলা পুস্তক এহি খাজনা অবিহনে।।

যোগিনীতন্ত্ৰই পুথি লিখি পাৰিশ্ৰমিক লোৱা জনে নৰক ভোগ কৰে বুলিহে কৈছে।

বেতনঞ্চ ন গৃহণীয়াং লিখিত্বা পুস্তকস্য চ।

যাবদক্ষৰসংখ্যানং তাবচ্চ নৰকে বসেৎ।। ৭.২৩

পুথিত হোৱা বিভিন্ন অশুদ্ধিৰ বাবে ক্ষমা বিচাৰি অসমীয়া লিপিকাৰে সংস্কৃত শ্লোকো আঁওৰাইছিল আৰু বৰ সুন্দৰকৈ অসমীয়াতো ক্ষমা প্ৰাৰ্থনা ৰচনা কৰিছিল। যেনে,

মই অধমৰ অক্ষৰত শুদ্ধ নাই।

হেন জানি জ্ঞানৱন্তে ক্ষেমিতে যুৱাই।।

আকৌ,

যেনে দেখে তেনে লেখে জানা সমস্তয়।

লেখকে দোষ নাহি कहিলো নিশ্চয়।।

ৰজাঘৰীয়া বিষয়বাব পোৱা লিখক বা অনুলিপিকাৰ সকলক নানা পদ-উপাধি দিয়া হৈছিল যদিও সাধাৰণভাৱে অসমত দুই শ্ৰেণীৰ পুথি নকল কৰোতা লেখক আছিল। এটা শ্ৰেণীক লিখক আৰু আনটো শ্ৰেণীক খনিকৰ বোলা হৈছিল। লিখকসকল পঢ়া-শুনা জনা বা আখৰ চিনা লোক আছিল। পুথি নকল কৰাটো তেওঁলোকৰ বৃত্তি নহবও পাৰে। কেৱল ব্যক্তিগত ৰুচি বা বিদ্যায়তনিক প্ৰয়োজনত তেওঁলোকে পুথি নকল কৰিছিল। আনহাতেদি খনিকৰসকল প্ৰায়ে অশিক্ষিত লোক আছিল। পুথি নকল কৰাটো তেওঁলোকৰ বৃত্তি বা ব্যৱসায় আছিল। কেতিয়াবা সি বংশগত বৃত্তি হৈ পৰিছিল। আখৰৰ লগত সামান্য পৰিচয় থাকিলেও সি ব্যৱহাৰিকহে আছিল, আনুষ্ঠানিক নাছিল। অশিক্ষিত খনিকৰে আখৰ চিনি নাপালেও আৰ্হি পুথি চাই ছৰি অঁকাৰ দৰে আখৰ আঁকি পুথিৰ অনুলিপি প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছিল। এই দুই শ্ৰেণীৰ নকল কৰোতাৰ হাততে পুথিৰ পাঠ-প্ৰমাদ ঘটিব পাৰে যদিও অশিক্ষিত খনিকৰসকলৰ অনুলিপি অধিক নিৰ্ভৰযোগ্য হোৱা দেখা যায়। কিন্তু শিক্ষিত লিখকসকলে পুথিৰ মূল পাঠ সলালে বা তাক উন্নত কৰাৰ উদ্দেশ্যেৰে পাঠত হাত বুলালে তাক ধৰা পেলোৱা আৰু মূল পাঠ উদ্ধাৰ কৰা টান হৈ পৰে। সংস্কৃত ভাষাৰ গ্ৰন্থ নকল কৰোঁতাসকলে যিমান কঠোৰ নীতি নিয়ম মানি চলিছিল অসমীয়া লিপিকাৰসকল কিন্তু শুদ্ধ পাঠ সংৰক্ষণৰ ক্ষেত্ৰত সিমান সচেতন আৰু সাৱধান নাছিল। একোখন সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ কেইবাখনো হাতেলিখা নকল মিলাই চালে শব্দগত পাঠভেদ যিমান ওলাব বৰ্ণ-বিন্যাসৰ প্ৰভেদ তাতকৈ কম ওলাব। কিন্তু অসমীয়া গ্ৰন্থৰ ক্ষেত্ৰত শব্দগত বা আন পাঠান্তৰ যিমান ওলাব একেটা শব্দৰে বৰ্ণ-বিন্যাসৰ প্ৰভেদ তাতকৈ বেছি ওলাব। অৱশ্যে প্ৰায় সপ্তদশ-অষ্টাদশ শতিকা মানৰ পৰা অসমত নকল কৰা সংস্কৃত পুথিতো বানানৰ অশুদ্ধি যথেষ্ট চকুত পৰে। কিন্তু সুকুখৰে সম্পাদনা কৰা মহাভাৰতৰ আদি পৰ্বত দিয়া হাতে লিখা পুথিৰ পাঠবোৰত বৰ্ণবিন্যাসৰ অশুদ্ধি কিমান তাক তুলনাৰে চালেই গম পোৱা যায়।

অসমীয়া পুথিত কিন্তু সীতা শব্দটোকে সিতা, শিতা, শীতা, সিটা আদি বিভিন্ন ৰূপত পোৱা যায়। এয়া লিপিকাৰৰ অজ্ঞতাৰ ফল। প্ৰাচীন কালত অসমীয়া ভাষাৰ বৰ্ণবিন্যাসত কোনো অনুশাসন নাছিল বুলি ভবা নিশ্চয় অনুচিত। নহ'লে মাধৱদেৱে সুৰাৰী কোঁচৰ হাতত থকা ভক্তি ৰত্নাৱলী পুথিত 'লাঠিকটা জ'ৰ ঠাইত 'পুথুৰীয়া য' দিয়া বুলি আৰু 'ইয়ৰ ঠাইত উৰ' দিয়া দেখি আৰু 'ৱৰ ঠাইত বৰও' দিয়া দেখি খং নকৰিলেহেঁতেন।

তদুপৰি দৈত্যৰি ঠাকুৰৰ চৰিতত আছে যে ৰামচৰণ ঠাকুৰে মুৰাৰী কোঁচৰ পৰা লৈ ভক্তি ৰত্নাৱলী পুথিখন পঢ়ি যাওঁতে মাধৱদেৱে শুনি গৈছিল। ৰামচৰণে ভুলকৈ পঢ়া শুনি তেওঁ অচ্যুত গুৰুক পুথিখনতনো কেনেকৈ লিখা আছে তাক চাবলৈ কৈছিল। মাধৱদেৱে নিজে চোৱা নাছিল। গতিকে তেওঁৰ 'জ'ৰ ঠাইত 'য' হোৱা বুলি মাধৱদেৱে ৰামচৰণৰ উচ্চাৰণ শুনি গম পাব লাগিব। আজিকালি অসমীয়াত কৰাৰ দৰে জ আৰু য ৰ যদি একে উচ্চাৰণ হ'লেহেঁতেন, তেনেহ'লে মাধৱদেৱে তাৰ প্ৰভেদ কাণেৰে শুনি গম নাপালেহেঁতেন।

লিপিকাৰসকলৰ অনুলিপিত কি বিকৃতি বা কেনে বিকৃতি থাকি গ'ল সি ডাঙৰ কথা নহয়। তেওঁলোকে সাহিত্যৰাজি যে যুগৰ পিছত যুগ ধৰি ৰাখি থৈ গ'ল, কালিদাস, আৰ্যভট্ট বা শংকৰদেৱৰ ৰচনাৰাজিক যে ইমান বছৰে জীয়াই ৰাখিলে সিহে ডাঙৰ কথা। এইচাম সাহিত্যসেৱী

নোহোৱা হ'লে কোনো জাতি অতীত গৌৰৱৰ উত্তৰাধিকাৰী নহ'লহেঁতেন; হয়তো উত্তৰসূৰীসকল পূৰ্বজ মনিষীসকলৰ ধ্যান-ধাৰণা আৰু অভিজ্ঞতাৰ জ্ঞানেৰে আলোকিত নহ'লহেঁতেন। এই চাম অজ্ঞাত তথা অখ্যাত সাহিত্যসেৱী কেৱল জ্ঞান সংৰক্ষণৰ কৰ্মীয়ে নহয় বৰং এওঁলোকক মানৱ সভ্যতাৰ সৌধ নিৰ্মাতা বুলি স্বীকৃতি দিব পাৰি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

অসমত পুথি অনুলিপিকৰণ পৰম্পৰা সম্পৰ্কে আলোচনা কৰক। (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৩.৫ লিপিকাৰ

ভাৰতবৰ্ষত গ্ৰন্থ প্ৰণয়নৰ ইতিহাস কিমান প্ৰাচীন তাক গৱেষণাৰ দ্বাৰা নিৰ্ণয় কৰি উলিয়াব পৰা হোৱা নাই। প্ৰণীত গ্ৰন্থৰ সংখ্যা হিচাপ কৰিবলৈ যোৱাটোও কিমান দুৰূহ সি সাধাৰণ মানুহৰ ধাৰণাৰ অতীত। সাহিত্য, ধৰ্ম, দৰ্শন, শিক্ষা, অৰ্থনীতি, উদ্ভিদ বিদ্যা, আয়ুৰ্বেদ্য জ্যোতিৰ্বিদ্যা, অংক শাস্ত্ৰ, যুদ্ধ বিদ্যা আদি অনেক বিষয় সামৰি লোৱাৰ বাবে প্ৰাচীন ভাৰতীয় গ্ৰন্থৰাজিৰ বিষয়বস্তুৰ বিস্তৃতি অতি বিস্ময়কৰ আৰু ৰচনা পদ্ধতিও বৈচিত্ৰময়। এই বিশাল গ্ৰন্থ সম্ভাৰৰ এটা সৰু অংশত থকা জ্ঞানৰাশিক লৈ আজি সাক্ষৰ নিৰক্ষৰ প্ৰতিজন ভাৰতীয়ই অতীত ভাৰতৰ গৌৰৱ সুঁৱৰি আত্মবিভোৰ হয়। স্থায়ী লিখন আবিষ্কাৰৰ হেজাৰ হেজাৰ বছৰ আগতে ৰচিত এই গ্ৰন্থসমূহ ইতিহাসৰ কোনো এক ক্ষণত যদি কিবা দুৰ্যোগত লুপ্ত হৈ গ'লহেঁতেন তেনেহ'লে আজিৰ সেইকণ গৌৰৱৰ পৰা বঞ্চিত হ'লহেঁতেন। যিসকল অজ্ঞাত বা অখ্যাত ব্যক্তিৰ প্ৰচেষ্টাত প্ৰাচীন জ্ঞানৰাশিৰ একাংশ মাথো হ'লেও বৰ্তমান পুৰুষৰ হাতত পৰাটো সম্ভৱ হৈ উঠিছে সেইসকল ব্যক্তি সদায়ে স্বীকৃতিৰ পৰা বঞ্চিত হৈ থকাটো তেওঁলোকৰ উত্তৰ পুৰুষৰ চৰম অকৃতজ্ঞতাৰে চিন বুলিব পাৰি। সেই অজ্ঞাত কৰ্মীবৃন্দৰ অকুণ্ঠসেৱা আৰু অক্লান্ত শ্ৰম ব্যতিৰেকে কালিদাস, ভৱভূতি আদিৰ দৰে সাহিত্যিকৰ, বুদ্ধদেৱ, শংকৰাচাৰ্য্যৰ দৰে আধ্যাত্মিক নেতাৰ বা সুশ্ৰুত, আৰ্য্যভট্ট আদিৰ দৰে বৈজ্ঞানিকৰ আজি কোনো পৰিচয়েই নাথাকিলেহেঁতেন। গ্ৰন্থ ৰচয়িতা আৰু গ্ৰহীতাৰ মাজত আন এক তৃতীয় ব্যক্তিৰ নিঃস্বার্থ সেৱাৰ বাবেই এই গৌৰৱৰ ধাৰাবাহিকতা অব্যাহত থাকিল। এই তৃতীয় ব্যক্তিসকলেই হ'ল পুথিৰ বা গ্ৰন্থৰ লিপিকাৰসকল।

ইতিহাসৰ প্ৰাচীনতম স্তৰত যেতিয়া সকলো বিদ্যা শ্ৰুতিৰ ৰূপত উত্তৰ পুৰুষলৈ হস্তান্তৰ কৰা হৈছিল তেতিয়া লিপিকাৰৰ কিবা ভূমিকা থকাৰ প্ৰশ্নই নুঠে। কিন্তু লিখিত পৰম্পৰাৰ প্ৰচলন হোৱাৰ পিছত আৰু ছপা যন্ত্ৰ ব্যৱহাৰৰ আগৰ এই দীঘলীয়া কালছোৱাত লিপিকাৰসকল এখন সভ্য আৰু সুসংস্কৃত সমাজৰ অবিচ্ছেদ্য সদস্য স্বৰূপ আছিল। তেওঁলোক প্ৰকৃততে জ্ঞানৰ প্ৰসাৰ ঘটোৱা আৰু জ্ঞান সংৰক্ষণ কৰা কাৰিকৰী কৰ্মী। বিভিন্ন বিষয়ত বিশেষভাৱে নিয়োজিত লিপিকাৰক বেলেগ বেলেগ নামেৰে বুজোৱা হৈছিল। সাধাৰণভাৱে হাতেৰে যিকোনো গ্ৰন্থৰ

বা অভিলেখৰ অনুলিপি প্ৰস্তুতকাৰীসকলক লিপিকাৰ বা লিৰিকাৰ (scribe) বুলি কোৱা হৈছিল। নথি-পত্ৰ প্ৰস্তুতকাৰীসকলক দিৰিৰপতি বোলা হৈছিল। ব্যৱসায়িক ভিত্তিত পাঁজি আদি নকল কৰোঁতা আৰু টকা কড়িৰ হিচাপ লিখি ৰখাসকলক কায়স্থ লেখক বুলিছিল। অনুশাসন বা ৰাজপত্ৰ আদি সকলক শাসন লেখক, কৰণক কৰণিন, শাসনিক বা ধৰ্মলেখিন বুলিছিল।

কেতিয়াবা কোনো আৰ্হি পুথি চাই আৰু কেতিয়াবা শ্ৰুতলিপিৰ দ্বাৰা তেওঁলোকে পাঠ লৈছিল। তেওঁলোকে দীৰ্ঘ কাল কেনে কষ্টকৰ অৱস্থাৰ মাজেৰে পাৰ কৰি একোখন গ্ৰন্থ নকল কৰি উলিয়াইছিল তাক এজন লিপিকাৰৰ স্বীকাৰোক্তিৰ পৰা জানিব পাৰি। নিজৰ কষ্টৰ দোহাই দি তেওঁ পুথিখনৰ প্ৰতিপালনৰ বাবে পাঠকসকলক অনুৰোধ কৰি কৈছে।

ভগ্নপৃষ্ঠ-কটিগ্ৰীৱঃ স্তম্ভ-দৃষ্টিৰধোমুখঃ

কষ্টেন লিখিতং গ্ৰন্থং যত্নতঃ পৰিপালয়েত।

‘পিঠি কুঁজা কৰি, কৰ্কাঁল আৰু ডিঙি বেকা কৰি, চকুৰ টিপ নমৰাকৈ, অনবৰতে তলমূৰ কৰি অতি কষ্টেৰে লিখা এই গ্ৰন্থক যত্নেৰে পালন কৰা উচিত।’ চকী মেজৰ স্বাস্থ্য সন্মত ব্যৱস্থা নথকাৰ দিনত, ৰাতি উপযুক্ত পোহৰৰ ব্যৱস্থা নথকাৰ দিনত লিপিকাৰসকলৰ কৰ্ম পদ্ধতি কিমান কষ্টকৰ আছিল তাক সহজে অনুমান কৰিব পাৰি। এনেদৰে দীৰ্ঘকালৰ পৰিশ্ৰমেৰে নকল কৰি উলিওৱা পুথিবোৰৰ নিৰাপত্তা সম্পৰ্কে লিপিকাৰসকল অতি উৎকণ্ঠিত আছিল। প্ৰায়বোৰ হতেলিখা পুথিৰ শেষত তেওঁলোক এই উৎকণ্ঠা স্পষ্টভাৱে ব্যক্ত কৰিছে, লগতে পুথিৰ উপযুক্ত সংৰক্ষণৰ ব্যৱস্থাও দিছে যেনে—

সংভূষ্যৎ সদপত্যৱত্ পৰকৰাত্ সংৰক্ষ্যৎ চ সূক্ষ্ণৱত্।

সংশোধ্যৎ ব্ৰণিতাঙ্গবত্ প্ৰতিদিনং ৰীক্ষ্যৎ চ সন্মিত্ৱত্।।

বধ্যৎ বদ্ধবদশ্লথং দৃঢ় গুণৈঃ স্মৰ্যৎ হৰেৰ্ণামবত্।

ভৈবৎ সীদতি পুস্তকং খলু কদাপ্যেতদ্ গুৰুণাং বচঃ।।

অৰ্থাৎ, এই পুথিক সং অপত্যৰ দৰে সজাই ৰাখা, উৰ্বৰ ক্ষেত্ৰৰ দৰে আনৰ হাতৰ পৰা ৰক্ষা কৰা, নিজৰ ক্ষতাস্তক কৰাৰ দৰে শুশ্ৰূষা কৰা, ভাল বন্ধুৰ দৰে প্ৰতিদিনে এবাৰকৈ মেলি চোৱা, বন্দীক বন্ধাৰ দৰে ৰচীৰে টানকৈ বান্ধি ৰাখা (যাতে পাতবোৰ শিথিল হৈ হেৰাই নাযায়) হৰিৰ নামৰ দৰে সদায় মনত পেলোৱা, জ্ঞানীসকলে কয় যে যদি পুথি এখনক এনেদৰে যত্ন কৰা হয় তেনেহ’লে সি কেতিয়াও নষ্ট নহয়। আন এজনে দিহা দিছে এনেদৰে—

চোৰাৎ ৰক্ষ জলাৎ ৰক্ষ ৰক্ষ মাং শ্লথবক্ষনাৎ।

আখুভ্যঃ নবহস্তেভ্যঃ এবং বদতি পুস্তিকা।।

চোৰৰ পৰা পানীৰ পৰা আৰু শিথিল বান্ধৰ পৰা আৰু মূৰ্খ লোকৰ হাতৰ পৰা মোক ৰক্ষা কৰা, পুথিয়ে এনেদৰেই কয়। (এই শ্লোকটিৰ এই পাঠ অসমতহে অধিক প্ৰচলিত। ভাৰতৰ আন ঠাইত ভিন্ন পাঠত ইয়াক পোৱা যায়।)

আন এজন লিপিকাৰে আকৌ তেওঁৰ অতি কষ্টৰ ফল পুথিখন কোনাবাই চুৰ কৰি নিয়ে বুলি আগতেই ভয় খুৱাই থৈছে।

আৰ্জিতং ভূৰি কষ্টেন পুস্তকং লিখিতং ময়া ।

হৰ্ভূমিচ্ছতি যঃ পাপী তস্য বংশক্ষয়ো ভৱেৎ ॥

- (তাঞ্জোৰ দেচুক্ৰিপটিভ কেটেলগ, ক্ৰমিক সং ১৭৪১)

অতিপাত কষ্ট কৰি মই এই পুস্তক লিখি উলিয়াইছোঁ। যি পাপীয়ে ইয়াক চুৰ কৰিব খোজে তেওঁৰ বংশক্ষয় হওঁক।

এই লিপিকাৰসকল যে কেৱল শাৰীৰিক পৰিশ্ৰম কৰা কৰ্মীয়েই আছিল বা কেৱল আধুনিক ছপা যন্ত্ৰৰ বিকল্পহে আছিল তেনে নহয়। আৰ্হি পুথি চাই কেৱল আখৰ আঁকি যোৱাই তেওঁলোকৰ কাম নাছিল। কেতিয়াবা মূল গ্ৰন্থকাৰতকৈয়ো সেই গ্ৰন্থৰ লিপিকাৰজন অধিক জ্ঞানী আছিল। লিখিত অভিলেখ হাতে লিখি ৰাখি সংৰক্ষণ কৰাৰ বিকল্প ব্যৱস্থা নথকাৰ বাবে এই ক্ষেত্ৰত লিপিকাৰসকলৰ প্ৰয়োজনীয়তাক বিদ্বানসকলে যথেষ্ট মূল্য দিছিল। সেইবাবে প্ৰাচীন ভাৰতত লিপিকাৰৰ সামাজিক স্থিতিও আছিল উচ্চ। সেই মৰ্যাদা ৰক্ষা কৰিবলৈ তেওঁলোকে অনেক গুণ আয়ত্ব কৰিব লাগিছিল। এজন ভাল লিপিকাৰৰ থাকিবলগীয়া গুণবোৰ বিভিন্ন শাস্ত্ৰকাৰে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি থৈ গৈছে আৰু সেইবোৰ আয়ত্ব কৰিবলৈ তেওঁলোকক সতৰ্ক কৰি দিছিল। সেই গুণবোৰৰ ভিতৰত দেখাদেখিকৈ প্ৰথম আৰু প্ৰধান গুণ ভাল হাতৰ আখৰ। প্ৰকৃততে সুন্দৰ আৰু স্পষ্ট হাতৰ আখৰেই হ'ল লিপিকাৰৰ মূলধন। এই সম্পৰ্কে বিভিন্ন শাস্ত্ৰই বাবে বাবে সন্নিহিত কৈছে যে লিপিকাৰৰ হাতৰ আখৰ হ'ব লাগিব—

‘শিবঃ সমানানি ঘনানি ঝিৰলানি’

আৰু

‘শুভম শ্লক্ষং ৰম্যং চ’

(নান্দী পুৰাণৰ পৰা হেমাদ্ৰীৰ বিদ্যাদান প্ৰসঙ্গত উদ্ধৃত)

আখৰৰ গঢ় হ'ব লাগে এনে—

নাতিক্শৈৰ্নাতিদীৰ্ঘৈ হ্ৰস্বদীৰ্ঘাদিলক্ষিতৈঃ

সম্পূৰ্ণায়ৈৰ্মাত্ৰা বিন্দুসংযোগ লক্ষিতৈ ॥

— হয়শীৰ্ষ পাঞ্চৰাত্ৰ, ২.৩১.১১

পুথিত লিখা আখৰ কেনে হ'ব লাগে সেই সম্পৰ্কে মৎস্য পুৰাণ (বীৰমিত্ৰোদয় পৃঃ ১৮২ ত উদ্ধৃত), চানক্য সংগ্ৰহ আৰু অৰ্থশাস্ত্ৰৰ দৰে গ্ৰন্থতো কিছু আভাস দিয়া হৈছে। লিপিকাৰ এজন কিমান সৱধান, মনযোগী, সংযমী আৰু সত্যবাদী হ'ব লাগে তাক গৰুড় পুৰাণে (৮.৩.২৮) কৈ থৈছে। অগ্নি পুৰাণৰ প্ৰণেতাজনে সেই পুৰাণৰ শেষ অধ্যায়ত কৈ গৈছে যে অসাবধান আৰু অসত্যবাদী লিপিকাৰৰ হাতৰ পৰা যাতে পুথিখন (সেই পুৰাণৰ পাঠ) ৰক্ষা পৰে তালৈ চকু দিয়া উচিত। ভাৰতীয় ৰাজনীতি, অৰ্থনীতি, সমাজনীতি আদিক যুক্তিসন্মত বিচাৰ বুদ্ধিৰে ডাঙি ধৰোঁতা বিশেষজ্ঞসকলৰ ভিতৰত অন্যতম চাণক্য বা কৌটিল্যই আন বহুবোৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়ৰ আলোচনা প্ৰসঙ্গত লিপিকাৰৰ গুণাগুণো বিচাৰ কৰি চাই কৈছে যে লিপিকাৰে কেৱল আখৰকেইটা লিখিব জানিলেই নহ'ব। যিকোনো বিষয়ৰ ওপৰত নিৰ্ভুলভাৱে শ্ৰুতলিপি ল'বৰ বাবে বা শুদ্ধ প্ৰতিলিপি লিখিবৰ বাবে কাণ আৰু চকু সুস্থ হ'ব লাগিব। লিখি যাওঁতে

খিতাতে অৰ্থ বুজি যাব পৰাকৈ বিভিন্ন বিষয়ৰ ওপৰত জ্ঞান থাকিব লাগিব। (চাণক্য সংগ্ৰহ ৩.১৬)। কাব্য আদিৰ নকল কৰোঁতাজন সদায় কাব্যৰ বসাস্বাদন কৰিব জনা সহদয় হ'ব লাগিব। ছন্দ আদিৰ ভাল জ্ঞান থাকিব লাগিব, স্মৃতি শক্তি তীক্ষ্ণ হ'ব লাগিব, তদুপৰি আৰ্হি পুথিত পোৱা সৰু সুৰা ভুলবোৰ শুধৰাই যাব পাৰিব লাগিব। অগ্নি পুৰাণে এই গুণবোৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দিছে বুলি হেমাড্ৰীয়ে উল্লেখ কৰিছে (দানখণ্ড, বিদ্যাদান)।

লিপিকাৰ এজনৰ গুণাগুণ সম্পৰ্কে সেই কালৰ শাস্ত্ৰজ্ঞ বুদ্ধিজীৱিসকল বা ৰাজনীতিবিদ অৰ্থনীতিবিদ সকলো ইমান সতৰ্ক হোৱাৰ কাৰণটো হৈছে যে সকলো শ্ৰেণীৰ লোকেই নিজ নিজ বিষয়ৰ জ্ঞান-বিদ্যা প্ৰচাৰ আৰু সংৰক্ষণৰ বাবে লিপিকাৰ শ্ৰেণীৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰশীল হ'ব লাগিছিল। ৰজাৰ আদেশ, সাহিত্যিকৰ ৰচনা, শাস্ত্ৰীয় বিদ্যাৰ সূত্ৰ আদিৰ যাতে যথোচিত উপস্থাপন বা ব্যাখ্যা হয় তাৰ বাবেই লিপিকাৰসকলৰ ওপৰত ইমান সতৰ্ক দৃষ্টি ৰখা হৈছিল। এই যুগটোৰ সৰহভাগ ৰচনাই সংস্কৃতত লিখা বাবে সেইবোৰ হস্তান্তৰ (transmission) সময়ত বিকৃত হোৱাৰ যথেষ্ট সম্ভাৱনা আছিল। কাৰণ সংস্কৃত ভাষাত এটা শব্দই একাধিক অৰ্থ দিয়াৰ উপৰিও ইয়াত এটা বৰ্ণৰ ইফাল সিফাল হ'লেও অভিপ্ৰেত অৰ্থ সলনি হোৱাৰ আৰু ভুল তথ্য দিয়াৰ আশংকা থাকে। গতিকে সততা আৰু নিষ্ঠা তেওঁলোকৰ বাবে অপৰিহাৰ্য্য গুণ হোৱা উচিত। গৰুড় পুৰাণত কৈয়ে থৈছে—

মেধাৱী ৰাকপটু প্ৰাজ্ঞঃ সত্যবাদী জিতেদ্ৰিয়।

সৰ্বশাস্ত্ৰ সমালোকী হেষ্ণঃ সাধুঃ স লেখকঃ ॥

লিপিকাৰজনৰ যদি এইবোৰ সদৃশ গুণ নাথাকে তেনেহ'লে পুথিৰ নকলত অনেক বিভ্ৰাট আৰু প্ৰমাদ সোমোৱাৰ আশংকা থাকে। বিদ্যাৰ প্ৰতি নিষ্ঠা নাথাকিলে, পূৰ্বৰ গ্ৰন্থকাৰৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাশীল নহ'লে আৰু অৰ্থবোধো জড় হ'লে তেওঁ জ্ঞাতে অজ্ঞাতে যিকোনো ধৰণৰ প্ৰমাদ পুথিত সুমোৱাব পাৰে। তেওঁ লোভ মোহ আদিক জয় কৰিব পৰা হ'ব লাগে। অন্যথাই বিভ্ৰান বা প্ৰভাৱশালী লোকে তেওঁক প্ৰভাৱিত কৰি গ্ৰন্থৰ অধিকাৰ নিজৰ কৰি ল'ব পাৰে। ৰজাসকলে পুথিৰ পুষ্পিকাত নিজৰ তোষামোদাত্মক প্ৰশস্তি সুমোৱাই লোৱাৰ নিদৰ্শন ভাৰতত বহুতো আছে। কেতিয়াবা পূৰ্বৰ অখ্যাত বা বিখ্যাত গ্ৰন্থকাৰৰ নামৰ পৰিবৰ্তে লিপিকাৰৰ হতুৱাই নিজৰ নাম লিখোৱাই লোৱাৰ উদাহৰণো আছে। ৰজা শ্ৰীহৰ্ষই ধাৰক কবিৰ কাব্য নিজৰ নামত লিখোৱাই লোৱাটোৱেই এই ধৰণৰ প্ৰবঞ্চনাৰ একমাত্ৰ নিদৰ্শন নহয়। (শ্ৰীহৰ্ষাদেৰ্ধাৰকাদিনামিৰ ধনম্— মন্মটাচাৰ্য্য, কাব্যপ্ৰকাশ, ১ম. উদ্যোগত)

লিপিকাৰৰ কৰ্মপদ্ধতি আৰু স্বভাৱ চৰিত্ৰ সম্পৰ্কে ইমান সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰা স্বত্বেও যিকোনো গ্ৰন্থৰ হাত বাগৰাৰ (transmission) সময়ত যথেষ্ট ভুল-প্ৰমাদ পুথিত সোমাই পুথিৰ পাঠ বিকৃত কৰে। পুথিৰ পাঠত সোমাৱা তেনে ভ্ৰান্তিবোৰ সাধাৰণতে লিপিকাৰৰ দৃষ্টিৰ ভ্ৰমৰ বাবেই হয়। দেখাত একে বৰ্ণৰ মাজত আৰু শ্ৰুতলিপি লওঁতে একে ধ্বনিত যুক্ত বৰ্ণৰ মাজত প্ৰায়ে খেলি মেলি হোৱা দেখা যায়। কেতিয়াবা কোনো শব্দ বা শাৰী ভুলতে বৈ যায়। কেতিয়াবা কোনো শব্দৰ পুৰ্ণলিখন হয়। কেতিয়াবা বৰ্ণবিপৰ্যয় ঘটে। লিপিকাৰৰ এনেবোৰ অনিচ্ছাকৃত অনেক ভুলে মূল ৰচকৰ লিখনি বিকৃত কৰে। এইবোৰ ভুল পৰবৰ্তী কালত শুধৰাই লোৱা বৰ টান কাম নহয়। কিন্তু কেতিয়াবা লিপিকাৰে ইচ্ছা কৰি পাঠৰ ৰূপ সলনি কৰিলেহে তেনে বিকৃতি শুধৰোৱা কষ্টকৰ হৈ পৰে। শাস্ত্ৰকাৰে 'প্ৰনষ্টং স্মৰতি গ্ৰন্থং শ্ৰেষ্ঠং পুস্তকলেখকম্' (গ্ৰন্থৰ নষ্ট হোৱা পাঠ যি শুধৰাব পাৰে তেওঁহে শ্ৰেষ্ঠ লেখক) বুলি যি স্বাধীনতা লিপিকাৰক দি

থলে তাৰে অপব্যৱহাৰ কৰি লিপিকাৰে হকে বিহকে আৰ্হি পুথিত পোৱা পাঠ সাল সলনি কৰিবলৈ ল'লে। কেতিয়াবা নিজেও একোছোৱা বচনা কৰি মূল পাঠৰ লগত সংযোজন কৰিবলৈ ধৰিলে। কেতিয়াবা মূল পাঠতো উন্নত কৰো বুলি ভাবিও লিপিকাৰে পাঠৰ সাল সলনি ঘটায়। এনেদৰে বিকৃত হোৱা পাঠ পৰৱৰ্তী কালত শুদ্ধ ৰূপত উদ্ধাৰ কৰিবলৈ পাঠ সমীক্ষক পণ্ডিতসকলে কেতবোৰ নীতি নিয়ম আৰু কৌশল নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দিছে, যিবোৰৰ সহায়ত বিকৃতি, বিকৃতিৰ পৰিমাণ আৰু সেইবোৰৰ প্ৰতিকাৰৰ উপায় জানিব পৰা যায়।

যথেষ্ট সাবধান হোৱা স্বত্বেও যে নিজৰ কামফেৰাৰ শতাংশই শুদ্ধ হোৱা নাই, সেই কথা লিপিকাৰজনে জানে। কেনে কেনে স্থূলত ভুল ভ্ৰান্তি ৰৈ যাব পাৰে সেই সম্পৰ্কেও তেওঁলোক নিশ্চিত। তেনেবোৰ ভুলৰ বাবে লিপিকাৰসকলে বৰ বিনয়েৰে যিদৰে ক্ষমা খোজে সি হে বৰ আমোদদায়ক। পুথিৰ পুষ্টিকাৰ অন্তত কেতিয়াবা তেওঁলোক 'কৰকৃতমপৰাধং ক্ষম্তমহন্তি সাধৰঃ' বা 'শুভম্ ভৱতু লেখক পাঠকয়োঃ' আদি সৰল বাক্যৰে ক্ষমা খোজে। বহুতে পাঠকৰ আগত যুক্তি দি কয় যে 'ক্ষমাই হৈছে বিদ্বানসকলৰ ধন, সেয়ে বিদ্বান পাঠকে যেন ভুল ক্ষমা কৰে'—

অক্ষৰং যৎ পৰিত্ৰষ্টং মাত্ৰাহীনং তু যদ্ ভবেৎ।

ক্ষম্তমহন্তি বিদ্বাংসঃ ক্ষমা বিদুষাং ধনম্ ॥

— তাঞ্জোৰ দেচ কেটেলগ নং ৭৮০৬

আন পুথিত কৈছে- 'এই পুথিত নুন্যনাধিক্য যি ঘটিছে তাক কৃপা দৃষ্টিৰে চাই যেন সজ্জনসকলে ক্ষমা কৰে' (তাঞ্জোৰ দেচ, কেট ৮৬৮৯)। বিভিন্ন লিপিকাৰে বিভিন্ন ধৰণে এই কথাখিনি আগবঢ়ায়।

কোনো কোনো লিপিকাৰে আকৌ অতি খৰকৈ লেখাৰ বাবে ৰৈ যোৱা সম্ভাৱ্য ভ্ৰান্তিবোৰ নিজে উল্লেখ কৰি নিজৰ গাৰ দোষ সাৰিব খেজে, যেনে—

বিন্দুৰূপিলিপি বিসৰ্গ বিথিকা শৃংগ পংক্তি পদভেদদূষণম্।

হস্তবেগজমন্ধি পূৰ্বকং ক্ষম্তমহন্ত সমীক্ষা সজ্জনাঃ।

— কেৰেলা ইউনিভাৰ্চিটি কেট অৱ মেনুচক্ৰিপ্ত- ক্ৰমিক সংখ্যা-২৭

তেনে আন এটি প্ৰাৰ্থনা এনে— হাতৰ দোষত (লেখনিৰ দে যত) বিসৰ্গ, বৰ্ণ, মাত্ৰা, পংক্তি, অনুস্বাৰ আৰু দীৰ্ঘবৰ্ণৰ সংযোগৰ ক্ষেত্ৰত যিবোৰ ভুল হৈ পাঠ নষ্ট হ'ল তাক মহান লোকসকলে যেন সহ্য কৰে (তাঞ্জোৰ দেচ কেট-৩৬৯০)

কিছুমান লিপিকাৰে আকৌ নমতাৰ আধিক্য দেখুৱাবলৈ গৈ এনেদৰে কয়— 'যি অকণমান লিখি মই আগবঢ়ালোঁ তাত দৃষ্টিদোষত বা বুদ্ধিভ্ৰমত ৰৈ যোৱা ভুলখিনি সাধুজনে যেন শুধৰাই লয় আৰু লেখকৰ ওপৰত যেন খং নকৰে' (তাঞ্জোৰ দেচ কেট-৯৫৬৮)

ৰয়েল এচিয়াটিক চচাইটি অব বেঙ্গলৰ দ্বাৰা প্ৰকাশিত দেচক্ৰিপ্তিভ্ কেটেলগ অৱ সংস্কৃত মেনাচক্ৰিপ্তৰ ২০৬৩ সংখ্যক পুথিৰ লিপিকাৰে ক'ব খোজে যে 'যিবোৰ ভুল তেওঁৰ পুথিত হৈছে সেইবোৰ বহুতো বাহিৰা কাৰণত তেওঁৰ হাত পিচল খোৱাৰ বাবেহে হৈছে। গতিকে সেইবোৰৰ বাবে কলমৰ গাতহে দোষ'।

কোনো লিপিকাৰৰ এনে অনুৰোধত কিছু পৰিমাণে চাতুৰীও থাকে। তেনেসকলে কয় যে ‘পৰৰ দোষ দেখিও শাস্ত হৈ থাকিব পৰা জনহে প্ৰকৃত জ্ঞানী। গতিকে তেওঁৰ কৰকৃত দোষবোৰ পাঠকে পাহৰিব লাগে।’

প্ৰশমিত পৰদোষো বীক্ষ্য পৌৰাণিকাস্তে।

কৰকৃ তম পৰাধং ক্ষম্তমহঁতি সাধবঃ।।

কিছুমান একাচেকা বিধৰ লিপিকাৰে কোনা দোষ গাত পাতি নলৈ এনেকে কয়—

যাদৃশং পুস্তকে দৃষ্টং তাদৃশং লিখিতং ময়া।

অবদ্ধং বা সুবদ্ধং বা মম দোষো ন বিদ্যতে।।

এইচামতকৈ এখোপ চৰা এচাম লিপিকাৰে কয়—

ভীমস্যাপি বণে ভঙ্গো মুণিনাঞ্চ মতিভ্ৰমঃ।

যথা দৃষ্টং তথা লিখিতং লিখকে নাস্তি দুষণম্।।

অৱশ্যে আন কেতবোৰ লিপিকাৰে অপৰাধ মাজনাৰ বাবে ভগবানকে প্ৰাৰ্থনা কৰে। (দৃষ্টব্য-তাঞ্জোৰ দেচ কেটেলগ নং-৯০৯৫ আৰু কেৰালা ইউনিভাৰ্চিটি মেনাচক্ৰিপ্ট কেটেলগ নং- L.১৪১০।) এনে ধৰণৰ বহু প্ৰকাৰৰ অনুৰোধ আৰু ঘোষণা পুথিবোৰত পোৱা যায়। সাধাৰণতে কিছুমান প্ৰস্তুত উক্তিকেই একাধিক লিপিকাৰে ব্যৱহাৰ কৰা দেখা যায়।

লিপিকাৰ যি স্তৰে নওঁক কিয় তেওঁৰ জ্ঞাতে বা অজ্ঞাতে অনুলিপিত ভুল হোৱাটো একো আচৰিত নহয়। সেইবোৰ সাধাৰণতে এৰাই চলা যায়। কিন্তু ৰাজকীয় নথি পত্ৰৰ হিচাপ ৰাখোতা ধৰ্মলেখিনজনৰ ভুলহে কেতিয়াবা অক্ষমণীয় হৈ পৰিছিল। য’ত তেনে ভুলৰ লগত দেশৰ নিৰাপত্তা জড়িত থাকে তাত নকলকাৰকৰ মৃত্যুদণ্ড পৰ্যন্ত হৈছিল। যুদ্ধৰ সময়ত প্ৰেৰণ কৰা বা বাতৰিৰ অনুলিপি কৰা শাসনিক জনৰ বিশেষ চকু ৰখাৰ ব্যৱস্থা আছিল (চাণক্য সংগ্ৰহ.১২৭)।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

লিপিকাৰ এজনৰ থাকিব লগা গুণসমূহ কি কি? (৩০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৩.৬ কায়স্থ লেখক

কায়স্থ লেখকসকলৰ অনুলিপিত শুদ্ধ কথাতকৈ ভুল কথাকে পৰিমাণ বেছি থাকে বুলি সাধাৰণ লোকৰ বিশ্বাস। কাৰণ তেওঁলোকে ব্যৱসায়িক ভিত্তিত পুথি নকল কৰি দিছিল আৰু ধনৰ খাটিৰত কামটো কৰা বাবে আন বুদ্ধিজীৱি লোকতকৈ তেওঁলোকৰ সততাক মানুহে

সন্দেহৰ চকুৰে চাইছিল। তদুপৰি কায়স্থ লেখকসকলক ধনী ব্যৱসায়ীসকলে ব্যৱসায়ৰ হিচাপ ৰাখিবলৈ বা ঋণ দিয়া ধনৰ লেখ ৰাখিবলৈ নিযুক্তি দিছিল। সেয়েহে এইচাম লিপিকাৰৰ কাম কাজত দুৰ্নীতি সোমোৱাৰ যথেষ্ট সুবিধা আছিল, আৰু সোমাইছিলোঁ। নিৰক্ষৰ ব্যৱসায়ী আৰু ঋণ লওঁতাসকলে কায়স্থ লেখকৰ হিচাপক সদায় সন্দেহৰ চকুৰে চাইছিল আৰু এই সন্দেহে গোটেই কায়স্থ লেখকৰ শ্ৰেণীটোকেই কলংকিত কৰিছিল। তেনে ঘৃণা আৰু সন্দেহৰ নমুনা এনে ধৰণৰ প্ৰবচনত পোৱা যায়—

অসত্যস্য বণিক মূলং শাখাস্তস্য বৰাংগজাঃ

কায়স্থাঃ পত্ৰপুস্পানি ফলানি দ্যুতকাৰিণাঃ।

— স্তানবাৰ্ক সংগৃহীত চাণক্যনীতি পৃ.১১৩

স্তানবাৰ্ক সংকলিত মহাসুভাষিত সংগ্ৰহ নামৰ গ্ৰন্থতো এনে উপহাস মূলক প্ৰবচন ভালে কেইটা সংগ্ৰহ কৰা হৈছে। তাৰে কেতবোৰৰ ভাষা বৰ অশ্লীল।

যিসকল বুদ্ধিজীৱিয়ে কেৱল বিদ্যাদানৰ বাবে পুথি নকল কৰিছিল বা পাঠশালা বিদ্যালয় আদিত থাকি এই কাম কৰিছিল তেওঁলোকে পুথি নকল কৰি দিয়াৰ নামত ধনৰ বেপাৰ কৰিব নোৱাৰিছিল। কেতিয়াবা ৰাজগৃহৰ আদেশত বা অভিজাত লোকৰ অনুৰোধত বা পণ্ডিতলোকৰ বাবেও পুথি নকল কৰাৰ কাম এওঁলোকে কৰি দিছিল। তাৰ বিনিময়ত যি পায় তাতে সন্তুষ্ট থাকিছিল। এনে পুস্তক লেখক নিশ্চয় শ্ৰদ্ধাৰ পাত্ৰ আছিল। পুথি নকল কৰি দান কৰাটো পুণ্যৰ কাম বুলি ভাবিও বহুতো পুথি নকল কৰা হৈছিল।

৩.৭ শাসনিক

পুস্তক লেখক, কায়স্থ লেখক আৰু শাসনিক বা কৰণিনসকলৰ কৰ্মক্ষেত্ৰ অৱশ্যে সুকীয়া সুকীয়া আছিল। পুস্তক লেখকে কেৱল গ্ৰন্থহে নকল কৰিছিল। তাৰ ভিতৰতো কোনো বিশেষ গ্ৰন্থৰ বাবে একো একোজন লিপিকাৰক বিশেষজ্ঞ বুলি ধৰা হৈছিল। অসমতো একশ্ৰেণীৰ লিপিকাৰে কেৱল ভাগৱতহে নকল কৰিছিল বুলি জনা যায়। তেনেদৰে অংকশাস্ত্ৰৰ অনুলিপিকাৰে সাহিত্যৰ অনুলিপি নকৰিছিল। কায়স্থ লেখকৰ কৰ্মক্ষেত্ৰৰ পৰিসৰ ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে। শাসন লেখকসকলৰ কৰ্মক্ষেত্ৰ ৰাজকাৰ্য্যতে সীমাবদ্ধ আছিল আৰু তেওঁলোকৰ দায়িত্বও আছিল গধুৰ। ৰাজচক্ৰৰ লগত জড়িত হোৱাৰ বাবে আগৰ দুই শ্ৰেণীৰ লেখকতকৈ এওঁলোকৰ সামাজিক মৰ্যদা উচ্চ আছিল। তেওঁলোকে বহুতো গুণ আয়ত্ব কৰিব লাগিছিল। ৰজাৰ আৰু শাসক চক্ৰৰ বিশ্বাসভাজন হ'ব লাগিছিল। শাসনৰ সকলো গোপনীয়তা ৰক্ষা কৰিব পাৰিব লাগিছিল। শাসন লেখকৰ বিশ্বাসঘাতকতাৰ ফলত প্ৰাচীন ভাৰতত বহুতো ৰজাৰ পতন হোৱাৰ নিদৰ্শন আছে। সেয়েহে কৌটিল্যই অৰ্থশাস্ত্ৰৰ শাসনাধিকাৰ খণ্ডত স্পষ্টকৈ শাসন লেখকৰ ভূমিকা আৰু দায়িত্বৰ কথা বহলাই আলোচনা কৰিছে। কামণ্ডকীয় নীতিশাস্ত্ৰ আৰু শুক্ৰনীতি শাস্ত্ৰতো শাসন লেখকৰ গুৰুত্ব বুজাই দিয়া হৈছে।

কৌটিল্যৰ মতে আদেশ লিখিত ৰূপত থাকিলেহে সি প্ৰযোজ্য হয়। ‘শাসন প্ৰধানা হি ৰাজানঃ’ (অৰ্থশাস্ত্ৰ ২.১০)। গতিকে শাসন লেখকক এজন মন্ত্ৰীৰ মৰ্যদা দি নিয়োগ কৰিব লাগে— ‘তস্মাদমাত্যসম্পদোপেতঃ’। কৌটিল্যৰ মতে ৰজাৰ সকলো কাম কাজ, ৰাজ সভাৰ প্ৰতিদিনৰ দিনলিপি লেখকে লিখি ৰখা উচিত। শাসন কাৰ্য্যৰ শ্ৰুতলিপি লিখাই তেওঁৰ মূল

কাম হ'লেও শাসন লেখকে কেৱল অনুলিপিকাৰক নহয়। বৰ্তমান যুগৰ ৰাজনৈতিক পুৰুষ বা ভি আই পি সকলৰ ক্ষমতা দায়িত্বও তেওঁলোকক দিয়া হৈছিল। ৰাজনীতিৰ লগত জড়িত সকলো বিষয় আৰু বিশেষকৈ ৰাজনীতিৰ পৰিভাষাবোৰ যেনে, সাম, দান, ভেদ আদি তেওঁ ভালদৰে জানিব লাগিছিল। ততালিকে যিকোনো বিষয় লিখি উলিওৱাত পটু হ'ব লাগিছিল। তদুপৰি চিঠি লিখাৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁৰ বিশেষ অৰ্হতা থাকিব লাগিছিল। কোন ৰজালৈ কেনে সম্বোধন কৰিব লাগে তাক খাটাংকৈ শাসন লেখকে জনা দৰকাৰ (২.১০৪-১০৫)। নিজৰ আৰু ওচৰ চুবুৰীয়া ৰাজ্যৰ সমসাময়িক ঘটনাৱলীৰ ভাল অধ্যয়ন তেওঁৰ থাকিব লাগিছিল। যাতে ৰাজপত্ৰত ৰজাৰ বক্তব্য অভিপ্ৰেত ৰূপত প্ৰেৰিত হয়। বিষয়বস্তুৰ উপস্থাপন ৰীতি সম্পৰ্কেও শাসন লেখক অৱগত হ'ব লাগে। তেওঁলোকৰ জ্ঞাতাৰ্থে কৌটিল্যই এখন সুসংবদ্ধ ৰাজকীয় পত্ৰৰ বিশ্লেষণ কৰি দেখুৱাইছে (অৰ্থশাস্ত্ৰ, শাসনাধিকাৰ ১০.৭-২২)।

অসম গৌৰৱ পণ্ডিত প্ৰৱৰ আনন্দৰাম বৰুৱাৰ পূৰ্বপুৰুষ মাণিকচন্দ্ৰ আহোম স্বৰ্গদেউ চুখামুফা খোৰাৰজাৰ ৰাজপ্ৰশাসনৰ লগত কাকতিক্ৰমে জড়িত আছিল। তেওঁ দেশান্তৰৰ পৰা অহা কেঁচুৰ ৰসেৰে লিখা চিঠি পঢ়িব জানিছিল। তেওঁৰ বুদ্ধিমত্তাৰ প্ৰশংসা কৰি ৰজাই তেওঁক মজিন্দাৰ খিতাপ দিছিল। মাণিকচন্দ্ৰৰ পৰা আনন্দৰামৰ পিতৃ গৰ্গৰামলৈকে তিন-চাৰিটা পুৰুষে আহোম ৰজাৰ বৰকাকতিক্ৰমে কাৰ্যনিৰ্বাহ কৰিছিল।

এই সকলোবোৰৰ উপৰিও আদেশ, জাননী, আনকি অনুশাসনবোৰো শাসনিকে লিখি উলিয়াইছিল। ভাৰতৰ বিভিন্ন ঠাইত সিঁচৰতি হৈ থকা শিলালেখ, তাম্ৰলেখ আদিবোৰে ঐতিহাসিক সাহিত্যলৈ লিপিকাৰসকলৰ অৰিহনাৰ কথা ঘোষণা কৰে। অসমতো থকা তেনে অসংখ্য অনুশাসনে বহু নাম নজনা লিপিকাৰ বা আখৰকটীয়াৰ সেৱাৰ কথাকে মনত পেলাই দিয়ে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

শাসনিকৰ কৰ্মপদ্ধতি কি? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

৩.৮ সাৰাংশ (Summing Up)

এই বিভাগটিত পাঠ-সমীক্ষাৰ ভিতৰুৱা গ্ৰন্থ অনুলিপিকৰণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল। অনুলিপিকৰণ মানে নকল কৰা। প্ৰাচীন কালত পুথি নকল কৰাৰ পৰম্পৰা আছিল। মানুহে প্ৰয়োজ সাপেক্ষে মূল পুথিৰ পৰা প্ৰতিলিপি তৈয়াৰ কৰিছিল। পুথি নকল কৰা বা প্ৰতিলিপি প্ৰস্তুতকৰ্তা সকলক লিপিকাৰ বা অনুলিপিকাৰ বুলি কোৱা হয়। আহোম ৰজাৰ দিনত কাকতি, চাংকাকতি, লেখাৰু আদি উপাধিৰ কিছুমান নকলকাৰ আছিল। তেওঁলোকে ৰজাৰ নিৰ্দেশ বা পৃষ্ঠপোষকতাত বিভিন্ন পুথি নকল কৰিছিল। পুথি নকল কৰা কামটো অত্যন্ত জটিল। সেই বাবে অনুলিপি প্ৰস্তুত কৰা সকলৰ কিছুমান বিশেষ গুণ বা যোগ্যতা আছিল।

৩.৯ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) অনুলিপিকৰণ বুলিলে কি বুজায়? আলোচনা কৰক।
- ২) অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰাৰ বিষয়ে বিশদভাৱে আলোচনা কৰক।
- ৩) অসমত অনুলিপিকৰণ পৰম্পৰা কেনেধৰণৰ আছিল? সেই বিষয়ে এটি আলোচনা আগবঢ়াওক।
- ৪) অনুলিপিকাৰ কাক বোলে? তেওঁলোক কেনে গুণৰ অধিকাৰী হ'ব লাগে বিচাৰ কৰক।
- ৫) লিপিকাৰসকলে কি কি ক্ষেত্ৰত পাঠ নকল কৰোঁতে ভুল কৰে? সেই বিষয়ে কেইটামান কাৰণ উল্লেখ কৰক।
- ৬) চমুকৈ উত্তৰ লিখক :
(ক) কায়স্থ লেখক, (খ) শাসনিক, (গ) অনুলিপিকৰণ, (ঘ) লিপিকাৰ, (ঙ) আহোম যুগৰ অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা।

৩.১০ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

মহেশ্বৰ নেওগ	:	পাঠ-সমীক্ষা
ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া	:	পাঠ-সমীক্ষা প্ৰসঙ্গত
মালিনী গোস্বামী	:	পাঠ-সমীক্ষা (সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি)
Paul Mass	:	<i>Text Kritik</i>
S. M. Katre	:	<i>Introduction to Indian Textual Criticism</i>
E. J. Kenney	:	<i>Textual Criticism</i>
M. M. Sarma	:	<i>Inscriptions of Ancient Assam</i>

* * *

চতুৰ্থ বিভাগ
পাঠৰ স্বৰূপ আৰু পাঠ-প্ৰমাদ

বিভাগৰ গঠন

- ৪.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৪.৩ পাঠৰ স্বৰূপ
  - ৪.৩.১ স্বহস্তলিখিত পাঠ
  - ৪.৩.২ সন্শ্ৰুতিত পাঠ
  - ৪.৩.৩ মিশ্ৰিত পাঠ
  - ৪.৩.৪ একক পাঠ
  - ৪.৩.৫ পল্লৰিত পাঠ আৰু নিৰলংকৃত পাঠ
- ৪.৪ পাঠ-প্ৰমাদ বা বিকৃতি
  - ৪.৪.১ দৃষ্টিগত আৰু বুদ্ধিগত প্ৰমাদ
  - ৪.৪.২ প্ৰক্ষেপ
- ৪.৫ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৪.৬ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৪.৭ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৪.১ ভূমিকা (Introduction)

ইংৰাজী 'Text' শব্দৰ সমাৰ্থক হিচাপে অসমীয়াত পাঠ শব্দটো প্ৰয়োগ কৰা হয়। 'Text' বা পাঠ শব্দটোৱে বিষয় অনুযায়ী বেলেগ বেলেগ অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। ভাষাতত্ত্ব, নৃত্য, ব্যৱহাৰিক জীৱন আদিত পাঠৰ অৰ্থ বেলেগ বেলেগ। সাধাৰণভাৱে ক'বলৈ হ'লে 'পাঠ' মানে পঠন ক্ৰিয়া। অৰ্থাৎ যাক পঢ়া হয়, সিয়ে পাঠ। পাঠ-সমীক্ষাত পাঠ হ'ল অধ্যয়নকাৰীৰ বাবে কম-বেছি পৰিমাণে বোধগম্য ভাষাত লিখিত অৰ্থবহু অভিলেখ বিশেষ; যি অভিলেখৰ অৰ্থ ইতিমধ্যে উদ্ধাৰ কৰা হৈছে বা উদ্ধাৰ কৰিব পৰা যায়। এই বিভাগটিত মূলতঃ পাঠৰ স্বৰূপ তথা পাঠ-প্ৰমাদ বা বিকৃতিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব।

৪.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- 'পাঠ' মানে কি জানিব পাৰিব আৰু ইয়াৰ স্বৰূপ বা লক্ষণসমূহৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব;
- 'পাঠ'ৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰ যেনে— স্বহস্তলিখিত পাঠ, সন্শ্ৰুতিত পাঠ, মিশ্ৰিত পাঠ, একক পাঠ আদিৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব;

- পাঠ-প্ৰমাদ বা বিকৃতি মানেনো কি সেই বিষয়ে এটি ধাৰণা লাভ কৰিব পাৰিব;
- কি কি কাৰণত পাঠৰ প্ৰমাদ বা বিকৃতি ঘটে সেই বিষয়ে বিচাৰ-বিশ্লেষণ আগবঢ়াব পাৰিব; আৰু
- নকলকাৰৰ দ্বাৰা পাঠৰ কেনেদৰে বিকৃতি ঘটে সেই বিষয়েও ব্যাখ্যা দিবলৈ সক্ষম হ'ব।

৪.৩ পাঠৰ স্বৰূপ

লেটিন ভাষাৰ *textere* এই ক্ৰিয়া পদটি হ'ল- ইংৰাজীৰ *text* শব্দটিৰ উৎস। *textere* ৰ পদটিৰ অৰ্থ হ'ল বোৱা বা গোঁঠা। ভাষা-সাহিত্যৰ ক্ষেত্ৰত সাধাৰণ ভাৱে *text* বা পাঠ বুলি ক'লে শব্দ আৰু অৰ্থৰ সুসংহত গ্ৰন্থনকে বুজা যায়। কিন্তু বিশেষ ভাৱে জ্ঞানৰ বিভিন্ন শাখাত প্ৰচলিত পাঠ শব্দৰে যে বিভিন্ন অৰ্থ আছে আৰু পাঠ-সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত যে পাঠ শব্দৰ সুকীয়া পাৰিভাষিক অৰ্থও আছে সেই বিষয়ে ইতিমধ্যে আলোচনা কৰা হৈছে (দ্ৰষ্টব্য পূৰ্ববৰ্তী পৃ. ২-৩)। সেই অনুযায়ী পাঠ হ'ল অধ্যয়নকাৰীৰ বাবে বোধগম্য ভাষাত লিখিত যিকোনো অৰ্থবাহিক অভিলেখ, যি অভিলেখৰ অৰ্থ উদ্ধাৰ কৰা হৈছে বা উদ্ধাৰ কৰিব পাৰি। প'ষ্টগেটে আগবঢ়োৱা এনে সংজ্ঞাৰ পৰা বুজিব পাৰি যে এতিয়ালৈ নিশ্চিতভাৱে পাঠোদ্ধাৰ নেহোৱা মহেঞ্জোদাৰো আৰু হৰপ্পাৰ লিপিমালাক সেয়েহে পাঠ বুলি ক'ব পৰা নাযায়।

৪.৩.১ স্বহস্তলিখিত পাঠ

সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰূপে ব্যৱহাৰৰ যোগ্য পাঠক সাধাৰণতে দুটা ৰূপত পোৱা যায়। লেখকৰ (১) স্বহস্তলিখিত পাঠ (*autograph*) আৰু (২) সম্প্ৰেৰিত পাঠ *transmitted text*। মূল লেখকজনে নিজহাতে লিখা পাঠটিক স্বহস্তলিখিত পাঠ বোলা হয়। প্ৰাচীন আৰু মধ্যযুগৰ ভাৰতীয় সাহিত্যকৰ স্বহস্তলিখিত পাঠ পাবলৈ টান। দক্ষিণ ভাৰতৰ শুকান জলবায়ু বিশিষ্ট ঠাইত পুৰণি তালপতীয়া পুথি আৱিষ্কাৰ হৈছে যদিও তাৰ সংখ্যা কম। এনে স্বহস্তলিখিত পাঠকো পাঠ-সমীক্ষাৰ পৰিসৰৰ ভিতৰত সামৰি লোৱা হয় আৰু তাৰ দ্বাৰা লেখকৰ ইচ্ছিত পাঠটিৰ (*text intended by the author*) স্বৰূপ নিৰ্ণয় কৰিব পৰা হয়।

৪.৩.২ সম্প্ৰেৰিত পাঠ

স্বহস্তলিখিত পাঠৰ পৰা নকল কৰি উলিওৱা প্ৰথম খন পুথিকে ধৰি তেনে নকলৰ পৰা নকল, সেই নকলৰ পৰা নকল, এনে যিকোনো পৰ্যায়ৰ নকলক সম্প্ৰেৰিত পাঠ বোলা হয়। পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰধান সামগ্ৰী এই সম্প্ৰেৰিত পাঠবোৰ যেনেদৰে পুৰণি সাহিত্যৰ ধাৰক আৰু বাহক, তেনেদৰে সেইবোৰ পুৰণি সাহিত্যৰ অপঘাটকো। কিয়নো, নকলকাৰকৰ হাত বাগৰি আহোতে অনেক ভ্ৰম-প্ৰমাদ সামৰি সম্প্ৰেৰিত পাঠে মূল লেখক বিকৃত ৰূপত উপস্থাপন কৰে। সম্প্ৰেৰিত পাঠত প্ৰক্ষেপ সোমালে পাঠৰ আয়তন বৃদ্ধি হয়। স্থান আৰু কালভেদে সম্প্ৰেৰিত পাঠত ৰাজনৈতিক, সামাজিক আৰু ধৰ্মীয় উপাদান সোমালে একেখন গ্ৰন্থৰে একাধিক শাখা-প্ৰশাখাৰ সৃষ্টি হয়।

সম্প্ৰেৰণ ব্যৱস্থাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি সম্প্ৰেৰিত পাঠত দুভাগত ভগাব পাৰি। যেনে- সুৰক্ষিত পাঠ (protected or licensed text) আৰু অসুৰক্ষিত পাঠ (haphazard or unlicensed text)। মূল লেখকৰ তত্ত্বাৱধানত যি পাঠৰ অনুলিপি কৰা হয় বা যি পাঠ নকল কৰাৰ পিছত মূল লেখকে নিজে বা লেখকৰ অনুমোদন সাপেক্ষে আন কোনো জনা লোকে বা লেখকৰ মৃত্যুৰ পাছত কোনো গুণগ্রাহী অনুগামী বিদ্বান পণ্ডিতে মূল লেখকৰ ভাৱ-ভাষাত চেকা পৰিব নোৱাৰাকৈ সযতনে কৰা নকলক সুৰক্ষিত পাঠ বা অনুমোদিত পাঠ বোলে। এনে পাঠৰ ক্ষেত্ৰত নকল কৰোতাৰ মনস্তাত্ত্বিক প্ৰভাৱবোৰক সংযত কৰা হয়। তেনেদৰে দৃষ্টিবৰকৰ ভুলবোৰ অনুমোদকে শুধৰাই যায়। এই অনুবোৰকৰক নকলকাৰক নিজেও ভুল পাৰে আৰু লেখনিৰ বিষয়ে জ্ঞান থকা কোনো বিদ্বান লোকো হ'ব পাৰে। এনেদৰে কাৰো তত্ত্বাৱধানত আৰু নিষ্ছাৰে অনুলিখিত পাঠক অনুবাদিক পাঠ বুলি কোৱা হয় যদিও ই লেখকৰ মহন্তলিখিত পাঠৰ সমাবেশ নিৰ্ভৰযোগ্য হয়। কোনো এনে পাঠকো সাধাৰণতে অ'টোগ্ৰাফৰ শাৰীতে ধৰা হয়। অনেকে এনে পাঠক পাঠ্যপুথি বুলিয়ে উল্লেখ কৰিছে।

আনহাতেদি অসুৰক্ষিত পাঠ হৈছে সেইবোৰ সম্প্ৰেৰিত পাঠ যিবোৰ পাঠ কোনো বক্ষণশীলতাৰ মাজত আবদ্ধ নাথাকে। যিকোনো নকলকাৰে এনে পাঠ নকল কৰি উলিয়ায়। সাধাৰণতে জনপ্ৰিয় পুৰাণ, কাব্য, মহাকাব্য, নাটক আদিৰ অসুৰক্ষিত পাঠ অধিক পোৱা যায়। শিক্ষিত অশিক্ষিত যি কোনো নকলকাৰে যি কোনো পৰিস্থিতিত নকল কৰা অসুৰক্ষিত সম্প্ৰেৰিত পাঠৰ প্ৰমাদ সামৰি লোৱাৰ প্ৰৱণতা বেছি।

সুৰক্ষিত বা অনুমোদিত পাঠ এটা নিজে শুদ্ধ হ'ব পাৰে কিন্তু সি তাৰ পৰৱৰ্তী অনুলিপিৰ বাবে প্ৰমাদ কঢ়িয়াই নিব পাৰে। মালতীমাধৱৰ সকলো প্ৰাপ্ত পুথি পৰীক্ষা কৰি সমীক্ষক সম্পাদক ৰামকৃষ্ণ গোপাল ভাণ্ডাৰকাৰে সিদ্ধান্ত দিছিল যে ভৱভূতিয়ে নিজে মালতীমাধৱৰ পাঠ একাধিকবাৰ শুধৰাইছে। কিন্তু আখৰ মোহৰা সজুলি বা সৰথিৰ ব্যৱহাৰৰ অভাবৰ নকল কাষৰিত বা দুশাৰীৰ মাজত খালি ঠাইত তেনে শুধৰণি লিখি ৰখা হৈছিল। ফলত পৰৱৰ্তী অনুলিপিকাৰে তেনে স্বহন্তলিখিত পাঠৰ অনুলিপি কৰোঁতে একোটা শব্দ শুদ্ধ ঠাইত নিলিখি ভুল ঠাইত ভুল শব্দ লিখাৰ বাবে অৰ্থাৎ বৰ্ণ, শব্দ আদি ভুলকৈ স্থানান্তৰিত কৰি লিখাৰ বাবে আৰু কেতিয়াবা তেনেদৰে কাষৰিত লিখা শব্দ এৰি যোৱাৰ বাবে সম্প্ৰেৰিত পাঠটি প্ৰমাদগ্ৰস্ত হৈ ওলাল। ভাণ্ডাৰকাৰৰ পৰৱৰ্তী সমীক্ষক টোডৰমলেও ভৱভূতিৰ মালতীমাধৱত এনে খেলি মেলি লক্ষ্য কৰিছে। একাধিক পুথিৰ পাঠ মিলাই পৰৱৰ্তী অনুলিপিৰ পাঠ শুধৰোৱা বিদ্বান নকলকাৰসকলে কেতিয়াবা সম্পাদকৰ ভূমিকাও পালন কৰা দেখা যায়।

৪.৩.৩ মিশ্ৰিত পাঠ

এনেদৰে একাধিক পুথিৰ পাঠ তুলনা কৰি প্ৰাপ্ত পাঠ সংশোধন কৰিবলৈ গৈ কোনো অনুমোদকে নতুন পাঠৰহে সৃষ্টি কৰি পেলায়। দুটা বা ততোধিক স্বতন্ত্ৰীয় ঐতিহ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত পাঠৰ সংমিশ্ৰণ ঘটাই নতুনকৈ প্ৰস্তুত কৰা পাঠক মিশ্ৰিত পাঠ (Conflated reading, Conflated text or misch codices) বোলা হয়। অনুলিপিকাৰে দুটা পাঠ তুলনা কৰি এটি উত্তম পাঠ প্ৰস্তুত কৰাৰ মানসেৰেও হয়তো এনে পাঠ প্ৰস্তুত কৰিব পাৰে। অথবা অনুলিপিকাৰকৰ মনস্তাত্ত্বিক ভুলবশতঃ এনে মিশ্ৰিত পাঠৰ সৃষ্টি হোৱাৰ সম্ভাৱনাকো নুই কৰিব নোৱাৰি। মিশ্ৰিত পাঠে একাধিক পাঠ ঐতিহ্যৰ সাক্ষ্য বহন কৰে। তেনেবোৰ ঐতিহ্যৰ যদি কোনো এটি পাঠ

সম্পূৰ্ণৰূপে লুপ্ত হৈ যায়, তেনে ক্ষেত্ৰত মিশ্ৰিত পাঠে লুপ্ত পাঠৰ স্বৰূপ উদ্‌ঘাটন কৰাত সহায় কৰিব পাৰে। কেতিয়াবা ই লুপ্ত পাঠৰ একক সাক্ষ্যৰূপেও চিনাক্ত হ'ব পাৰে।

এড্‌গাৰ্টনে পঞ্চতন্ত্ৰৰ পাঠ ঐতিহাস সংমিশ্ৰণৰ সম্ভেদ আঙুলিয়াই দিছে। পঞ্চতন্ত্ৰৰ সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ সূক্ষ্ম বিচাৰ বিশ্লেষণৰ অন্তত চাৰিটা পাঠ-ধাৰা আৱিষ্কাৰ কৰিছিল। সেইকেইটা হ'ল- (১) তন্ত্ৰাখ্যায়িকা, (২) পঞ্চতন্ত্ৰৰ দক্ষিণী আৰু নেপালী পাঠশাখা আৰু হিতোপদেশ, (৩) বৃহৎকথাৰ একাধিক পাঠ-প্ৰশাখা আৰু (৪) পঞ্চতন্ত্ৰৰ পহুলৰী প্ৰশাখা। জনপ্ৰিয় আৰু বহুপ্ৰচলিত গ্ৰন্থৰ পাঠ-সংমিশ্ৰণ ঘটাব সন্ত্ৰাৰনা যে বেছি তাৰ সুন্দৰ উদাহৰণ হৈছে পঞ্চতন্ত্ৰ।

সুখ্ৰুৎকৰে লক্ষ্য কৰিছে যে পাঠ শুধৰোৱা আৰু মিশ্ৰিত পাঠ প্ৰস্তুত কৰাৰ বাবে সুচল ঠাই হ'ল তীৰ্থস্থানবোৰ। উজ্জয়িনী, ৰামেশ্বৰম, কাশী আদিৰ দৰে পুন্যস্থানবোৰত সত্ৰ-সভা, যাগ-যজ্ঞ আদিত গোট খোৱা বিভিন্ন ঠাইৰ ধাৰ্মিক লোকসকলে বিভিন্ন ঠাইৰ ঐতিহ্য সম্বলিত পাঠ কঢ়িয়াই আনে আৰু সমজুৱাৰ আগত আবৃত্তি কৰে। এঠাইৰ বিদ্বানে আন এঠাইৰ পণ্ডিত-সজ্জনৰ বাখ্যা, আবৃত্তি আদি শুনি নিজৰ পাঠ শুধৰাই লয়। এনে শুধৰণি কেতিয়াবা সংমিশ্ৰণৰ সহায়কহে হয়গৈ। তেনেদৰে দুঠাইৰ দুটা পাঠশাখাৰ মনোগ্ৰাহী বিষয়বস্তু সাঙুৰি একাকাৰ কৰি একোটা মিশ্ৰিত পাঠ-প্ৰস্তুত কৰাৰ ক্ষেত্ৰত তীৰ্থস্থানবোৰৰ উপৰিও শিক্ষানুষ্ঠান, ৰাজসভা আদি অনুষ্ঠানবোৰে সহায় কৰে। বিদ্যোৎসাহী ৰজাৰ অনুষ্ঠিত কাব্যপাঠ অনুষ্ঠানতো উদ্যোগী বিদ্যানুৰাগীয়ে পাঠ শুধৰোৱা আৰু মিশ্ৰণ কৰাৰ সুবিধা পাইছিল বুলি অনুমান কৰিব পাৰি। মিশ্ৰিত পাঠৰ যে বংশানুক্ৰমিক অধ্যয়ন আৰু পাঠ-সংগঠন এক অতি জটিল কাম তাক স্থানান্তৰত কোৱা হৈছে।

৪.৩.৪ একক পাঠ

কোনো পাঠৰ যদি এটাই মাত্ৰ ৰূপ পোৱা যায় অথবা এটাই মাত্ৰ সমীক্ষা-সামগ্ৰী পাব পৰা অৱস্থাত থাকে, তেনেহলে তেনে একমাত্ৰ পাঠক পুথি বা একক পাঠ (codex unicus) বোলা হয়। এই একমাত্ৰ সাক্ষ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি সমীক্ষকে পাঠ-সংগঠন কৰিবলগীয়া হয়। শৈললেখ, তাম্ৰলেখ, পত্ৰলেখ আদিৰ পাঠত একক পাঠ বুলি ক'ব পাৰি। পোৰা মাটিৰ ইটা, মাটিৰ পাত্ৰৰ লিখন আদি পুৰা তাত্ত্বিক লেখনিবোৰৰ পাঠোদ্ধাৰ একক পুথিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়ে কৰিব লাগে। কিয়নো এইসমূহ লেখাৰ দ্বিতীয় এটা পাঠ পোৱাটো সম্ভৱ নহয়। অৱশ্যে এনে কেতিয়াবা সদৃশ পাঠক উপসাক্ষ্য হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। যেনে মধ্যযুগৰ অসমৰ শাসনসমূহ, বিশেষকৈ আহোম ৰজাৰ শাসনসমূহ ৰচনাৰ এক বিশেষ ৰীতি আছিল। দীৰ্ঘসমাস বিশিষ্ট এক সংস্কৃত গদ্যৰীতিত শাসনবোৰ আৰম্ভ হৈছিল আৰু প্ৰায় একেবোৰ শব্দকে সকলো শাসনিকে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। কিন্তু একে অভিলেখেৰে ভিন্ন পাঠৰ অভাৱত এই প্ৰক্ৰিয়াত সমুচ্চয় প্ৰস্তুত কৰা আৰু বংশলতিকা প্ৰস্তুত কৰা সম্ভৱ নহয়। বৰং একমাত্ৰ প্ৰাপ্ত পাঠটিকে ঘূৰাই-পকাই তন্ন তন্নকৈ পৰীক্ষা কৰি তাৰ বৈশিষ্ট্য অনুযায়ী পাঠ-সংগঠন কৰিবলগীয়া হয়। দুই এখন সংস্কৃত গ্ৰন্থও একক পুথিৰ ভিত্তিতহে সমীক্ষিত হৈছে। তেনে দুখন উল্লেখযোগ্য গ্ৰন্থ হৈছে বিশ্বনাথৰ *কোশকল্পতৰু* আৰু নান্যদেৱৰ *ভাৰতভাষ্য*, ড° মহেশ্বৰ নেওগে সম্পাদন কৰা *বৰদোৱা গুৰু চৰিত*, *পঢ়িয়া মাধৱ আতাৰ চৰিত*, *তাম্ৰধ্বজৰ* যুদ্ধ আদি গ্ৰন্থৰ পাঠো একক সাক্ষ্যৰ ভিত্তিত প্ৰস্তুত কৰা হৈছে।

৪.৩.৫ পল্লবিত পাঠ আৰু নিৰলংকৃত পাঠ

একেখন গ্ৰন্থৰে পাঠ কেতিয়াবা অলংকৃত আৰু নিৰলংকৃত ভেদে আকৌ দুই ধৰণৰ হ'ব পাৰে। প্ৰক্ষেপ-প্ৰভাৱ আদিৰ দ্বাৰা দীৰ্ঘায়তন পাঠটিক অলংকৃত পাঠ বা পল্লবিত পাঠ (textus ornatior) আৰু চমু কলেৱৰৰ প্ৰমাদ-প্ৰক্ষেপ আদিৰ দ্বাৰা তুলনামূলকভাৱে কমকৈ প্ৰভাৱিত পাঠটিক নিৰলংকৃত পাঠ (textus simplicior) বোলা হয়। এনে পাঠত প্ৰমাদ-প্ৰক্ষেপ আদি কমকৈ থাকে বুলি কোৱা হ'ল এই কাৰণেই যে সমালি ব্ৰমাদমুক্ত সম্প্ৰবিত পাঠ পোৱাটো প্ৰকৃততে টান কথা। শাখা-প্ৰশাখা ভেদে প্ৰাচীন গ্ৰন্থৰ অবয়ব পৃথক পৃথক হয়। মহাভাৰতৰ দক্ষিণ ভাৰতীয় পাঠ শাখাৰ গ্ৰন্থলিপিৰ প্ৰশাখা সবাতোকৈ দীৰ্ঘাবয়বৰ আৰু উত্তৰ ভাৰতীয় শাৰদা লিপিৰ পাঠ প্ৰশাখা সবাতোকৈ অল্পাবয়ব বুলি প্ৰমাণিত হৈছে। সেয়ে প্ৰথমটিক অলংকৃত আৰু দ্বিতীয়টিক নিৰলংকৃত পাঠ বোলা হয়। তেনেদৰে সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ মাজত সমীক্ষকে কঠিন (lectio difficilior) আৰু সৰল (lectio simplicior) ভেদে দুই প্ৰকাৰৰ পাঠ পাব পাৰে। শব্দ, শব্দসজ্জা, বাক্য-গ্ৰন্থন, প্ৰকাশভংগী, উপস্থাপন ৰীতি আদি বিভিন্ন দিশত এই দুই পাঠৰ মাজত প্ৰভেদ লক্ষ্য কৰা যায়। সাধাৰণতে কঠিন পাঠ ভাঙি তাৰ সৰল ৰূপ দিয়াৰ প্ৰৱণতা অনুলিপিকাৰৰ কৰ্মপদ্ধতিত সততে ধৰা পৰে। ফলত একে পাঠৰে দুটা বা ততোধিক ৰূপ সমান্তৰালভাৱে নামি আহে। পাঠ সংশোধন আৰু সংগঠনৰ প্ৰসংগত এই সকলো প্ৰকাৰৰ পুথি বিবেচনাধীন হৈ পৰে; কিয়নো প্ৰত্যেকটি পাঠেই নিজা নিজা বৈশিষ্ট্যৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ। সেয়েহে সমীক্ষকৰ বাবে সম্প্ৰেৰণ প্ৰক্ৰিয়াত নামি অহা সকলো পাঠৰে সুকীয়া সুকীয়া মূল্য আছে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কেনেদৰে পাঠৰ প্ৰকাৰভেদ কৰা হৈছে? (৬০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

৪.৪ পাঠ-প্ৰমাদ বা বিকৃতি

পুৰণি পুথিৰ পাঠে হস্তলিখিত পৰম্পৰাত নামি আহোঁতে যিবোৰ ভুল, বিকৃতি বা পাঠ-প্ৰমাদ সামৰি লয় সেইবোৰ আঁতৰাই ভুল পাঠ শুধৰাই, মূলৰ পাঠটো উদ্ধাৰ কৰাই পাঠ-সমীক্ষকৰ যিহেতু প্ৰধান কাম, সেয়েহে পাঠত সোমোৱা বিকৃতিৰ স্বৰূপ আৰু তাৰ কাৰণসমূহ সমীক্ষকে জনাটো আৱশ্যক। ৰোগ নিৰাময় কৰাৰ আগতে চিকিৎসকে যিদৰে ৰোগৰ স্বৰূপ আৰু কাৰণ জানি ল'লেহে সেই অনুৰূপে চিকিৎসাৰ ব্যৱস্থা হয়, তেনেদৰে পাঠ-সমীক্ষকেও পাঠ-বিকৃতিৰ কাৰণ জানিব পাৰিলেহে তাৰ সূত্ৰ ধৰি বিকৃত পাঠ সংশোধনৰ বাবে সমুচিত ব্যৱস্থা ল'ব পৰা যায় আৰু সি মূলৰূপে এৰি কিদৰে বৰ্ত্তমানৰ বিকৃত ৰূপ পালে তাক নিশ্চিত কৰিব পৰা যায়। পাঠ-প্ৰমাদগ্ৰস্ত হোৱাৰ কাৰণ একাধিক হ'লেও কিন্তু তাৰ বাবে প্ৰধান জগৰীয়া হ'ল অনুলিপিককাৰসকল।

শিক্ষিত, অশিক্ষিত দুয়ো প্ৰকাৰ নকলকাৰকৰ হাততে পাঠ-প্ৰমাদগ্ৰস্ত হয়। দুয়ো দল নকলকাৰে অনুলিপি কৰোতে জ্ঞাতে আৰু অজ্ঞাতে ভুল কৰে। যদিও কোন জন লিপিকাৰে কোন খন অনুলিপিত কিয় বিশেষ ভুল একোটা সুমুৱাই থৈ গ'ল জনাটো সম্ভৱ নহয় তথাপি একে ধৰণৰ ভুলৰ বাৰংবাৰতা লক্ষ্য কৰি পাঠ বিকৃতিবোৰক সাধাৰণতে শ্ৰেণীবদ্ধ কৰিব পাৰি। সেই অনুযায়ী পাঠ-বিকৃতি দুই প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে যেনে— নকলকাৰকৰ (১) দৃষ্টিগত ভুল আৰু (২) মনোগত ভুল। আকৌ দুয়োবিধ ভুল কেতিয়াবা নকলকাৰকৰ (১) জ্ঞাত হ'ব পাৰে, অৰ্থাৎ কৰো বুলি কৰা হ'ব পাৰে, (২) অদৰ্শজ্ঞাত হ'ব পাৰে অৰ্থাৎ সন্দেহৰ বশৱৰ্তী হৈ কৰা ভুল হ'ব পাৰে আৰু (৩) অজ্ঞাতে হ'ব পাৰে অৰ্থাৎ গম নোপোৱাকৈ কলমৰ পিছলত অসাৱধানতাবশতঃ হোৱা ভুল হ'ব পাৰে। কেনেবোৰ ভুল অনুলিপিকাৰৰ ইচ্ছাকৃত আৰু কেনেবোৰ আকস্মিক তাকো চিনাক্ত কৰিবলৈ কোনো সাধাৰণসূত্ৰ তৈয়াৰ কৰি ল'ব নোৱাৰি। তথাপি লেটিন গ্ৰন্থৰ পাঠ-সমালোচক এফ. ডব্লিউ. হলে একে ধৰণৰ ভুলৰ বাৰংবাৰতা বিচাৰ কৰি তেনে ভুলৰ কাৰণসমূহ উলিয়াবৰ যত্ন কৰিছে আৰু পৰৱৰ্তী সকলোবোৰ সমীক্ষকে তেনেধৰণৰ কাৰণতে পৃথিৱীৰ সকলোবোৰ লিখিত অভিলেখতে পাঠ-প্ৰমাদ ঘটাব সম্ভাৱনা স্বীকাৰ কৰিছে। সেই মতে পাঠ-বিকৃতিৰ তিনিটা প্ৰধান কাৰণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হৈছে যেনে (ক) সদৃশ বৰ্ণ, শব্দ, অৰ্থ আদিৰ মাজত খেলি মেলি আৰু তাৰ ভুল সিদ্ধান্ত, (খ) বৰ্ণ, শব্দ, বাক্য, অনুচ্ছেদ, আদিৰ সংযোজন বা কথা জোৰা দিয়া, (গ) বিয়োজন বা কথা এৰি যোৱা।

৪.৪.১ দৃষ্টিগত আৰু বুদ্ধিগত প্ৰমাদ

(ক) খেলি মেলি আৰু তাৰ ভুল সিদ্ধান্ত :

- ১। সদৃশবৰ্ণৰ মাজত খেলি মেলি
- ২। সাধাৰণ সাদৃশ্যবশতঃ শব্দৰ ভুল লিপ্যন্তৰ
- ৩। সংকেত আৰু সংক্ষেপীকৰণৰ ভুল বাখ্যা
- ৪। এটা শব্দৰ আখৰবোৰ আঁতৰাই লিখা
- ৫। দুটা শব্দৰ আখৰবোৰ ভুলকৈ চপাই লিখা
- ৬। প্ৰাসংগিক্ত কথাৰ পৰা আঁতৰি আন কথাৰ অংশবিশেষ সংযোগ কৰা
- ৭। বৰ্ণ-বিপৰ্যয় ঘটোৱা
- ৮। সংস্কৃতৰ পৰা প্ৰাকৃত বা আন প্ৰাকৃতীয় ভাষালৈ লিপ্যন্তৰ কৰোঁতে কৰা ভুল
- ৯। উচ্চাৰণৰ পৰিবৰ্তনৰ বাবে হোৱা ভুল
- ১০। সংখ্যাবাচক চিহ্নত খেলিমেলি
- ১১। নামবাচক বিশেষ্যত লিপিকাৰে লোৱা স্বাধীনতা
- ১২। অপৰিচিত আৰু অপ্ৰচলিত শব্দৰ ঠাইত প্ৰচলিত শব্দ বহুওৱা
- ১৩। পুৰণি বৰ্ণ-বিন্যাসৰ ঠাইত নতুন বৰ্ণ-বিন্যাস বহুওৱা
- ১৪। সঞ্জতা প্ৰক্ষেপ
- ১৫। অজ্ঞাত ভুল সংশোধন কৰাৰ যত্ন

(খ) পাঠ বিয়োজন বা কথা এৰি যোৱা

- ১৬। সমাক্ষৰ লোপ
- ১৭। শব্দ, বৰ্ণ, বাক্য, অধ্যায় আদিৰ পৰিহাৰ

(গ) পাঠ সংযোজন বা পাঠ লগাই যোৱা

- ১৮। দ্বিলেখন
- ১৯। বহিৰাৰোপ
- ২০। মিশ্ৰিত পাঠ
- ২১। প্ৰাসংগিক কিন্তু ভিন্ন পাঠ সংযোজন

ওপৰত তালিকাভুক্ত পাঠ-প্ৰমাদৰ কাৰণসমূহ অনুলিপি কৰোতাৰ দৃষ্টিগত হ'ব পাৰে আৰু মনোগতও হ'ব পাৰে। অনুলিপিকাৰকৰ জ্ঞাত, অজ্ঞাত আৰু অর্দ্ধজ্ঞাতও হ'ব পাৰে আৰু বিষয় ভাষা, লিপি আৰু গ্ৰন্থ ভেদে সকলোতে এনেবোৰ কাৰণত পাঠ-বিকৃতি ঘটিব পাৰে। পাঠ-বিকৃতিৰ কেইটিমান কাৰণ উদাহৰণেৰে তলত বিশ্লেষণ কৰা হ'ল। উদাহৰণসমূহ সৰ্বস্বত্বকাৰ মহাভাৰত, ভাণ্ডাৰকাৰৰ মালতী মাধৱ, পিণ্ডেলৰ শকুন্তলা, মহেশ্বৰ নেওগৰ কীৰ্তন ঘোষা আৰু গুৰু চৰিত কথামালিনী গোস্বামীৰ চিত্তামোদকাব্য আৰু বিদ্যুশজমোদয় এই সকলোবোৰ সমীক্ষিত, সম্পাদিত গ্ৰন্থ আৰু কাট্ৰেৰ সংগ্ৰহৰ পৰা লোৱা হৈছে।

আৰ্হি পুথিৰ পৰা চাই নকল কৰোঁতে নকলকাৰকে একে গঢ়ৰ আখৰৰ মাজত খেলিমেলি কৰে। দেৱনাগৰী লিপিৰ ম আৰু ভ, প আৰু ণ, ম আৰু স, থ আৰু য, উ আৰু ত ৰ মাজত পাৰ্থক্য ইমান সূক্ষ্ম যে ইয়াত মাতৃৰ সলনি ভাতৃ, তথাৰ সলনি উষা আদি ভুল হোৱাৰ প্ৰচুৰ উদাহৰণ পোৱা যায়। চিত্তামোদকাব্যৰ এটি সুন্দৰ শ্লোকৰ্দ্ধ 'পদ্মদলানি গৰ্ভসুখাশী ৰাভৰ্দ্ধৰ্দ্ধাৰ্দ্ধি মধ্যবিহাৰী' ৰ-ৰাৰ্দ্ধক টো পুথিত বাৰ্দ্ধক হৈ থাকি এই লেখিকাৰ ভালেমান দিন চিন্তাত পেলাইছিল। ৰোমন লিপিৰ বৰফলাৰ E আৰু F, C আৰু G, সৰু ফলাৰ C আৰু E ৰ একে গঢ়ে অনুলিপিকাৰকক আজিও খেলিমেলি লগোৱাটো সকলোৰে সাধাৰণ অভিজ্ঞতাৰ বিষয়। পুৰণি অসমীয়া পুথিত ঠ আৰু চ, ন আৰু স, ভ আৰু ত, কৃ আৰু ছ ৰ সাদৃশ্যই বুদ্ধিমান নকলকাৰকৰো দৃষ্টিভ্ৰম ঘটোৱাৰ উদাহৰণ পোৱা যায়। এনে ভ্ৰম একে লিপিৰ নকলতো হ'ব পাৰে আৰু ভিন্ন লিপিৰ ক্ষেত্ৰতো হ'ব পাৰে। দৃষ্টিভ্ৰম সাদৃশ বৰ্ণৰ সলনি সলনি কৰি পাঠ বিকৃত কৰাটো সকলো ভাষাতে ঘটা অতি সাধাৰণ কথা। একে ভাষাতে হ'লেও লিপিৰ পৰিবৰ্তন আৰু আখৰৰ গঢ় পৰিবৰ্তনৰ ধাৰা সম্পৰ্কে অনভিজ্ঞতাৰ বাবে হোৱা ভুলও পৰৱৰ্তী অনুলিপিবোৰ প্ৰমাদগ্ৰস্ত কৰে। তেনেদৰেই কীৰ্তন ঘোষাৰ 'অৰ কৃপা কৰু' এই পাঠ ছপা সংস্কৰণত 'অৰহু পাকৰু' হৈ প্ৰকাশ পাইছিল।

আখৰৰ সাদৃশ্যবশতঃ নকলকাৰকে ভুল লিপ্যন্তৰ কৰে। নাগৰী লিপিত লিখা যিকোনো সংস্কৃত ৰচনা যিকোনো ভাৰতীয় প্ৰাক্তীয় লিপিত লিখাৰ অভ্যাস প্ৰাচীন কালৰে পৰা প্ৰচলন আছে। নিজৰ নিজৰ ঠাইৰ পাঠকৰ সুবিধাৰ বাবে নকলকাৰকে তেনে ৰচনা লিপ্যন্তৰ কৰোতে প্ৰচুৰ ভুল কৰে। শাৰদা আৰু নাগৰী লিপিৰ সাদৃশ্যই মহাভাৰতৰ কাশ্মিৰী সংস্কৰণত এনে বিভ্ৰাট ঘটাইছে।

দুটা ভাষাৰ শব্দৰ সাধাৰণ সাদৃশ্যয়ো একেধৰণৰ পাঠ-বিভ্ৰাট ঘটাব পাৰে।

হাতে লিখা পুথি শব্দৰ মাজত ব্যৱধান ৰখাৰ ক্ষেত্ৰত কোনো কঠোৰ নিয়ম মনা নহৈছিল। ফলত পৰৱৰ্তী নকলকাৰকে কেতিয়াবা একোটা শাৰীৰ দুটা শব্দৰ আখৰবোৰ ভুলকৈ চপাই লিখে। অথবা এটা শব্দৰ আখৰবোৰ ভুলকৈ আঁতৰাই লিখে। ফলত শব্দই নতুন ৰূপ লৈ অৰ্থহীন হৈ পাঠকৰ দুৰ্বোধ্য হৈ পৰে। নহলে নতুন অৰ্থ দিব পৰা নতুন শব্দৰ সৃষ্টি কৰেগৈ। যেনে 'জ্ঞানে চান্যো' > জ্ঞানে ন চান্যো (মহাবীৰ চৰিত, আনন্দৰাম বৰুৱা)। গীতাৰ 'অহম্

বৈশ্বানৰো ভূত্বা' (১৫.১৬) এই বিখ্যাত শ্লোকাত্ৰিংশ বহু ঠাইত 'অহম বৈ শ্বা নৰো ভূত্বা' বুলি ভাঙি বাখ্যা কৰা দেখা যায়, তাৰ ফলত এটি বিকৃত অৰ্থহে তাৰ পৰা পোৱা যায়। গুৰুচৰিত কথাৰ পৰা 'আতা চলিল দুয়ো ভাতৃ এ নি কিতা (> নিকিতা) নদীৰ তীৰে চিতাকৈ দহন কৰিলে'। ভুলকৈ আখৰ চপাই লেখা বাবে নদীৰ নামটো ভুল হৈ থাকিল।

আৰ্হি পুথিত থকা সংক্ষেপ বা সাংকেতিক কথাৰ ভুল বাখ্যা দি নকলকাৰকে মূল পাঠক বিকৃত ৰূপ দিয়ে।

ভুলকৈ কথাৰ অংশবিশেষৰ লগত আন পুথিৰ বা কাহিনীৰ অংশবিশেষ যোগ দিও নকলকাৰকে পাঠ-বিভাট ঘটায়। এনে ভুলত কেতিয়াবা বাক্য বা পদৰ উপৰিও দুটা ছেদৰ অর্দ্ধাংশ বা দুটা অধ্যায়ৰ অর্দ্ধাংশও একাকাৰ হ'ব পাৰে।

একেটা শব্দৰ আখৰ ওলট-পালটকৈ বহুৱাই শব্দটোক আচছৰা ৰূপ দিয়া দোষটো আজিকালি ছপা যন্ত্ৰৰ আখৰ সজাঁওতা সকলৰ হাততে হোৱা দেখা যায়। এনে বৰ্ণ-বিপর্যয়ে হস্তলিখিত পৰম্পৰাত অনেক অখন্তৰ ঘটাইছে। শ্বেলীৰ Pronretheus ৰ Neither to change for flatter (হ'ব লাগে falter) no repent বৰ্ণ-বিপর্যয়ৰ বহু চৰ্চিত উদাহৰণ। গুৰু চৰিত 'গা বহি' হৈছেগৈ গাহৰি।

কেৱল বৰ্ণই নহয়, বাক্য, অনুচ্ছেদ, পৃষ্ঠা বা একোটা অধ্যায় পর্য্যন্ত স্থানান্তৰ হ'ব পাৰে। সাধাৰণতে পুৰাণ বিলাকৰ বিভিন্ন সংস্কৰণত অধ্যায় স্থানান্তৰৰ ভুল সঘনে চকুত পৰে। কোনো নকলকাৰে দৃষ্টিগত ভুলৰ বাবে কোনো বাক্য, ছেদ আদি এৰি যাব পাৰে। পিছত সেই আকস্মিক ভুলৰ কথা গম পালে এৰি যোৱা শাৰীকেইটাৰ প্ৰাসংগিকতা বা ক্ৰমৰ কথা নাভাবি একে লেখাৰিয়ে লিখি থ'ব পাৰে। কোনো সচেতন নকলকাৰে অৱশ্যে তেনে এৰি যোৱা বাক্য, অনুচ্ছেদ আদি মার্জিনত লিখি নিৰ্দিষ্ট স্থানত একোটা সাংকেতিক চিন দিয়ে কিন্তু সেই পুথিৰ পৰৱৰ্তী অনুলিপিকাৰে সেই চিন লক্ষ্য নকৰি য'তে ত'তে মার্জিনৰ লেখা সুমুৱাই দিয়ে। ষ্টেন কোনোৱে কপূৰ্বমঞ্জীৰ পুথিত কেইবাটাও শ্লোকৰ এনে স্থানচ্যুতি লক্ষ্য কৰিছে।

নকলকাৰকে যদি কাৰোবাৰ শ্ৰুতলিপি লৈ পুথি নকল কৰে, তেনে ক্ষেত্ৰত শ্ৰুতিগত ভুল হোৱাৰ সম্ভাৱনা সৰহ। শ্ৰুতলিপি দিওঁতা জনৰ উচ্চাৰণ ভুলৰ বাবে অনুলিপিত ভুল সোমাব পাৰে। কেতিয়াবা স্থানভেদে উচ্চাৰণ ভেদবশতঃ এনে ভুল হোৱাৰ সম্ভাৱনাও থাকে। সংস্কৃতৰ ৰ বোৰ অসমীয়া আৰু বাংলা ভাষাত ৰ হোৱাৰ এয়ে কাৰণ। ওপৰৰ ১ নং উদাহৰণত দেখুওৱা 'বাৰ্তক' শব্দটিত সদৃশ বৰ্ণৰ সলনিৰ লগতে উচ্চাৰণৰ বাবে হোৱা ভুলো সোমাই আছে।

নামবাচক বিশেষ্যৰ ক্ষেত্ৰত নকলকাৰে প্ৰায়ে খেলিমেলি কৰে। মানুহৰ নামৰ ক্ষেত্ৰত স্থানীয় ভাৱে অধিক প্ৰচলিত নামৰ অন্তৰ্ভুক্তি এটি দুৰ্বলতা বুলিব পাৰি। মহাবীৰ চৰিতৰ গুজৰাটী পাঠশাখাত সকলো সীতা শব্দ জানকী হোৱাটো লক্ষ্যণীয় বিষয়। কেতিয়াবা পাঠ উন্নত কৰাৰ মানসেৰে মূল নাম সলনি কৰি শূৱলা বা ৰুচিসন্মত নাম দিয়া হয়। কিন্তু তাৰ ফলত শ্লোক বা পদৰ ছন্দপতন ঘটিব পাৰে আৰু তাতেই সমীক্ষকে ভুল ধৰা পেলাব পাৰে। তেনেদৰে নকলকাৰে ঠাইৰ নামো সলনি কৰে। কোনো প্ৰখ্যাত কাহিনীৰ স্থান বা জনপ্ৰিয় নায়ক, লেখকৰ জন্ম স্থানৰ নাম বিভিন্ন পুথিত বিভিন্ন ধৰণে পোৱা যায়। অনিৰুদ্ধৰ কাহিনী সম্বলিত বিভিন্ন পুৰাণে ভীষ্মকৰ ৰাজধানী বুলি কুণ্ডিগ, বিদেহ আদি বিভিন্ন স্থান নিৰ্দেশ কৰিছে। কুণ্ডিগ বা কুণ্ডিল এখন পুৰাণৰ মতে বিদেহত আন এখনৰ মতে হিমালয়ৰ পাদদেশত (বৰ্তমান হিমাচল প্ৰদেশত) অসমত

প্ৰচলিত পৰম্পৰা মতে ই শদিয়াৰ ওচৰত। কাহিনী কিন্তু একেটাই। ভিন্ন ঠাইৰ অনুলিপিকাৰকে নাম সলনি কৰি বিষয়বস্তুত অনৈক্যৰ সৃষ্টি কৰিছে।

অপ্ৰচলিত বা অপৰিচিত শব্দৰ সলনি নকলকাৰকে নিজৰ পৰিচিত শব্দ বহুৱাই পাঠ বিকৃত কৰে। কীৰ্ত্তন ঘোষাৰ বেদস্তুতিৰ ১৬৬৯ সংখ্যক পদত ‘অসন্ত জগতখান, তোমাত উদ্ভৱ ভৈল সন্ত হেন প্ৰকাশে সদায়’— এই সুন্দৰ পংক্তিটিৰ ‘অসন্ত’ শব্দটি বহু ঠাইত ‘অনন্ত’ হৈ আছে। অসন্ত শব্দৰ অৰ্থ নুবুজি তাৰ ঠাইত সহজ আৰু প্ৰচলিত শব্দ এটি বিকল্প ৰূপে দিয়া হ’ল। কিন্তু আন পুথিৰ সাক্ষ্য আৰু মূলৰ উপসাক্ষ্যই শব্দটিৰ যথাযথ ৰূপ স্থিৰ কৰাত সহায় কৰিলে। তেনেদৰে পাঠকৰ সুবিধাৰ বাবে পুৰণি বৰ্ণ-বিন্যাসৰ ঠাইত নতুন বৰ্ণ-বিন্যাস বহুৱাটোও অনুলিপিকাৰকৰ এক স্বাভাৱিক দুৰ্বলতা। মন কৰিবলগীয়া কথা যে এনেদৰে শব্দ সলনি কৰোতে যাতে ছন্দৰ চ্যুতি বা অৰ্থৰ বিচ্যুতি যাতে নঘটে তাৰ বাবে নকলকাৰকসকলো সাৱধান। সুকথঞ্চৰে মহাভাৰতৰ আদিপৰ্বৰ প্ৰলিগ’মেনাত সমান দীৰ্ঘতাৰ একাধিক সমাৰ্থক শব্দ মহাভাৰতৰ বিভিন্ন পুথিৰ পৰা গোটাই তালিকা প্ৰস্তুত কৰি দিছে। যেনে পুৰন্দৰ/শতক্ৰতুঃ, মহৰ্ষীন/ব্ৰহ্মৰ্ষীন, অৱদন/অব্ৰৱন, নৰেশ্বৰ/নৰাধিপ/নৰোত্তম/নৰৰ্ষভ, মনুষ্যাঃ/মনুজাঃ ইত্যাদি। কেৱল শব্দৰে নহয় বিভিন্ন পাঠশাখাত একে অৰ্থৰ বাক্যখণ্ডৰো সলনি সলনি ব্যৱহাৰ সুকথঞ্চৰে আঙুলিয়াই দিছে। উত্তৰ-পশ্চিমী, দক্ষিণী আৰু উত্তৰ-পূৰ্বী পাঠশাখাৰ তুলনামূলক পাঠ অধ্যয়নত সমাৰ্থক খণ্ডবাক্যৰ চমু তালিকা দিছে; তাৰে দুটা উদাহৰণ- প্ৰৱিৰেশ মহামনাঃ/সংবিবেশ নৰাধিপঃ/ন সস্মাৰ নৰাধিপঃ, নিবৃত্তোহন্তুঃপুৰং পাৰ্থ/সোহন্তুঃপুৰং প্ৰৱিশ্যাথ/সোহন্তুঃপুৰং প্ৰৱিৰেশ ইত্যাদি। এনেদৰে সমাৰ্থক বিকল্প ব্যৱহাৰ পাঠ নষ্ট কৰিলেও অৰ্থ ঠিকে ৰাখে। কিন্তু অৰ্থৰ সংগতিলৈ চকু নিদি কেৱল ছন্দ মিলাব পৰা শব্দৰে পাঠ সলনি হ’লে মূল লেখকৰ ভাৱ-ভাষা-চিন্তা সকলো কলুষিত হয়। নামঘোষাত আছে ‘ভকতৰ সংগে পাতা নামৰ দেৱান’ (৪৭৪)। পুথিত দেৱান শব্দটি দোকান হৈছেগৈ।

অৰ্থলৈ মন নকৰাকৈ ব্যাকৰণগত মিল ঘটাবলৈ গৈ বিদ্বান লিপিকাৰে পাঠ বিকৃত কৰে। মহাভাৰতৰ আদিপৰ্বৰ ‘আহুয় দানং কন্যানাং গুণৱদ্যুঃ স্মৃতং বুধৈঃ’ (১.৯৬.৮) এই শাৰীটোৰ বহুবচনান্ত ‘বুধৈঃ’ ৰ লগত মিলাবলৈ গৈ ‘গুণৱদ্যুঃ’ শব্দটো ‘গুণৱদ্যুঃ’ কৰি লোৱা হৈছিল।

ইচ্ছাকৃত ভাৱে আৰু অনিচ্ছাকৃত ভাৱে অনুলিপিত বৰ্ণ, শব্দ, বাক্য, ছন্দ, অধ্যায় আদিৰ বিয়োজন ঘটে। ওচৰা-ওচৰিকৈ থকা দুটা একে অক্ষৰৰ এটা নকলকাৰকৰ হাতত ৰৈ যোৱাটো সাধাৰণ পাঠ-প্ৰমাদ যেনে অভ্যসূয়াম > অভ্যসূয়াম্ মহাভাৰত ১.১০৩.১৩। এনে সমাক্ষৰ লোপৰ সমপংক্তি লোপ হ’ব পাৰে। গীত-গোবিন্দৰ ধ্ৰুৱ ৰূপে দোহাৰিব লগীয়া শাৰী বোধকৰো নকলকাৰে বাৰে বাৰে লিখাৰ এলাহতে এৰি গৈছে। (ৰঘুনাথ নৱলেকা ‘সম্পা.ঃ জয়দেৱৰ গীতগোবিন্দ, পৃ. VIII)।

নকলকাৰকে নিজৰ বাবে অপ্ৰয়োজনীয় বা নকলকাৰকে যাৰ বাবে নকল কৰিছে তেওঁৰ বাবে অপ্ৰয়োজনীয় কোনো অংশ ইচ্ছাকৃত ভাৱে এৰি যায়। তেনে পাঠ-লুপ্তি উদ্দেশ্য প্ৰণোদিত হয়। লুপ্ত পাঠাংশ একোটা শব্দ, বাক্য, অনুচ্ছেদ বা অধ্যায় বা একাধিক অধ্যায় হ’ব পাৰে। মহাভাৰতৰ আদিপৰ্বৰ উত্তৰ-পশ্চিমী পাঠশাখাৰ বিভিন্ন হাতেলিখা পুথিত ইয়াৰ সংস্কৰণত থকা চাৰিটি অধ্যায় পৰিহাস কৰা হৈছে। সেইকেইটা হৈছে দুঃশলাৰাম বৃত্তান্ত (ব’ম্বে অধ্যায় ১১৬), যুধিষ্ঠিৰক যুৱৰাজৰূপে অভিষিক্ত কৰাৰ সূচনা (অধ্যায়, ১৩৯), কণিক নীতি সম্বলিত

অধ্যায় ১৪০, পাণ্ডুরসকলৰ গঙ্গা উত্তৰণ (অধ্যায় ১৪৯)। এই কেইটা অধ্যায়ৰ লগতে দ্রোণৰ পুত্ৰ অশ্বখামাক পিঠাণ্ডিৰ গাখীৰ খুওৱাৰ কথাভাগ সম্বলিত পাঁচশটা শৰীৰ এছোৱা পাঠ এই শাখাটিত এৰি যোৱা হৈছে। এইবোৰৰ কিছুমান মূল পাঠৰ অংশ আৰু কিছুমান প্ৰক্ষিপ্ত ৰচনা বুলি সুক্ৰংকৰে দেখুৱাইছে। আহোম স্বৰ্গদেউ ৰাজেশ্বৰ সিংহই নকল কৰোৱা কীৰ্ত্তনত ‘হৰমোহন খণ্ডটো যুৱৰাজ চাৰু সিংহ, আইকুঁৱৰী প্ৰেমদাসুন্দৰী আদিৰ লগত একেলগে বহি পাঠ কৰিবলৈ অশোভন দেখি’ সেই খণ্ডটো ৰাঙলী কীৰ্ত্তনৰ পৰা বাদ দিয়াইছিল। (নৰেন কলিতা : *অসমৰ পুথি চিত্ৰ*, পৃ, ৪২)। নকল কাৰকৰ অমনোযোগিতাৰ বাবেও অনিচ্ছাকৃত ভাৱে চুটি বা দীঘল পাঠাংশ অনুলিপিৰ পৰা বাদ পৰি যাব পাৰে।

পাঠ পৰিহাৰৰ দৰে পাঠ সংযোজনৰ দ্বাৰাও লেখকৰ মূল পাঠ বিকৃত হ’ব পাৰে। তাৰ ভিতৰত দ্বিলেখন অনুলিপিকাৰে সঘনে কৰা এটি ভুল। চিত্তামোদকাব্যৰ ৮৩ সংখ্যক শ্লোক কামৰূপ সঞ্জীৱনী সভাৰ পুথিত দ্বিলেখন ঘটাইছে। (Malinee Goswami 'ed.': *Sathikadasa's Cittamodakavya*, v-83) কৱিৰাজ চক্ৰৱৰ্তীৰ গীত গোৱিন্দৰ ৬৬ সংখ্যক পদ অনুসন্ধান সমিতিৰ পুথিত দুৱাৰ লেখা হৈছে বুলি নেওগে জানিবলৈ দিছে। তদুপৰি একেখন পুথিৰে সংস্কৃত ‘নিভৃত-নিকুঞ্জ-গৃহং’ এই অষ্টপদটিত অলস-নিমীলিত-লোচনা— দুৱাৰ লিখা পৰিছে —এবাৰ নিজৰ ঠাই পোৱাৰ আগতে। আকৌ ‘মামিয়ং চলিতা ৰিলোক্য’ অষ্টপদীৰ কিং পুষেৰ সসদ্ৰমং পৰিৰন্ত্ৰং ন দদাসি’। এই শাৰীটোৰো দ্বিলেখন ঘটাইছে। (K. Vatsyanan & M. Neog: *Gita-govinda in the Assam School of Painting*, p.59)।

বহু পাঠকে শব্দৰ অৰ্থ, চমুটোকা, উদ্ধৃতি, ব্যাকৰণৰ আৰু ছন্দৰ সূত্ৰ নিজৰ সুবিধাৰ বাবে ফলকৰ কাষৰ, ওপৰৰ বা তলৰ মার্জিনত আৰু দুটা শাৰীৰ মাজত লিখি থয়। কোনো নকলকাৰকে ভুলবশতঃ সেইবোৰ নিজৰ নকলাত মূল পাঠৰ ভিতৰত সামৰি লয়। ভাণ্ডাৰকাৰ অ’ৰিয়েণ্টেল ৰিচাৰ্চ ইনষ্টিটিউটৰ সংগ্ৰহত থকা সন্দেশ্বাসকৰ হাতেলিখা পুথি এখনৰ পাঠৰ মাজে মাজে ছন্দৰ সূত্ৰসমূহ লিখা আছে বুলি এচ. এম. কাট্ৰেই জানিবলৈ দিছে। মূল পাঠত এনে বহিৰাৰোপ (adscript) ঘটিলে পাঠ বিকৃত হয়।

কোনো নকলকাৰে দুটা পাঠ-ঐতিহ্যৰ মিশ্ৰণত এটা নতুন পাঠ তৈয়াৰ কৰে। ফলত সৃষ্টি হোৱা মিশ্ৰিত পাঠটিয়ে মূলৰ ৰূপ নষ্ট কৰাৰ লগতে এটা নতুন পাঠৰ জন্ম দিয়ে। কেতিয়াবা বুদ্ধিমান নকলকাৰকৰ মিশ্ৰণ এনে মসৃণ হয় যে সি নিজে এটা সুন্দৰ পাঠ হৈ পৰে। তেনে পাঠৰ বংশলতিকা উলিওৱা আৰু সংশোধন কৰা যে বৰ আত্মকলীয়া কাম তাক পিছত আলোচনা কৰা হৈছে। পঞ্চতন্ত্র আৰু মালতীমাধৱৰ এনে মিশ্ৰিত পাঠ পোৱা যায়।

একে ধৰণৰ আন লেখাৰ পৰা সংযোগ কৰাৰ ফলত পাঠ বিকৃত হয়। বৌদ্ধ গাথা সম্বলিত জাতকমালাৰ এখনৰ পাঠ আনখনৰ পাঠৰ লগত মিহলি হোৱা দেখা যায়।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

কি কি দিশত দৃষ্টিগত আৰু বুদ্ধিগত প্ৰমাদ হ’ব পাৰে? (৪০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

8.8.2 প্ৰক্ষেপ

পাঠ সমীক্ষকে সঘনে লক্ষ্য কৰা কিছুমান পাঠ বিকৃতিৰ স্পষ্ট কাৰণ ওপৰত আলোচনা কৰা হ'ল। এইবোৰৰ উপৰিও আন অনেক কাৰণে পাঠ-বিভাট ঘটোৱাৰ সম্ভাৱনা নুই কৰিব নোৱাৰি। কাৰণ স্বকীয় বুদ্ধি-বৃত্তি সম্পন্ন মানুহে কেতিয়া কি মুহূৰ্তত, কেনে পৰিস্থিতিত, কি উদ্দেশ্যেৰে মূল পাঠ সলনি কৰি পেলাইছে তাক জানিবলৈ কোনো প্ৰামাণ্য তথ্য পোৱা নাযায়। ওপৰত আলোচনা কৰা পাঠ-বিকৃতিৰ কাৰণসমূহৰ ভিতৰত সদৃশ বৰ্ণৰ মাজত খেলি মেলি, লিপ্যন্তৰকৰণত ভুল, বৰ্ণ-বিপৰ্যয় আদি অজ্ঞাতে বা অনিচ্ছাকৃতভাৱে ঘটা দৃষ্টিবিষয়ক ভুল হ'ব পাৰে। উচ্চাৰণৰ পৰিবৰ্তন হেতুকে হোৱা ভুল, বৰ্ণ বা শব্দৰ স্থানান্তৰ আদি অৰ্দ্ধজ্ঞাত বা অৰ্দ্ধ ইচ্ছাকৃত ভাৱে হ'ব পাৰে। কিন্তু মিশ্ৰণৰ ফলত হোৱা পাঠ-বিকৃতি, বহিৰাৰোপ, আন বচনাৰ কথা সংযোজন আদি অনুলিপিকাৰকৰ ইচ্ছাকৃত ভুল বা তেওঁলোকে সজ্ঞানে কৰা ভুল।

এনেদৰে নকলকাৰকে সজ্ঞানে সচেতন কৰা পাঠ-সংযোজন সমূহক সাধাৰণভাৱে প্ৰক্ষেপ (Interpolation) বুলি কোৱা হয়। যদিও সাধাৰণতে প্ৰক্ষেপ শব্দৰ দ্বাৰা মূলত নোহোৱা নতুন কথাৰ অন্তৰ্ভুক্তিকহে বুজোৱা হয় তথাপি পাঠ-সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত বিকল্প প্ৰয়োগকো প্ৰক্ষেপৰ ভিতৰত আলোচনা কৰা দেখা যায়। ভাষাৰকাৰ প্ৰাচ্যবিদ্যা গৱেষণা প্ৰতিষ্ঠানত মহাভাৰতৰ পাঠ-সমীক্ষা কৰা পণ্ডিতসকলে লক্ষ্য কৰা অনুযায়ী প্ৰধানকৈ দুটা উদ্দেশ্যেৰে পাঠত প্ৰক্ষেপ সুমোৱা হয় (১) বিকল্প পাঠ প্ৰদানৰ বাবে আৰু (২) নতুন কথা সংযোজনৰ বাবে।

আৰ্হি পাঠৰ কোনো অংশৰ অৰ্থ ভেদত অপাৰগ নকলকাৰে নিজ জ্ঞানৰ জোখাৰে অৰ্থবাচক পাঠ বিকল্প ৰূপে দি যায়। অপ্ৰচলিত বা অপৰিচিত শব্দৰ সলনি প্ৰচলিত, সহজবোধ্য, আৰু পৰিচিত শব্দ সুমুৱাই দিয়ে। কোনো পাঠ উন্নত কৰাৰ মানসেৰে মূল পাঠৰ উন্নত আৰু বিকল্প ৰূপ প্ৰদান কৰে। আৰ্হি পাঠত ছন্দচ্যুতি ঘটা দেখিলে ছন্দ মিলোৱাৰ আপাততে পাঠ সলনি কৰে। মূল লেখাৰ ভাষাগত আৰু ব্যাকৰণগত অশুদ্ধি কৰিবলৈ গৈ বহু নকলকাৰে পাঠত হাত ফুৰায়। ওপৰত পাঠ-বিকৃতিৰ কাৰণৰ আলোচনা প্ৰসংগত এনে যিবোৰ বিকল্প পাঠৰ অন্তৰ্ভুক্তি আলোচনা কৰা হৈছে সেইবোৰ পাঠ-সমীক্ষাৰ পৰিসৰৰ ভিতৰত প্ৰক্ষেপ বুলি কোৱা হয়। তদুপৰি নকলকাৰে অনুলিপিত সম্পূৰ্ণ নতুন বস্তু অধিককৈ প্ৰক্ষেপ কৰিব পাৰে।

নকলকাৰে এটা বাক্য বা শ্লোকৰ পৰা আৰম্ভ কৰি এটা বা ততোধিক অধ্যায় পৰ্য্যন্ত প্ৰক্ষেপ কৰিব পাৰে। তেনে প্ৰক্ষেপ আন ঠাইৰ পৰা সংগৃহীত হ'ব পাৰে বা নিজে ৰচনা কৰি সংযোগ কৰাও হ'ব পাৰে। মূল পাঠ বা আৰ্হি পাঠত পোৱা বৰ্ণনা যথেষ্ট নহয় বুলি ভাবি নকলকাৰে নিজৰ সৃষ্টি হোৱাকৈ মূলৰ বৰ্ণনা অতিৰঞ্জনেৰে দীঘল কৰিবলৈ ভাল পায়। কাহিনী, ঘটনা বা দৃশ্যপটৰ কথা অপ্ৰয়োজনীয় হ'লেও প্ৰাসংগিক বুলি ভাবি নকলকাৰকে বাৰে বাৰে পুনৰাবৃত্তি কৰে। ইতিহাস পুৰাণৰ দৰে কাহিনীৰ মূলভাৱৰ আধাৰত নীতিপ্ৰদ কথা পাঠকৰ বাবে লিখি থৈ যায়। ৰামায়ণ-মহাভাৰতৰ দৰে জনপ্ৰিয় গ্ৰন্থত এনে সজ উদ্দেশ্যেৰে প্ৰক্ষেপ জোৰা দিয়াৰ উদাহৰণ অনেক পোৱা যায়। পৰৱৰ্তী সময়ত কোনো লোকে মাধৱ কন্দলিৰ ৰামায়ণৰ প্ৰতি অধ্যায়ৰ শেষত ভক্তি উপদেশ জোৰা দিয়াৰ কথা গুৰু চৰিত কথাই কয়। পিছত চোট আতাই' জোৰা দিয়া উপদেশ প্ৰক্ষেপ হ'লেও সি কন্দলি ৰামায়ণত এনেকৈ জীন গ'ল যে তাক প্ৰক্ষেপ বুলি জনাৰ পিছতো সেই পৰম্পৰাৰ পৰা সেইখিনি আঁতৰাই আনিব পৰা নাযায়। অসমৰ বৈষ্ণৱ-ভক্তি-পৰম্পৰাৰ অনুবৰ্তী হৈ সেইবোৰ কন্দলি ৰামায়ণৰ অবিচ্ছেদ্য অংশ হৈ পৰিল। তেনেদৰে বিভিন্ন ধৰ্মীয় মতাদৰ্শৰ মূলতত্ত্ব জনপ্ৰিয় গ্ৰন্থত প্ৰক্ষিপ্তৰূপে পোৱা যায়।

উদাহৰণ স্বৰূপে সন্তু ৰামাণুজৰ ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায়ৰ দ্বাৰা মান্য ৰামায়ণৰ সংস্কৰণত নায়ক ৰামচন্দ্ৰৰ চৰিত্ৰত ঈশ্বৰত্ব আৰোপ কৰিব পৰা ভালেমান কাহিনী সংযোজন কৰা হৈছে। তদুপৰি আৰ্হি পুথিৰ অসমাপ্ত যেন লগা কথা বা কাহিনী নকলকাৰকে নিজে কল্পনাৰে ৰঞ্জিত কৰি সংযোগ কৰে। তাৰ ভিতৰত নাৰীৰ সৌন্দৰ্য্য, উদ্যান আৰু নগৰীৰ বৰ্ণনা, উপাস্য দেৱী-দেৱতাৰ মহিমা কীৰ্ত্তন আৰু যুদ্ধৰ বৰ্ণনাই অনুলিপিকাৰকৰ হাতত কেতিয়াবা চৰম ৰূপ পায়গৈ।

মূলত নাথাকিলেও ঘটনাৰ ঐক্য ৰাখিবৰ বাবে অনুলিপিকাৰে নিজে কথা সংযোগ কৰে। মহাভাৰতৰ বোম্বাই সংস্কৰণত অৰ্জুনৰ গুৰু হত্যাৰ পাপস্থলনৰ এটি দীঘল বৰ্ণনা সংযোগ হৈছে। জনপ্ৰিয় গ্ৰন্থত আঞ্চলিক লোক গাথাৰ অন্তৰ্ভুক্তিও তেনেধৰণৰ প্ৰক্ষেপ বুলি ক'ব পাৰি। পূৰ্ব ভাৰতত প্ৰচলিত ৰামায়ণৰ কোনো কোনো সংস্কৰণত লংকা যুদ্ধৰ প্ৰাক্-মুহূৰ্ত্তত ৰামৰ দ্বাৰা দুৰ্গা আৰাধনাৰ কথা তেনে এক প্ৰক্ষেপ। আনকি শবৰী উপাখ্যান, অহল্যাৰ শাপমুক্তি আদি কাহিনী মূল ৰামায়ণৰ জুমুঠিত সংযোগ কৰা পৰৱৰ্ত্তী প্ৰক্ষেপ বুলি পণ্ডিতসকলে অনুমান কৰি যুক্তি তৰ্ক আগবঢ়াইছে। কিন্তু যুগ-যুগান্তৰ ধৰি এইবোৰ কাহিনী ৰামকথাৰ মূলস্ৰোতৰ লগত এনেদৰে সম্পৃক্ত হৈ পৰিল যে জনসাধাৰণে তাক ৰামকথাৰ অবিচ্ছেদ্য অংগ ৰূপে গ্ৰহণ কৰি ল'লে। ৰামায়ণৰ বালকাণ্ড আৰু উত্তৰকাণ্ড প্ৰক্ষিপ্ত ৰচনা বুলি প্ৰাচ্য-পাশ্চাত্য উভয় দেশৰ সকলো পণ্ডিতে একমুখে স্বীকাৰ কৰে। আনকি তিলক টীকাৰ প্ৰণেতা ৰামবাৰ্মাৰ দৰে প্ৰাচীন পণ্ডিতেও উত্তৰকাণ্ডৰ আৰু বালকাণ্ডৰ কিছু শ্লোকৰ প্ৰক্ষিপ্ততা প্ৰমাণ কৰিবলৈ নিজৰ টীকাত বিশদ আলোচনা আগবঢ়াইছে। কিন্তু সপ্তকাণ্ড ৰামায়ণৰ যি ভাৰতীয় পৰম্পৰা তাক উপেক্ষা কৰি এই দুই কাণ্ড প্ৰক্ষিপ্ত (বালকাণ্ডৰ কিছু শ্লোক) বুলি মানি লৈয়ো ৰামায়ণৰ কোনো সংস্কৰণৰ পৰা তাক বাদ দিব পৰা নাযায়। ৰামায়ণী পৰম্পৰাৰ এইবোৰ অবিচ্ছেদ্য অংগ হৈ ৰ'ল।

সবাতোকৈ অধিক প্ৰক্ষেপ ঘটে নাটকত। নাট্যকাৰে লিখি উলিওৱা নাটকখন বিভিন্ন জনে অভিনয়ৰ বাবে লৈ যাওঁতে প্ৰক্ষেপ সুমুওৱাৰ উপৰিও মঞ্চত অভিনেতা সকলেও অনেক নতুন নতুন সংলাপ সুমুৱাই লয়। বিশেষকৈ বিদূষকৰ হাস্যকৰ উক্তি আৰু বীৰসকলৰ স্পৰ্দ্ধা বাক্য মূল নাটকত সোমাই পৰাটো এটা সাধাৰণ কথা। শ্বেক্সপীয়েৰৰ নাটকত বীৰসকলৰ এনে অনেক স্পৰ্দ্ধা বাক্য প্ৰক্ষিপ্ত ৰূপে সোমাই পৰিছে। সেই কথা মূল নাট্যকাৰ জনেও গম পাইছিল আৰু হেমলেট নাটকৰ ভিতৰত এখন গৰ্ভনাটকত অভিনেতাসকলক সাৱধান কৰি ক'বলগীয়া হৈছিল। — "And let those that play your clowns speak no more then is set for them—। শকুন্তলা নাটকত বিদূষকৰ সংলাপত প্ৰক্ষিপ্ত বাক্যৰ সংশয় ৰমেন্দ্ৰ মোহন বসুৱে আঙুলিয়াই দিছে। শংকৰদেৱৰ ৰুক্মিণীহৰণ নাটৰ কোনো কোনো সংস্কৰণত কৃষ্ণৰ সহায়ৰ বাবে বলৰামৰ কুণ্ডিললৈ যাত্ৰাৰ দীঘল বৰ্ণনা আছে। এই বৰ্ণনা ড° বিৰিঞ্চি কুমাৰ বৰুৱাৰ দ্বাৰা সম্পাদিত (কলিকতা সংকৰণ) ৰুক্মিণীহৰণ নাটত পোৱা যায়। কিন্তু অম্বিকা নাথ বৰাৰ দ্বাৰা সম্পাদিত ৰুক্মিণীহৰণ নাট আৰু কালিৰাম মেধিৰ অংকাৱলীত অন্তৰ্ভুক্ত ৰুক্মিণীহৰণ নাটকত এই অংশ নাই। ড° মহেশ্বৰ নেওগে একাধিক সাঁচিপতীয়া পুথিত এই বৰ্ণনাৰ অনুপস্থিতিৰ কথা উল্লেখ কৰি এই পাঠাংশৰ প্ৰক্ষিপ্ততা সাব্যস্ত কৰিছে। (মহেশ্বৰ নেওগঃ পাঠ-সমীক্ষা)। আচলতে মূলকথাত পল্লৱিত বৰ্ণনা দিয়াটো লিখক, নকলকাৰক কোনেও দোষণীয় কথা বুলি নাভাবিছিল। তেনে অপৰাধ ক্ষমণীয় বুলি কৈ কৈছে— যিবা কিছু বঢ়া টুটা/সিতো অপৰাধ এৰা/ব্যাসো দেস্ত কথাত ৰঞ্জন।।

এনেদৰে নকলকাৰে সজ্ঞানে সচেতনে মূল পাঠত অন্তৰ্ভুক্ত কৰা ভুলবোৰ অতি মাৰাত্মক। কিয়নো সাধাৰণতে শিক্ষিত লিখকসকলোহে সজ্ঞানে এনেদৰে পাঠ-বিকৃত কৰে।

কেতিয়াবা মূল পাঠ উন্নত কৰাৰ মানসেৰে কেতিয়াবা স্বকীয় ব্যাখ্যা নিৰ্বচন দাঙি ধৰাৰ বাবে, কেতিয়াবা জনপ্ৰিয় গ্ৰন্থৰ গাত ভেঁজা দি স্বীয় মতবাদ প্ৰতিষ্ঠা কৰিবৰ বাবে উদ্দেশ্য প্ৰণোদিতভাৱে শিক্ষিত নকলকাৰে মূল পাঠ সলনি কৰে। এনে শিক্ষিত নকলকাৰসকলে এনে সুন্দৰকৈ আৰু মূলৰ লগত খাপ খোৱাকৈ শ্লোক, পদ বা গদ্য ৰচনা কৰে যে কোন বিন্দুত নতুন পাঠৰ সংযোগ ঘটিল বা ব্যাখ্যা সোমাল তাক চিনাক্ত কৰা টান হৈ পৰে। নকলকাৰ যদি নিজে এজন সিদ্ধ কবি বা পণ্ডিত হয়, তেনেহ'লেতো মূলতকৈয়ো সুন্দৰ ৰচনাই হে মূল পাঠৰ ঠাই ল'ব পাৰে। কিন্তু অনুলিপিকাৰকে যিমান সুন্দৰ ৰচনাই আগ নবঢ়াওক কিয়, কালিদাসক পঢ়িবৰ সময়ত আমি কালিদাসৰ ৰচনা আৰু শংকৰদেৱক পঢ়িবৰ সময়ত শংকৰদেৱৰ ৰচনাকে বিচাৰিম। লাগে তাত মূল গ্ৰন্থকাৰৰ নিজৰ ভুল ত্ৰুটিয়েই থাকক। সেইখিনিয়েই মূল ৰচকৰ ৰচনাৰীতিৰ নিদৰ্শন দাঙি ধৰিব। তাতে তেওঁৰ ভাৱ চিন্তা প্ৰতিফলিত হ'ব। গৱেষণাৰ বাবে মূলখিনিৰ হে প্ৰয়োজন।

পাঠ-পৰম্পৰাত ঘটা এনে সংযোজন বিয়োজনৰ বাবেই একোখন গ্ৰন্থৰ একাধিক পাঠশাখা আৰু প্ৰশাখা দেখিবলৈ পোৱা যায়। মহাভাৰতৰ দুটি পাঠশাখাৰ (উত্তৰী আৰু দক্ষিণী) মাজতো উত্তৰ-পশ্চিমী আৰু মধ্য ভাৰতীয় এই দুই পাঠ-প্ৰশাখাৰ উপস্থিতি প্ৰমাণিত হৈছে (দ্রষ্টব্য পৰৱৰ্তী পৃ.৬৪) তাৰ মাজত তিনিশতকৈয়ো অধিক শ্লোকৰ ব্যৱধান দেখা গৈছে। ৰামায়ণৰ পাঠ-অধ্যয়ন কালত ৰঘুবীৰে আৱিষ্কাৰ কৰা তিনিটি পাঠশাখা ক্ৰমে উত্তৰ-পূৰ্বী, উত্তৰ-পশ্চিমী আৰু দক্ষিণী পাঠশাখাৰ অধ্যয়ন সংখ্যা ক্ৰমে ৯৫, ১০৭ আৰু ৯৪ টা। একেখন ৰামায়ণৰে ওপৰোক্ত প্ৰথম শাখাত শ্লোক হ'ল ৩৩০৯ টা, দ্বিতীয় শাখাত ৪২০৩ টা আৰু তৃতীয় শাখাত ৩৯৮৪ টা। ড° ৰঘুবীৰৰ সমীক্ষিত পাঠ পোনতে লাহোৰৰ পৰা ১৯৩৮ চনত প্ৰকাশ পোৱাৰ আগতে ছপা হোৱা বোম্বাই তাণ্ডৰণ (১৯০২) আৰু মাদ্ৰাজ তাণ্ডৰণৰ মাজতো শ্লোক সংখ্যাৰ পাৰ্থক্য দেখা গৈছিল ২২৩ টা ছপা সংস্কৰণ দুটিৰ এই অনৈক্যলৈ লক্ষ্য ৰাখিয়ে পণ্ডিতসকলে পোনতে ৰামায়ণৰ সমীক্ষাত্মক পাঠ অধ্যয়ন কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত লয়। বৰোদাৰ এম. এচ. বিশ্ববিদ্যালয়ৰ পৰা ৰামায়ণৰ সাতোটা কাণ্ডৰ সমীক্ষিত পাঠ প্ৰকাশ পোৱাৰ পিছত ৰামায়ণ সম্পৰ্কীয় বহু বিতৰ্কৰ ওৰ পৰিল। পণ্ডিত তোডৰমলেও একে পদ্ধতিৰে মহাবীৰ চৰিতৰ উত্তৰ-ভাৰতীয় আৰু দক্ষিণ ভাৰতীয় দুটি পাঠ-শাখাৰ মাজত অনেক পাঠ-অনৈক্য আঙুলিয়াই দিছে। ৰামায়ণৰ দৰে এখন অতি জনপ্ৰিয় মহাকাব্য আৰু মহাবীৰচৰিতৰ দৰে এখন গহীন প্ৰকৃতিৰ নাটকৰে যে শাখা বিভাজন ঘটিছিল তেনে নহয়; বৰং ভাৰতৰ নাট্যশাস্ত্ৰৰ দৰে এখন ব্যৱহাৰিক শাস্ত্ৰৰো দুটা সংস্কৰণত দুটা শাখা দেখা যায়। তাৰে চৌখন্ড সংস্কৰণত ৩৬ টা অধ্যায় আৰু বোম্বাই সংস্কৰণত ৩৭ টা অধ্যায় পোৱা যায়।

শাখা-প্ৰশাখাৰ আবয়বিক ভিন্নতাৰ উপৰিও একেটি শাখাৰ অন্তৰ্গত বিভিন্ন পুথিৰ পাঠ বিভিন্ন কাৰণত যে পৃথক হ'ব পাৰে তাক ইতিপূৰ্বে কোৱা হৈছে। কালিদাসৰ অভিজ্ঞান শকুন্তলম্ নাটকৰ পাঠ-সমীক্ষা কৰিবলৈ গৈ বিছাৰ্দ পিছেলে নাটকৰ নায়ক দুয়ন্তৰ নামটোৰ সংস্কৃত ভাষাত নটা, শৌৰসেনীত এটা আৰু মাগধীত তিনিটা ৰূপ পাইছিল। এতিয়া ইমানবোৰ পাঠৰ মাজৰ পৰা কোনটো নাম কালিদাসে নিজৰ কাব্যৰ বাবে ৰাখিছিল তাক বাছি উলিওৱাটো পাঠ-সমীক্ষকৰ কাম।

ইতিমধ্যে ওপৰত আলোচনা কৰাৰ দৰে লিপিকাৰৰ দৃষ্টিগত আৰু মনস্তাত্ত্বিক অথবা ইচ্ছাকৃত আৰু অনিচ্ছাকৃত ভুল-ভ্ৰান্তিৰ উপৰিও নকল কৰিবলগীয়া আৰ্হি পুথিও স্বেপাৰ্জিত দোষৰ বাহক হ'ব পাৰে। যেনে ইতিপূৰ্বে বাৰম্বাৰ ব্যৱহাৰ হোৱাৰ বাবে সেমেকা হাত বা তেল-সেন্দুৰ আদিৰ দাগ লাগি অনুলিপিৰ সময়ত ব্যৱহাৰ কৰা আৰ্হি পুথিৰ পাঠ ঠায়ে ঠায়ে অস্পষ্ট

হ'ব পাৰে। বাৰম্বাৰ ব্যৱহাৰৰ ফলত ফলকৰ একো অংশ ফাটি যাব পাৰে। পুথিৰ সবাতোকৈ থুনুকা অংশ হ'ল ইয়াৰ কাষৰি বোৰ। সেয়ে ফলকৰ মাজৰ লেখাতকৈ দাঁতিৰ লেখা নষ্ট হোৱাৰ সম্ভাৱনা সৰহ। উপযুক্ত সংৰক্ষণৰ অভাৱত পোক-পতংগই কুটি, উৰুখা ছালৰ তলত বৰষুণৰ পানী পৰি, বানপানী, জুই আদিৰ কবলত পৰিও পুথিৰ পাঠ নষ্ট হ'ব পাৰে। কোনো পুথিৰ সম্পূৰ্ণ এখন বা একাধিক ফলক হেৰাব পাৰে। আনকি ভাই-ককাইৰ সম্পত্তি ভাগ-বটোৱাৰ সময়ত একোখন গুৰুত্বপূৰ্ণ পুথি খণ্ড-বিখণ্ড হ'ব পাৰে। কেৱল পুথিৰে নহয়। আপেক্ষিকভাৱে স্থায়ী বুলি ভবা শৈললেখ তাম্বলেখ আদিৰ আখৰো বতাহ-বৰষুণৰ আঁচোৰ পৰি আৰু অজ্ঞানীলোকৰ অপব্যৱহাৰত নষ্ট হ'ব পাৰে।

হস্তলিখিত আৰু বংশানুক্ৰমিক পৰম্পৰাত নামি অহা পুথিৰ পাঠ বিভিন্ন কাৰণত যে প্ৰমাদগ্ৰস্ত হয় তাক আলোচনা কৰা হ'ল। এনে বিকৃত পাঠে বিকৃত তথ্য আৰু বিকৃত অৰ্থহে পৰিবেশন কৰে। ফলত মূল লেখকৰ উদ্দেশ্য, অভিপ্ৰেত বক্তব্য, ভাৱ-ভাষা-চিন্তা আদিও বিকৃত ৰূপতহে প্ৰতিফলিত হয়। আনহাতেদি সাহিত্য, ইতিহাস, দৰ্শন আদি জ্ঞানৰ আধাৰ হৈছে কিছুমান লিখিত অভিলেখ। যিহেতু যদি প্ৰমাদগ্ৰস্ত হয়, তাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কৰা অধ্যয়ন আৰু গৱেষণাৰ পৰাও ভুল সিদ্ধান্তহে পোৱা যাব। প্ৰাচীন কালৰে পৰা বিভিন্ন পৰিস্থিতিৰ মাজেৰে বিৰক্তিত, বৰ্দ্ধিত আৰু প্ৰসাৰিত এই জ্ঞানৰাশি লিখিত পৰম্পৰাত হাত-বাগৰি আঁহাতে অনেক ক্ৰটি-বিচ্যুতি সামৰি লৈছে। এই ভ্ৰম-প্ৰমাদ, ক্ৰটি-বিচ্যুতি আদি আতঁৰাই, পাঠবোৰ শুধৰাই লৈ, জ্ঞানৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ উদ্ঘাটন কৰিবলৈ পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনস্বীকাৰ্য্য।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ সংযোজন বা বিয়োজনৰ বাবে পাঠৰ কেনেদৰে বিকৃতি ঘটিব পাৰে? (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

.....

.....

.....

8.৫ সাৰাংশ (Summing Up)

লেটিন ভাষাৰ textere এই ক্ৰিয়া পদটিৰ পৰা ইংৰাজী text শব্দটিৰ সৃষ্টি হৈছে। আনহাতে, ইংৰাজী text শব্দটোৰ প্ৰতিশব্দ হিচাপে অসমীয়াত 'পাঠ' শব্দতো গ্ৰহণ কৰা হৈছে। যাক পঢ়া হয়, যিয়ে পাঠ বা লিখিত ভাষাৰ বোধগম্য, অৰ্থপূৰ্ণ অভিলেখৰ নামেই হৈছে পাঠ। পাঠ কেইবা প্ৰকাৰৰো— স্বহস্তলিখিত পাঠ, সম্প্ৰসাৰিত পাঠ, মিশ্ৰিত পাঠ, একক পাঠ, পল্লৱিত পাঠ, নিৰলংকৃত পাঠ, কঠিন পাঠ, সৰল পাঠ আদি। এই পাঠৰ বিভিন্ন কাৰণত প্ৰমাদ ঘটে বা বিকৃতি পৰিলক্ষিত হয়। মূলতঃ নকলকাৰৰ হাতে নিৰ্দিষ্ট একোটা পাঠ-প্ৰমাদ গ্ৰস্ত হয়। দৃষ্টিগত, মনোগত, জ্ঞাত, অজ্ঞাত, সন্দেহজনিত, দ্বিলেখন আদি বিভিন্ন কাৰণত পাঠৰ বিকৃতি ঘটে।

8.6 আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) পাঠ বুলিলে কি বুজা চমুকৈ আলোচনা কৰক।
- ২) পাঠৰ প্ৰকাৰ সম্বন্ধে এটি আলোচনা যুগুত কৰক।
- ৩) পাঠৰ প্ৰমাদ বা বিকৃতি কাক বোলে? বুজাই লিখক।
- ৪) কি কি কাৰণত পাঠৰ বিকৃতি বা প্ৰমাদ ঘটে বিশদভাৱে আলোচনা আগবঢ়াওক।
- ৫) চমুকৈ উত্তৰ লিখক :
(ক) প্ৰক্ষেপ, (খ) পল্লৱিত পাঠ, (গ) মিশ্ৰিত পাঠ, (ঘ) দ্বিলেখন, (ঙ) সম্বেৰিত পাঠ, (চ) নিৰলংকৃত পাঠ।

8.7 প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

মহেশ্বৰ নেওগ	:	পাঠ-সমীক্ষা
ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া	:	পাঠ-সমীক্ষা প্ৰসঙ্গত
মালিনী গোস্বামী	:	পাঠ-সমীক্ষা (সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি)
Paul Mass	:	<i>Text Kritik</i>
S. M. Katre	:	<i>Introduction to Indian Textual Criticism</i>
E. J. Kenney	:	<i>Textual Criticism</i>
M. M. Sarma	:	<i>Inscriptions of Ancient Assam</i>

* * *

তৃতীয় খণ্ড
পাঠ-সমীক্ষাৰ সূত্ৰ আৰু পদ্ধতি

আগৰ খণ্ডটিৰ বিষয়বস্তু আছিল ‘পাঠ-সমীক্ষাৰ সাধাৰণ পৰিচয়’। খণ্ডটিত পাঠ-সমীক্ষাৰ সংজ্ঞা, পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা, পুৰণি পুথিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য, পুথি অনুলিপিকৰণৰ পৰম্পৰা, পাঠৰ স্বৰূপ, পাঠ-প্ৰমাদ আদি শিতানসমূহ আলোচনা কৰি অহা হৈছে। এই খণ্ডটিত পাঠ-সমীক্ষাৰ বিভিন্ন সূত্ৰ আৰু পদ্ধতিৰ বিষয়ে আলোকপাত কৰা হ’ব। তিনিটা বিভাগত বিভক্ত কৰি খণ্ডটিক আলোচনা কৰা হৈছে—

- প্ৰথম বিভাগ : পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতি
দ্বিতীয় বিভাগ : অধি-সমীক্ষা
তৃতীয় বিভাগ : উপস্থাপন পদ্ধতি

প্ৰথম বিভাগটি হ’ল ‘পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতি’। বিভাগটিত পাঠ-সমীক্ষাৰ পদ্ধতিসমূহৰ সাধাৰণ আভাস দাঙি ধৰি ইয়াৰ অন্তৰ্গত পাঠ আৱিষ্কাৰ, পাঠ মূল্যায়ণ আৰু পাঠ সংশোধন এই দিশকেইটা বিস্তৃতভাৱে আলোচনা কৰা হৈছে।

দ্বিতীয় বিভাগৰ বিষয়বস্তু হ’ল পাঠ-সমীক্ষাৰ পদ্ধতিৰ এটা উল্লেখযোগ্য দিশ ‘অধি-সমীক্ষা’। পাঠ সংগঠন আৰু সংশোধনৰ সাধাৰণ সূত্ৰসমূহ একক পাঠৰ সংশোধন, আনুমানিক সংশোধন আদি শিতানসমূহ এই বিভাগটিত সামৰি লোৱা হৈছে।

তৃতীয় বিভাগৰ আলোচিত বিষয় হ’ল ‘উপস্থাপন পদ্ধতি’। এই বিভাগটিত আলোচিত দিশসমূহ হ’ল— সমীক্ষকৰ ভূমিকা, পাঠ উপস্থাপন আৰু সমীক্ষা সামগ্ৰীৰ উপস্থাপন।

প্ৰথম বিভাগ
পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতি

বিভাগৰ গঠন

- ১.১ ভূমিকা (Introduction)
- ১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ১.৩ পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতি
- ১.৪ পাঠ আৱিষ্কাৰ
- ১.৫ পাঠ মূল্যায়ণ
- ১.৬ পাঠ সংশোধন
- ১.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
- ১.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ১.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

১.১ ভূমিকা (Introduction)

পাঠ সমীক্ষাৰ পদ্ধতি অতি প্ৰাচীন। হাতেলিখা পুথি আৰু প্ৰত্নতাত্ত্বিক অভিলেখসমূহৰ পুনৰুদ্ধাৰ আৰু সংৰক্ষণৰ বাবে বিভিন্ন কৌশল আৱিষ্কাৰ হোৱাৰ সময়ত পাঠ সমীক্ষাৰ গুৰুত্ব বাঢ়িল আৰু বিষয়টো শৃংখলাবদ্ধভাৱে চৰ্চা হ'বলৈ ধৰিলে। শৃংখলাবদ্ধভাৱে চৰ্চা হ'বলৈ ধৰাৰ ফলত পাঠ অধ্যয়নৰ প্ৰক্ৰিয়াটোত চাৰিটা স্তৰ স্বীকৃত হৈ পৰিল— (১) পাঠ আৱিষ্কাৰ (Heuristics), (২) পাঠ মূল্যায়ণ (Recensio), (৩) পাঠ সংশোধন (Emendation) আৰু (৪) অধি-সমীক্ষা (Higher Criticism)। এই বিভাগত প্ৰথম তিনিটা স্তৰ অৰ্থাৎ পাঠ আৱিষ্কাৰ, পাঠ মূল্যায়ণ আৰু পাঠ সংশোধনৰ বিষয়ে খৰচি মাৰি আলোচনা কৰা হ'ব।

১.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- পাঠ সমীক্ষাৰ পদ্ধতিসমূহৰ লগত পৰিচিত হ'ব পাৰিব;
- পাঠ সমীক্ষা পদ্ধতিৰ অন্তৰ্গত চাৰিটা পৰ্যায়ৰ বিষয়ে জানিব পাৰিব আৰু প্ৰয়োজনবোধে তাৰ ব্যাখ্যা দিব পাৰিব;
- পাঠ সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰতীক বা সংকেত চিহ্ন কেনেদৰে দিয়া হয় সেই বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব;
- পাঠ-সমুচ্চয় বা ফ'লনৰ প্ৰয়োগ সম্পৰ্কে বিৱৰণ দিব পাৰিব; আৰু
- পাঠ মূল্যায়ণ আৰু পাঠ সংশোধনৰ লগত পৰিচিত হৈ সেই বিষয়ে নাতিদীৰ্ঘ ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব।

১.৩ পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতি

ভাৰতত পাঠ-সংশোধন আৰু পাঠ-সংৰক্ষণৰ অভ্যাস বৈদিক যুগৰে পৰা অব্যাহতভাৱে চলি আছে। লৌকিক যুগত প্ৰাচীন ভাৰতীয় গ্ৰন্থৰ টীকাৰসকলে বিভিন্ন পাঠ-পাঠান্তৰৰ মাজৰ পৰা শুদ্ধ পাঠ নিৰ্বাচন কৰি তাৰ ওপৰত টীকা, ভাষ্য আদি লিখাৰ প্ৰয়াস কৰিছিল। কিন্তু জ্ঞান চৰ্চাৰ এক স্বতন্ত্ৰ বিষয়ৰূপে ইয়াৰ প্ৰণালীবদ্ধ অনুশীলন প্ৰাচীন ভাৰতত হোৱা নাছিল। ইউৰোপতো খৃ. পূ. তৃতীয়-চতুৰ্থ শতিকাত গ্ৰীচদেশৰ গ্ৰন্থ সংৰক্ষকসকলে সংগৃহীত গ্ৰন্থৰ শুদ্ধপাঠ সংৰক্ষণৰ ক্ষেত্ৰত সাৱধানতা অৱলম্বন কৰিছিল। কিন্তু অষ্টাদশ শতিকাৰ পৰাহে পাঠ-অধ্যয়নে পণ্ডিত গোষ্ঠীৰ মনোযোগ আকৰ্ষণ কৰিলে আৰু স্বতন্ত্ৰ বিষয়ৰূপে ইয়াৰ গভীৰ চৰ্চা হ'বলৈ ধৰিলে। সমগ্ৰ ইউৰোপ আৰু দূৰ প্ৰাচ্যৰ দেশবোৰত প্ৰাচীন সংস্কৃতিৰ নিদৰ্শন স্বৰূপ হাতেলিখা পুথি আৰু প্ৰত্নতাত্ত্বিক অভিলেখ সমূহৰ পুনৰুদ্ধাৰ আৰু সংৰক্ষণৰ বাবে বিভিন্ন কৌশল আৱিষ্কাৰ হোৱাৰ সময়ত সমীক্ষাত্মক-পাঠ-অধ্যয়নৰ গুৰুত্ব বাঢ়িল আৰু বিষয়টো শৃংখলাবদ্ধ ভাৱে চৰ্চা হ'বলৈ ধৰিলে। ফলত লাহে লাহে সংকেত চিহ্নেৰে সমুচ্চয় প্ৰস্তুত কৰণ, পুথিৰ বংশানুক্রমিক অধ্যয়ন, পূৰ্বৰূপৰ চিনাক্তকৰণ, বিশ্লেষণ ধৰ্মী গ্ৰন্থপঞ্জী অধ্যয়ন, উচ্চতৰ সমীক্ষণ আদি বিভিন্ন কলা-কৌশল আৱিষ্কাৰ কৰি সমীক্ষাত্মক-পাঠ-অধ্যয়ন পদ্ধতিত প্ৰয়োগ কৰিবলৈ লোৱা হ'ল।

পাঠ-সমীক্ষাক এক পদ্ধতিগত অধ্যয়ন ৰূপে অনুশীলন কৰাৰ প্ৰথম অৱস্থাত এই সম্পূৰ্ণ প্ৰক্ৰিয়াটোক দুটা স্তৰত ভাগ কৰি কাম কৰা হৈছিল, যেনে (১) পাঠ পূৰ্ণমূল্যায়ন (recensio) আৰু (২) পাঠ-সংশোধন (emendatio)। প্ৰথমটো স্তৰত প্ৰাপ্ত হাতেলিখা পাঠবোৰৰ মাজৰ পৰা সবাৰতোকৈ নিৰ্ভৰযোগ্য পাঠটি বাচি উলিওৱা হয় আৰু তাৰ পৰা গ্ৰন্থকাৰৰ মূল পাঠৰ নিকটতম ৰূপ এটি আৱিষ্কাৰ কৰি উলিয়াবলৈ যত্ন কৰা হয়। দ্বিতীয় স্তৰত সবাৰতোকৈ নিৰ্ভৰযোগ্য বুলি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা পুথিখনতো থাকিব পৰা পাঠ-প্ৰমাদবোৰ শুধৰাবলৈ যত্ন কৰা হয়। এই দুই চমু পদ্ধতিৰে পাঠ-সমীক্ষা কৰিবলৈ যাওঁতে সংশ্লিষ্ট গ্ৰন্থৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা পাঠশাখা, পাঠ-প্ৰশাখা আৰু পাঠ-ঐতিহ্যৰ সবিশেষ তথ্য সমীক্ষকৰ অজ্ঞাতে ৰৈ যায়। (কালিৰাম মেধিৰ দ্বাৰা সম্পাদিত অংকালীত এই দুই স্তৰ স্পষ্ট। স্থানান্তৰত এই বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।) সেয়েহে পৰৱৰ্তী কালত পাঠ অধ্যয়নৰ পৰিসৰ বিস্তৃত কৰা হ'ল আৰু উক্ত দুটা স্তৰত সম্প্ৰসাৰিত কৰি চাৰিটা স্তৰলৈ কৰ্মপদ্ধতি বহলোৱা হ'ল। সেই মতে গ্ৰীক আৰু লেটিন ভাষাৰ গ্ৰন্থৰ পাঠ-অধ্যয়নত সুফল পোৱাৰ পিছত পাঠ-অধ্যয়নৰ প্ৰক্ৰিয়াটোত চাৰিটা স্তৰ স্বীকৃত হ'ল যেনে (১) পাঠ আৱিষ্কাৰ (Heuristics), (২) পাঠ-মূল্যায়ন (Recensio), (৩) পাঠ-সংশোধন (Emendatio) আৰু (৪) অধি-সমীক্ষা (Higher Criticism)।

১.৪ পাঠ আৱিষ্কাৰ

এখন পুৰণি গ্ৰন্থ পাঠ-সমীক্ষা কৰিবলৈ লওঁতে প্ৰথমতে সেই গ্ৰন্থখনৰ যিমানবোৰ হস্তলিখিত পুথি আৰু ছপা সংস্কৰণ পোৱা যায়, সেই সকলোবোৰৰ সন্ধান আৰু সংগ্ৰহ কৰাটো আৱশ্যকীয় কাম। বিভিন্ন পুথিভঁৰাল, মন্দিৰ, সত্ৰ, সংঘ, তথা ব্যক্তিগত অধিকাৰত থকা হাতেলিখা পুথিৰ ভঁৰালত গ্ৰন্থবিশেষৰ পুথিৰূপ অভিলেখ সমূহ সংগ্ৰহ কৰি একত্ৰ কৰা হয়। সংগ্ৰহ কৰি আনিব নোৱাৰা পুথিৰ ক্ষেত্ৰত সেইবোৰৰ ফ'ট, ফ'ট'কপি, মাইক্ৰফিল্ম; অনুলিপি আদি হ'লেও

গোটেই লোৰাটো প্ৰয়োজনীয়। বিভিন্ন পুথিভঁৰালৰ পৰা প্ৰকাশ পোৱা পুৰণি পুথিৰ কেটলগে এই ক্ষেত্ৰত সমীক্ষকক সহায় কৰে।

সমীক্ষকৰ কামৰ সুবিধাৰ বাবে সংগৃহীত গ্ৰন্থবোৰত প্ৰতীক বা সংকেত চিহ্ন (siglum) দিয়া হয়। বিভিন্ন উপায়েৰে সমীক্ষা সামগ্ৰীবোৰত প্ৰতীক দিয়াৰ নিয়ম প্ৰচলিত আছে। যেনে—

- (১) বৰ্ণমালাৰ অক্ষৰ ক্ৰমেৰে সাংকেতিক চিন দিয়াটোৱেই অতি সহজ আৰু বহু প্ৰচলিত নিয়ম। সেহেয়ে বহু সমীক্ষকে ক, খ, A, B এনেদৰে পুথিৰ নামকৰণ কৰে।
- (২) পুথিৰ প্ৰাপ্তস্থানৰ নামৰ প্ৰথম আখৰেৰে পুথিক বুজোৱাৰ প্ৰথা আছে। যেনে- মঙ্গলদৈৰ পুথিৰ বাবে ম, ৰামদিয়াৰ পুথিৰ বাবে ৰ ইত্যাদি। একাধিক ঠাইৰ নামৰ আদ্যক্ষৰ একে হ'লে প্ৰথম আখৰৰ লগত বিশেষত্বসূচক আন এটি অক্ষৰ সংযোগ কৰি ল'ব পাৰি যেনে পাটবাউসীৰ পুথিৰ বাবে পব আৰু পাটাচাৰকুছিৰ পুথিৰ বাবে পক ল'ব পাৰি। বৰদোৱাৰ বাবে বদ, বৰপেটাৰ বাবে বপ ইত্যাদি।
- (৩) যি লিপিত পুথিখন নকল কৰা হৈছে সেই লিপিৰ নামৰ প্ৰথম আখৰেৰেও পুথিখন বুজাব পাৰি যেনে গ, ক, ব অৰ্থাৎ গড়গঞা, কাইথেলি, বামুণীয়া। সুক্ৰংকৰে মহাভাৰতৰ আদিপৰ্বত শাৰদা লিপিৰ পুথিবোৰৰ বাবে S, নেৰাৰী লিপিৰ পুথিবোৰৰ বাবে N, তামিল লিপিৰ বাবে T, গ্ৰন্থলিপিৰ বাবে G, ইত্যাদি আখৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে আৰু প্ৰতিটি লিপিত পোৱা একাধিক গ্ৰন্থৰ বাবে এনে প্ৰতীক দিছে যেনে S¹, S², S³ ইত্যাদি। অৰ্থাৎ শাৰদা লিপিৰ প্ৰথম, দ্বিতীয়, তৃতীয় পুথি ইত্যাদি।
- (৪) কেতিয়াবা একে ঠাইৰ পৰা একাধিক পুথি প্ৰাপ্ত হ'লে পুথিৰ প্ৰতীক এনেদৰে দিব পাৰি, যেনে ম^১, ম^২ অৰ্থাৎ মাজুলিত পোৱা প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় পুথি। তেনেকৈ বদ^১, বদ^২ অৰ্থাৎ বৰদোৱাৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় পুথি।
- (৫) ৰামায়ণ, মহাভাৰত আদিৰ দৰে কাণ্ড, পৰ্ব, অধ্যায় যুক্ত ক্ষেত্ৰত কাণ্ড, পৰ্ব বা অধ্যায়ৰ নামৰ আদ্যক্ষৰেৰেও পুথিবোৰৰ সংকেত দিব পাৰি। যেনে অৰ^১, অৰ^২ অৰ্থাৎ অৰণ্যকাণ্ডৰ প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় পুথি। ৰামায়ণ বোম্বাইৰ সংস্কৰণত (১৯৫৯) এনে উপায়েৰে পুথিৰ প্ৰতীক ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।
- (৬) সংগৃহীত হাতেলিখা পুথিসমূহৰ যদি ঐতিহ্য নিৰূপণ কৰিব পৰা যায় তেনেহলে সমীক্ষকে বিভিন্ন পাঠশাখাত বিভক্ত পুথি বিলাকক শাখাৰ নামেৰেও বুজাব পাৰে। এদগাৰ্টনে পঞ্চতন্ত্ৰৰ সমীক্ষা কাৰ্যত সামগ্ৰীসমূহৰ উত্তৰ ভাৰতীয়, দক্ষিণ ভাৰতীয়, পশ্চিমী, উত্তৰ-পশ্চিমী আদি শাখাক ক্ৰমে N, S, W আৰু NW আদি সংকেতেৰে বুজাইছে।
- (৭) টীকা ভাষ্য আদিক সমীক্ষা কাৰ্যত ব্যৱহাৰ কৰিবলগীয়া হ'লে, সেইবোৰ সামগ্ৰীৰ বাবেও চিগলাম্ ব্যৱহাৰ কৰা দৰকাৰ। টীকাৰ পাঠ বুজাবলৈ সাধাৰণতে টীকাকাৰ জনৰ নামৰ আদ্যক্ষৰ ব্যৱহাৰ হয়। মহাভাৰতত টীকা বুজাবলৈ C (commentary) আখৰ সংকেত ৰূপে লোৱা হৈছে। যেনে Ca অৰ্থাৎ অৰ্জুনমিশ্ৰৰ টীকা, Cn নীলৰ্ণৰ টীকা ইত্যাদি।
- (৮) তেনেদৰে উপসাক্ষ্য ৰূপে ব্যৱহৃত অনুবাদ, অনুকুলন, উদ্ধৃতি আদিৰ বাবেও ভিন ভিন সংকেত যুগুতাই লোৱা উচিত।

এনেদৰে সমীক্ষকৰ সুবিধা অনুযায়ী একাধিক উপায়েৰে সমীক্ষা সামগ্ৰীক প্ৰতীক বা সাংকেতিক চিন (siglum) দি লোৱাৰ প্ৰথাৰ প্ৰচলন আছে। সমীক্ষকে যি নিয়মেৰেই পুথিৰ নামকৰণ নকৰিব কিয়, সেই বিষয়ে সবিশেষ পুথিৰ পৰিচয় প্ৰসংগত উল্লেখ কৰা উচিত আৰু সাংকেতিক চিন সহ হাতেলিখা পুথিৰ তালিকা এখন সংযোগ কৰা উচিত। এই ক্ষেত্ৰত যদি কোনো ছপা পুথিক পাঠ-নিৰূপণৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হয় তেনেহলে তাকো এটা সুবিধাজনক প্ৰতীক দি তালিকাভুক্ত কৰিব লাগে। ছপা সংস্কৰণৰ বাবে ছ বৰ্ণটি বা সম্পাদকৰ নামেৰে বা আদ্যক্ষৰেৰে পুথিৰ প্ৰতীক দিয়াৰ ব্যৱহাৰ বহু প্ৰচলিত।

সাংকেত চিনত প্ৰতিখন হাতেলিখা পুথিৰ বৈশিষ্ট্য ৰক্ষিত হ'লে ভাল। একেখন গ্ৰন্থৰ একাধিক পাঠক সুকীয়াকৈ বুজাবলৈ ই সহজ উপায়। তদুপৰি পাঠান্তৰ লিখোতে পাঠৰ উৎস নিৰ্দেশ কৰিবলৈ সাংকেতিক চিনৰ প্ৰয়োজন হয়।

এনে পদ্ধতিগত অনুশীলনৰ প্ৰথম স্তৰৰ প্ৰথম পৰ্যায়ত হাতেলিখা পুথি সংগ্ৰহ কৰাৰ লগে লগে উপসাম্ভ্য সমূহৰো অনুসন্ধান কৰি গোটাই থোৱা উচিত কিয়নো পাঠ-সংশোধনৰ সময়ত উপসাম্ভ্য সমূহে বিশেষ ধৰণে সহায় কৰে। সমীক্ষকে গোটাই লোৱা সমূহ পাঠ-পুথি আৰু উপসাম্ভ্য হ'ল সমীক্ষা-সামগ্ৰী।

এই স্তৰৰ দ্বিতীয় পৰ্যায়ত সংগৃহীত পুথিসমূহৰ অনুপুংখ বিচাৰ কৰি পাঠ-পৰম্পৰা বা পাঠ-ঐতিহ্য নিৰূপণ কৰা হয়। প্ৰতিখন হাতেলিখা পুথিৰে একোটা ঐতিহ্য আছে। প্ৰতিখন পুথি গ্ৰন্থকাৰৰ মূল পুথিৰ লগত কিবা নহয় কিবা সম্বন্ধেৰে যে জড়িত তাত সন্দেহ নাই। কিন্তু প্ৰাপ্ত পুথিসমূহৰ কোনখন সম্পূৰ্ণ স্বতন্ত্রভাৱেও মূলৰ পৰা নামি আহিব পাৰে অথবা দুই বা ততোধিক পুথি পৰম্পৰে সম্পৰ্কযুক্ত হ'ব পাৰে। সম্পৰ্কযুক্ত পুথিবোৰ একো একোটা খুলত (group) ভাগ কৰি উলিয়ালে মূল পাঠৰ পৰা ওলোৱা পাঠশাখা আৰু পাঠ-প্ৰশাখাসমূহ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি।

পুথিত লক্ষ্য কৰা কিছুমান বিশেষ বিশেষ বৈশিষ্ট্যই পাঠশাখা (recension) আৰু পাঠ-প্ৰশাখা (version) নিৰ্ণয়ত সহায় কৰে। বিশেষ কিছুমান শব্দ, বাক্য, পদ আৰু শ্লোকৰ পৰিহাৰ, একে লক্ষণাক্ৰান্ত পাঠৰ সংযোজন, প্ৰক্ষিপ্ত পাঠৰ মিল, আঞ্চলিক বৈশিষ্ট্যৰ প্ৰভাৱ আদি বিষয় সমূহ বিবেচনা কৰি একোখন গ্ৰন্থৰ একোটা শাখা আৰু প্ৰশাখা বাচি উলিওৱা হয়। সুকথংকৰে প্ৰধানকৈ লিপিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি মহাভাৰতৰ উত্তৰী (Northern recension) আৰু দক্ষিণী (Southern recension) পাঠশাখা নিৰূপণ কৰিছে। উত্তৰী পাঠশাখাক দুটা প্ৰশাখাত ভাগ কৰা হৈছে যেনে- উত্তৰ-পশ্চিমী খুল আৰু মধ্যভাৰতীয় খুল। উত্তৰ-পশ্চিমী খুলৰ পুথিবোৰক ν এই চিনেৰে আৰু মধ্য ভাৰতীয় খুলক γ এই চিনেৰে বিহিত কৰা হৈছে। পাঠশাখা নিৰূপণৰ একাধিক উপায় থকা স্বত্বেও প্ৰধানকৈ লিপিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পাঠশাখা নিৰূপণ কৰাৰ কাৰণ দৰ্শাই কৈছে যে লিপি হৈছে ভাৰতীয় পাঠ-প্ৰশাখাৰ অন্যতম বৈশিষ্ট্য। কিয়নো বহু লিপি প্ৰচলিত ভাৰতৰ এখন প্ৰদেশৰ অনুলিপিকাৰকে কেৱল নিজৰ ঠাইত প্ৰচলিত লিপিটোহে জানে। গতিকে সেই ঠাইলৈ সম্প্ৰেৰিত হোৱা পাঠত সাধাৰণতে তাৰ স্থানীয় লিপিহে ব্যৱহৃত হোৱা দেখা যায়। (Sukthankar: *Prolegomena VII*)। শাখা-প্ৰশাখা নিৰূপণৰ বাবে সুকথংকৰে যি কৌশল প্ৰয়োগ কৰিছে তাক নিজেই সমালোচনা কৰি কৈছে এই কৌশল গতানুগতিক বা arbitrary নহয় অথবা ই একেবাৰে শুদ্ধ বা আদৰ্শনীয়ও নহয়। প্ৰকৃততে বিষয়বস্তু আৰু ওপৰত উল্লিখিত বিশেষ কিছুমান বৈশিষ্ট্যক সূক্ষ্মভাৱে পৰীক্ষা কৰিছে পাঠশাখা আৰু

পাঠ-প্ৰশাখা নিৰূপণ কৰাটো উচিত। পুথি সমূহৰ বৈশিষ্ট্য, ঐতিহ্য আৰু সেইবোৰৰ মাজৰ সম্পৰ্ক নিৰ্ণয় কৰাৰ ক্ষেত্ৰত পাঠ-সমূহৰ বিশেষ ধৰণে সহায় কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সমীক্ষাত সমীক্ষা সামগ্ৰীবোৰত প্ৰতীক বা চিহ্ন (siglam) দিয়াত নিয়মসমূহ কি কি উল্লেখ কৰক। (১০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....

.....

.....

.....

.....

পাঠ সমূহৰ :

এখন পুথিৰ সকলো কথা পুংখানুপুংখ ৰূপে পঢ়ি পৰীক্ষা কৰি শৃংখলাবদ্ধভাৱে লিখি ৰখাকে ক'লন কৰা বোলে। কামৰ সুবিধাৰ বাবে পাঠসমীক্ষকসকলে ক'লন কাৰ্যৰ সহজ নিয়ম উদ্ভাৱন কৰি লৈছে। পাঠ-সমূহৰ বা ক'লন কাৰ্য কৰিবৰ বাবে এখন আহল বহল কাগজত দীঘে পথালিয়ে আট্ট টানি লোৱা হয়। পথালিয়ে প্ৰধানকৈ চাৰিটা ভাগ কৰা হয়। তাৰে একেবাৰে বাওঁহাতৰ ধৰত সাংকেতিক চিন ভৰোৱা হয়। দ্বিতীয়টো ভাগত প্ৰতীক অনুযায়ী প্ৰতিখন পুথিৰ পাঠ বেলেগ শাৰীত লিখা হয়। তৃতীয়টো ভাগ পুনৰ্গঠিত পাঠৰ বাবে ৰখা হয় আৰু চতুৰ্থটো ভাগত বিভিন্ন টোকা লিখিবৰ বাবে ৰখা হয়। আমি ব্যৱহাৰ কৰা ফুলস্কেপ কাগজত পথালিকৈ সমূহ লিখিবলৈ সুবিধা। দীঘে-পথালিয়ে আট্ট টানি ভাগ ভাগ কৰি লোৱা ঘৰবোৰৰ মাজত পথালিয়ে একোটা পদ বা শ্লোকৰ একোটা চৰণ বা গদ্য হ'লে একোটা বাক্য অথবা সুবিধা অনুযায়ী একোটা বাক্যাংশ লিখি লোৱা হয়। এই শাৰীটিক প্ৰমুখ পংক্তি বা প্ৰধান (master line) শাৰী বোলা হয়। এই শাৰীটোৰ তলে তলে প্ৰতিটো প্ৰতীক চিনৰ বিপৰীতে প্ৰতিখন পুথিৰ পৰা ব্যতিক্ৰমী পাঠসমূহ টুকি থোৱা হয়। এনেদৰে সকলো সংগৃহীত পুথিৰ পাঠভিত্তিক তথ্য দ্বিতীয় ভাগটোত টুকি থোৱাটো নিয়ম। এই সমূহ তথ্যই হ'ল সমীক্ষকৰ সমীক্ষাৰ আহিলা।

ক'লন লেখ বা সমূহৰ পত্ৰ প্ৰস্তুত কৰাৰ ফলত সমীক্ষক জনৰ বহু কাম উজু হৈ পৰে। সকলোখিনি সমীক্ষা থিতাতে হাতে পোৱাতে গোট খাই থাকে বাবে বাৰে বাৰে পুথি-পাঁজি মেলাৰ অসুবিধাৰ পৰা আঁতৰি থাকিব পাৰে। প্ৰতিখন হাতেলিখা পুথিৰ আৰু পাঠৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ গাইগুটীয়াকৈ বিবেচনা কৰিব পাৰে। তদুপৰি একেলগতে চকুৰ আগত সমীক্ষা-সামগ্ৰীখিনি সজাই লোৱাৰ বাবে পাঠসমূহৰ তুলনামূলক অধ্যয়নো সহজ হৈ পৰে। ফলত অলংকৃত আৰু নিৰলংকৃত পাঠ বাচি উলিওৱা কামটো সহজ আৰু শৃংখলাবদ্ধ হয়। পাঠৰ বৈশিষ্ট্যলৈ লক্ষ্য ৰাখি এইবোৰৰ মাজৰ সম্বন্ধ নিৰূপণ কৰা হয়। ক'লন লেখৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিয়ে প্ৰাপ্ত পুথিৰ বংশলতা প্ৰস্তুত কৰা সহজ হৈ পৰে।

১.৫ পাঠ মূল্যায়ণ

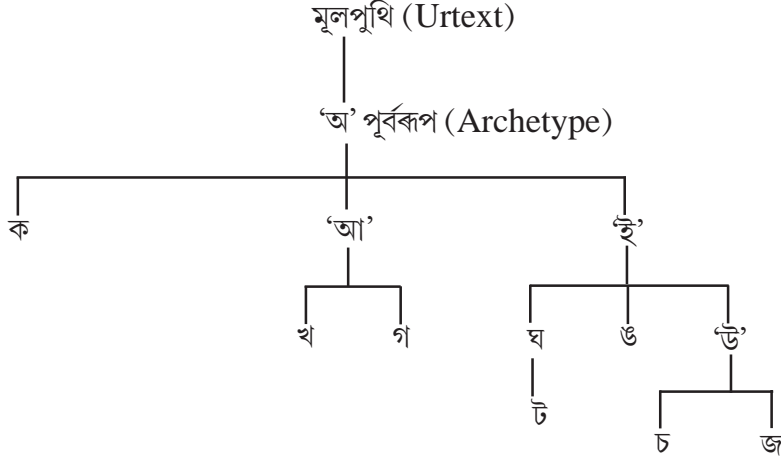
পাঠ অধ্যয়নৰ এইটো স্তৰত সংগৃহীত সকলো পুথিৰ সাক্ষ্য লোৱা হয়। প্ৰতিটো পাঠৰে গুণাগুণ বিচাৰ কৰি চাই সংগৃহীত পুথি সমূহৰ মাজৰ পৰা বিশ্বাসযোগ্য পুথিসমূহ বাচি উলিওৱা হয় আৰু সেই সমূহ পুথিৰ মাজৰ পৰাও আকৌ প্ৰাচীনতম পাঠ থকা পুথিখন বাচি উলিয়াবলৈ যত্ন কৰা হয়। আপেক্ষিক ভাৱে সেইটি পাঠ নিৰ্ভৰযোগ্য বুলি বিবেচিত হয় যদিও এই কথাও মনত ৰাখিবলগীয়া যে অতি অৰ্বাচীন অথবা নিকৃষ্ট পুথিতো কেতিয়াবা গ্ৰহণযোগ্য পাঠ থাকিব পাৰে। ৰিচাৰ্দ পিৰ্শেলে শকুন্তলা নাটকৰ ভালেমান পাঠ তুলনামূলকভাৱে নিকৃষ্ট পুথিৰ পৰাও গ্ৰহণ কৰিছিল। সেয়ে উৎকৃষ্ট নিকৃষ্ট সকলো পাঠকে সমীক্ষকৰ তুলাচনীত জুখি চোৱা উচিত। তাৰ বাবে এই পৰ্যায়তে প্ৰতিখন পুথিৰ সকলো বৈশিষ্ট্য খৰচিমাৰি জানি তাক প্ৰণালীবদ্ধভাৱে টুকি থোৱা ভাল। যাতে পাঠ সংগঠনৰ সময়ত এই তথ্যবোৰ বিবেচনাৰ বাবে লব পৰা যায়।

এই কথা স্বীকাৰ্য্য যে প্ৰাপ্ত পুথিবোৰৰ মাজত এক অন্তৰ্গত সন্মিলন আছে। মূল পুথিৰ পৰা নকল, তাৰপৰা নকল, এনেদৰে নকলৰ পৰা নকল হৈ এখন গ্ৰন্থৰ একাধিক ৰূপ হৈছেগৈ। এটা বংশত এজন উমৈহতীয়া পূৰ্বপুৰুষৰ পৰা যেনেকৈ সতি-সন্ততি বৃদ্ধি হৈ কালক্ৰমত একাধিক ঠালৰ উৎপত্তি হয় আৰু সুকীয়া সুকীয়া পিতৃ-মাতৃ আৰু সুকীয়া প্ৰতিপালন আৰু সুকীয়া পৰিবেশৰ প্ৰভাৱত নৱ-প্ৰজন্মৰ এটা ঠালৰ সদস্যসকল আন এটা ঠালৰ সদস্যতকৈ পৃথক হৈ পৰে। কিন্তু তেওঁলোকৰ গুৰি-গোষ্ঠী একে বুলি কোৱা যায়। ঠিক তেনেকৈ স্বৰূপভেদ আৰু পাঠভেদ ঘটি ইখন পুথিৰ পৰা সিখন পুথি যিমান দূৰ আঁতৰি নাযাওঁক কিয়, আটাইবোৰ পুথিক আমি একে বংশৰে সদস্য বুলি ক'ব পাৰো। কোনো এখন পুথিকেই আমি সম্পূৰ্ণ স্বতন্ত্ৰ পৰম্পৰাধীন ঠিক মূলৰ পিছৰখন অনুলিপি বুলি ক'ব নোৱাৰো। তাৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল এয়ে যে সমীক্ষাৰ বাবে সংগৃহীত সকলোবোৰ হাতেলিখা পুথিৰ এক সাধাৰণ পূৰ্বৰূপ আছিল। এই পূৰ্বৰূপ (archetype) মূল গ্ৰন্থৰ immediate descendent হ'ব পাৰে অথবা পৰবৰ্তীকালত যিকোনো সময়ত জন্ম লাভ কৰা এটি অনুলিপিও হ'ব পাৰে। প্ৰতিখন পুথিয়ে একোটা বা একাধিক লিখিত ঐতিহ্য ধাৰাতহে নামি আহিছে। পুথিৰ শাখা আৰু প্ৰশাখা বাচি উলিয়াওতেই সাধাৰণতে সেই পুথিৰ পাঠ-পৰম্পৰা বা ঐতিহ্য-ধাৰাটি ধৰা পৰে।

এই কথা দোহাৰিবৰ প্ৰয়োজন নাই যে একেটি পাঠ-পৰম্পৰাত নামি অহা পুথি সমূহৰ মাজত এক ঐক্য থাকিব। পাঠ-পৰিহাৰ পুথিৰ ঐক্য নিৰূপণৰ ক্ষেত্ৰত এক নিৰ্ভৰ যোগ্য লক্ষণ। (Katre, p.38)। বিশেষকৈ একেবোৰ বৰ্ণ, শব্দ, বাক্য, পদ আদিৰ সঘন পৰিহাৰে দুখন বা ততোধিক পুথিক একে গোষ্ঠীৰ বুলি প্ৰমাণ কৰে। কেতিয়াবা একেবোৰ শ্লোক, পদ, শাৰী বা অধ্যায়ৰ একেধৰণৰ অন্তৰ্ভুক্তিৰ দ্বাৰাও দুই বা ততোধিক পুথিৰ নিকট সন্মিলন ঠাৱৰ কৰিব পাৰি। ইতিমধ্যে প্ৰস্তুত কৰি লোৱা সমুচ্চয় পত্ৰই উক্ত বিষয়বোৰ স্পষ্ট কৰি দেখুৱায়।

পুথি সমূহৰ ঐতিহ্য জানিলে আৰু কেনে পাঠ-পৰম্পৰাত প্ৰাপ্ত পুথিসমূহ সম্প্ৰাৰিত হৈছে তাক জানিলে পাঠ সমূহৰ কালিক পৌৰ্বাৰ্য্য উলিয়াই ল'ব পৰা যায়। অনুলিপিকাৰকে পুথিৰ শেষত দিয়া তাৰিখ, লিপিৰ বিৱৰ্তিত ৰূপ, প্ৰক্ষিপ্ত বস্ত্ৰৰ স্বৰূপ, ব্যৱহৃত লিখন সামগ্ৰী আদি বিষয় পৰীক্ষা কৰি পুথিৰ আনুমানিক কাল ঠিক কৰি ল'ব পৰা যায়। পুথিসমূহৰ কালিকা পৌৰ্বাৰ্য্য আৰু ঐতিহ্য ধাৰাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পুথিসমূহৰ এটা বংশলতা নিয়াৰিকৈ প্ৰস্তুত কৰি লোৱাটো অতি প্ৰয়োজনীয় কাম। এনে বংশলতাত মূল পাঠৰ শাখা, প্ৰশাখা আৰু বিভিন্ন

পৰিয়ালভুক্ত সদস্যসমূহ স্পষ্টৰূপত প্ৰকাশ পোৱাটো বাঞ্ছনীয়। তলৰ ৰেখাচিত্ৰটিত আঠখন পুথিৰ অন্তৰ্গত সম্বন্ধ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব পৰাকৈ এটি বংশলতিকা আঁকি দেখুওৱা হ'ল।

ধৰা হওঁক ক, খ, গ, ঘ, ঙ, চ, জ আৰু ট এই আঠখন সমীক্ষকে অধ্যয়ন কৰিবলৈ লোৱা গ্ৰন্থখনৰ বিভিন্ন ঠাইত বিভিন্ন সময়ত কৰা সাতোটা অনুলিপি। পাঠ-মূল্যায়নৰ পৰ্যায়ত তল তলকৈ বিচাৰ কৰি দেখা গ'ল যে ক পুথিৰ সকলোবোৰ লক্ষণ আন ছয়খন পুথিতকৈ সম্পূৰ্ণ সুকীয়া। সেইখন এটা স্বতন্ত্ৰ ঐতিহ্যৰ অধিকাৰী। খ আৰু গ পুথিৰ মাজত বহুতো লক্ষণৰ মিল দেখা গ'ল বাবে এই দুখনক আন এটা ঐতিহ্যৰ অন্তৰ্গত এটি পৰিয়ালৰ বুলি ভাবিব পাৰি। এই দুখন পুথিৰ মিল বোৰে এইটো সাব্যস্ত কৰে যে দুইখন পুথি এটা উৎসৰ পৰা ওলাইছে কিন্তু সেই উৎস পুথিখন আমি পোৱা নাই। কিন্তু খ আৰু গৰ লক্ষণ সমূহলৈ লক্ষ্য কৰি সেই দুখন পুথিৰ উৎস কল্পনা কৰি লৈ তাক 'আ' নাম দি বংশটিৰ এইটি ধাৰাৰ ঐতিহ্য উলিয়াই লোৱা হ'ল। একে বৈশিষ্ট্য সম্পন্ন ট আৰু ঘ পুথিৰ কালিক ক্ৰমে প্ৰমাণ কৰে যে ঘ পুথি ট পুথিৰ উৎস আছিল। গতিকে ট পুথিক আঁতৰাই থৈ ঘ পুথিক পৰীক্ষাৰ বাবে লোৱা হ'ল। এতিয়া ঘ, চ, জ ৰ মাজত অনেক লক্ষণৰ মিল থকালৈ চাই বুজিব পাৰি যে এই চাৰিখন এটা উৎসৰ পৰা জাত। চাৰিওখন পুথিৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য অধ্যয়ন কৰি সেই কেইখন সাধাৰণ উৎস অনুমান কৰি ল'ব পাৰি। সেই উৎসটি হ'ল 'ই'। এই চাৰিখন পুথিৰ মাজত আকৌ চ আৰু জ ৰ মাজত চকুত লগা মিল দেখা যায়। ঘ, ঙ, চ, জ এটা পাঠ-পৰম্পৰাৰ পৰা ওলাইছে যদিও চ আৰু জ সেই পৰম্পৰাৰ অন্তৰ্ভুক্ত এটা পৰিয়ালৰ সদস্য। ঘ আৰু ঙ ৰ পৰা চ আৰু জ ৰ যিখিনি পাৰ্থক্য আছে সেইখিনি বিচাৰ কৰি চাই বুজা যাব যে চ আৰু জ ৰ এটা সাধাৰণ উৎস আছিল, য'ৰ পৰা দুয়োখন পুথিয়ে কিছুমান সদৃশ লক্ষণাগ্ৰন্থ পাঠ লাভ কৰিছে। দুয়োখন পুথি অধ্যয়ন কৰি সিহঁতৰ উৎস-পুথিখনৰ স্বৰূপটো উদ্ধাৰ কৰি ল'ব পাৰি। চ আৰু জ ৰ উৎস ৰূপে 'উ' পুথি কল্পনা কৰি লোৱা হ'ল। 'আ', 'ই', 'উ' এই তিনিটা ৰূপ লুপ্ত হৈছে। কিন্তু প্ৰত্যেকেই, নিজৰ নিজৰ বংশজ উত্তৰৰূপ এৰি থৈ গৈছে। এই তিনিটা প্ৰকৃততে সমীক্ষকৰ কল্পিত বংশচিহ্ন। গতিকে তাক কল্পিত উপ-পূৰ্বৰূপ (Hyparchetype = Hypothetical Archetype) বুলি কোৱা হ'ল। এই সকলোবোৰ সম্প্ৰতিষ্ঠা পুথি যে এটা উমৈতহীয়া পূৰ্বৰূপৰ পৰা ওলাইছে তাৰ সন্দেহ নাই। সেই পুথিখন বুজাবলৈ 'অ' চিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে।

এতিয়া সমীক্ষকৰ লক্ষ্য নিৰূপিত হ'ল আৰু সেই পুথিখন হ'ল 'অ' পুথিখন। কাৰণ 'অ' নামৰ এই কল্পিত পুথিখন মূলপুথি নহ'লেও সকলো প্ৰাপ্তপুথিৰ উমৈহতীয় পূৰ্বৰূপ।

পূৰ্বৰূপ :

গ্ৰন্থ বিশেষৰ পাঠ অধ্যয়নৰ বাবে গোটাই লোৱা সকলোবোৰ প্ৰাপ্ত সমীক্ষা সামগ্ৰীৰ সাধাৰণ পূৰ্বৰূপটিক আদি পাঠ বোলা হয়। এই আদিপাঠ আনুমানিক (hypothetical)। (Katre, p.90)। পাঠ-আৱিষ্কাৰ স্তৰত গোটাই লোৱা হাতেলিখা আৰু ছপা পুথিবোৰৰ পাঠ-ঐতিহ্য বিবেচনা কৰি প্ৰাপ্ত পুথিবোৰৰ বংশলতিকা প্ৰস্তুত কৰোতে পুথিবোৰৰ উৎস বিচাৰি উজাই গৈ থাকোতে এটা সময়ত সকলো প্ৰাপ্ত পুথিৰ এক সাধাৰণ উৎস বিচাৰি পোৱা যায়। সেই উৎসই হৈছে প্ৰাপ্ত পুথিবোৰৰ পূৰ্বৰূপ বা আদিপাঠ। সি মূল গ্ৰন্থকাৰৰ নিজ হাতেলিখা পাঠ নহয়। সি মূল গ্ৰন্থকাৰৰ হাতেলিখা পাঠৰ নিকটতম সম্প্ৰতিত পাঠো হ'ব পাৰে অথবা সম্প্ৰতিৰ কোনো স্তৰত অনুলিখিতও হ'ব পাৰে। কিন্তু এই আনুমানিক পাঠটিকে লক্ষ্য কৰি সমীক্ষকে সমীক্ষা কাৰ্যত আগবাঢ়ে। কাৰণ সকলো প্ৰাপ্ত পুথিৰ ই উমৈহতীয় পূৰ্বৰূপ। ওপৰত দিয়া বংশলতিকাৰ চিত্ৰটিত 'অ' হ'ল পূৰ্বৰূপ।

সকলো পুথিৰ পূৰ্বৰূপ, এই 'অ' পুথিৰ পাঠ সংগঠন কৰিবলৈ সমীক্ষকে ক্ৰমে ক্ৰমেহে আগবাঢ়িব লাগিব। ওপৰৰ চিত্ৰটিৰ সহায়ত বংশলতা অধ্যয়নৰ বিষয়ে এনেদৰে বুজিব পাৰি— প্ৰথমে চ আৰু জ পুথিৰ তুলনামূলক অধ্যয়নেৰে সিহঁত দুখনৰ আৰ্হি স্বৰূপ 'উ' ৰূপটি উলিয়াই ল'ব লাগিব। দেখা যাব যে, 'উ' ৰ পাঠ ঘ আৰু ঙ ৰ অধিক ওচৰ চাপিছে। এইবাৰ ঘ, ঙ আৰু 'উ' ৰ পাঠ-তুলনাৰে সিহঁত তিনিখনৰ উৎসৰূপ 'ই' পাঠ পোৱা যাব। ই হ'ব ঘ, ঙ আৰু চ, জ (অৰ্থাৎ উ) ৰ সাধাৰণ আৰ্হি। আন এক সমান্তৰাল অধ্যয়নত খ আৰু গ ৰ পাঠ-তুলনাৰে সিহঁতৰ উৎসৰূপ 'আ' আৱিষ্কাৰ কৰা হ'ব। এনেদৰে আৱিষ্কৃত 'আ' আৰু 'ই' পুথি এই পৰ্য্যায়ত, ক পুথিৰ ওচৰ চাপিব। একে প্ৰক্ৰিয়াৰে আ, ই আৰু ক ৰ তুলনামূলক 'অ' ৰূপ নিৰ্মাণ কৰি ল'ব পৰা যাব আৰু আন পুথিৰ অনুপস্থিতিত এই 'অ' পুথিখন হ'ব প্ৰাপ্ত সকলো পুথিৰ পূৰ্বৰূপ। কিন্তু এই পূৰ্বৰূপ কল্পিত। গতিকে ইয়াক কল্পিত পূৰ্বৰূপ (hyparchetype) বুলি কোৱা হ'ব। তেনেদৰে আ, ই আৰু উ এই তিনি পুথিও কল্পিত। ইহঁতক উপপূৰ্বৰূপ বোলা হ'ব 'অ' নামৰ পূৰ্বৰূপটি মূল পুথিখনৰ নিকটতম ৰূপ বুলি মানি লোৱা হ'ব। প্ৰাপ্ত পুথিৰ সাক্ষ্যৰে পূৰ্বৰূপসমূহ গঠন কৰি ল'ব পাৰি। এনেদৰে এচাপ এচাপকৈ বংশলতাটিত বগাই মূলপুথিৰ ওচৰ চাপিবলৈ ইয়েই একমাত্ৰ সহজ উপায়।

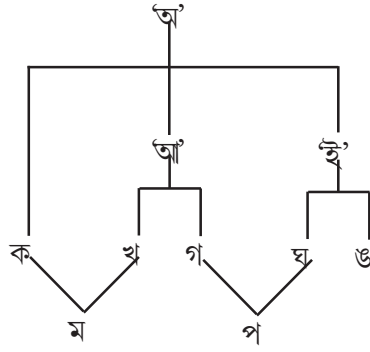
বংশলতা উলিয়াই লোৱাৰ কিছুমান উপকাৰিতা আছে। যেনে- (১) ইয়াৰ দ্বাৰা পুথিসমূহৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। (২) পাঠশাখা আৰু পাঠ প্ৰশাখাৰ স্পষ্ট ছবি চকুৰ আগত মেলি ল'ব পাৰি। (৩) সাধাৰণ প্ৰমাদবোৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পুথিৰ পাঠ ঐতিহ্য বংশলতাত স্পষ্টৰূপত আৰু শুদ্ধৰূপত কৰাত সুবিধা হয়। (৪) প্ৰাপ্ত পুথিৰ যিবোৰ উৎস পুথি-পৰম্পৰাত হেৰাই গৈছিল— সেই পুথিবোৰ নিৰ্মাণ কৰি ল'ব পৰা যায়। তাৰ ফলত হস্তলিখিত পৰম্পৰাৰ কোনটো স্তৰত প্ৰক্ষেপ, বিকৃতি আদি পাঠত সোমাই পৰিলেহি তাক নিৰ্ণয় কৰি ল'ব পাৰি আৰু তাৰ কাৰণসমূহো নিৰূপণ কৰি ল'ব পাৰি। (৫) প্ৰাপ্ত পুথিৰ সীমাৰ ভিতৰত থাকি পূৰ্বৰূপত উপনীত হোৱাৰ ই আটাইতকৈ সহজ উপায়। তদুপৰি (৬) বংশলতাটিত যদি এইটো স্পষ্ট হয় যে কোনো এখন প্ৰাপ্ত পুথি আন দুই বা ততোধিক প্ৰাপ্তপুথিৰ আৰ্হি বা

উৎস আছিল, তেনেহ'লে সমীক্ষকে আৰ্হি বা উৎস পুথিখন পাঠ-সংগঠনৰ বাবে ৰাখি আন কেইখন পুথি আঁতৰাই থৈ কাম চমুৱাই ল'ব পাৰে। কিয়নো উৎসখন পোৱাৰ পিছত উত্তৰৰূপ সমূহ মূল্যহীন হৈ পৰে।

বংশানুক্ৰমিক অধ্যয়ন পদ্ধতিত মিশ্ৰিত পুথি সোমালে বংশলতা প্ৰস্তুত কৰাত আৰ্হকাল হয়। দুটা বা ততোধিক স্বতন্ত্ৰীয়া ঐতিহ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত পাঠৰ সংমিশ্ৰণ ঘটাই নতুনকৈ প্ৰস্তুত কৰা পাঠক মিশ্ৰিত পাঠ (conflated text or Misch-codex) বোলা হয়। অনুলিপিকাৰে দুটা পাঠ তুলনা কৰি এটি উত্তম পাঠ প্ৰস্তুত কৰাৰ মানসেৰেও হয়তো এনে পাঠ প্ৰস্তুত কৰিব পাৰে। অথবা অনুলিপিকাৰৰ মনস্তাত্ত্বিক ভুলবশতঃ এনে মিশ্ৰিত পাঠৰ সৃষ্টি হোৱাৰ সম্ভৱনাও থাকিব পাৰে।

মিশ্ৰিত পাঠে একাধিক পাঠ-ঐতিহ্যৰ সাক্ষ্য বহন কৰে। তেনেবোৰ ঐতিহ্যৰ যদি কোনো এটা পাঠ সম্পূৰ্ণৰূপে লুপ্ত হৈ যায়, তেনে ক্ষেত্ৰত মিশ্ৰিত পাঠে লুপ্তপাঠৰ স্বৰূপ উদ্ঘাটন কৰাত সহায় কৰিব পাৰে। কেতিয়াবা লুপ্তপাঠৰ একক সাক্ষ্যৰূপেও ই চিনাক্ত হ'ব পাৰে। তলৰ চিত্ৰটিত মিশ্ৰিত পাঠৰ এটি উদাহৰণ দাঙি ধৰা হ'ল—

দুটা সুকীয়া পাঠ-ঐতিহ্যৰ পৰা ওলোৱা ক আৰু খ পুথিৰ মিশ্ৰণেৰে ম পুথি প্ৰস্তুত কৰা হ'ল আৰু আন দুটা ঐতিহ্যৰ গ আৰু ঘ পুথিৰ মিশ্ৰণেৰে প পুথি প্ৰস্তুত কৰা হ'ল। ফলত ম পুথিয়ে ক আৰু খ দুয়োখনৰে পাৰস্পৰিক সাক্ষ্য বহন কৰি এখন নতুন পুথি হৈ পৰিল। তদুপৰি ম পুথিৰ অনুলিপিকাৰকৰ স্বকীয় ভুল-প্ৰমাদ, প্ৰক্ষেপ আদিতো আছেই। প পুথিৰ ক্ষেত্ৰতো একেই কথা। গতিকে একাধিক উপাদানৰ সংমিশ্ৰণত সৃষ্টি হোৱা এই মিশ্ৰিত পাঠ (conflated text বা misch-codice) এক জটিল পাঠ। বংশানুক্ৰমিক অধ্যয়নত এনে পাঠ-ব্যৱহাৰ কৰিবলগীয়া হ'লে অতি সূক্ষ্ম পৰ্য্যবেক্ষণেৰেহে পৃথক পৃথক পাঠ-ঐতিহ্য ফালি উলিয়াব পৰা যায়।

এইখিনিতে পঞ্চতন্ত্ৰৰ পাঠ-ঐতিহ্যত সংমিশ্ৰণৰ সম্ভেদ সম্পৰ্কে আঙুলিয়াব পাৰি। এড্‌গাৰ্টনে পঞ্চতন্ত্ৰৰ সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ সূক্ষ্ম বিচাৰ বিশ্লেষণৰ অন্তত চাৰিটা পাঠ-ধাৰা আৱিষ্কাৰ কৰিছিল। যেনে—

- ১ম ধাৰা = তন্ত্ৰাখ্যায়িকা, পঞ্চতন্ত্ৰৰ নিৰলংকৃত পাঠ আৰু পূৰ্ণতন্ত্ৰৰ দ্বাৰা গৃহীত পাঠ
- ২য় ধাৰা = দক্ষিণী পাঠশাখা, নেপালী পাঠশাখা আৰু হিতোপদেশ
- ৩য় ধাৰা = বৃহৎকথাৰ প্ৰশাখাসমূহ আৰু
- ৪র্থ ধাৰা = পত্নী প্ৰশাখা

ক্ষেমেন্দ্রৰ বৃহৎকথা মঞ্জৰীত পঞ্চতম্বৰ লগতে তম্ভাখ্যায়িকা মিহলি হৈ আছে। কেতিয়াবা অনুলিপিকাৰকৰ পাঠ-সংমিশ্ৰণৰ প্ৰৱণতাৰ বাবে একোখন নতুন গ্ৰন্থৰে উদ্ভৱ হয়গৈ। পূৰ্ণভদ্ৰৰ পঞ্চতম্বৰ সংস্কৰণতো এড্‌গাৰ্টনে এক পৃথক পাঠধাৰাৰ সন্ধান পাইছে। তাৰ পৰা বুজা যায় যে এইখন গ্ৰন্থৰ পঞ্চম পাঠধাৰাও আছিল। পূৰ্ণভদ্ৰৰ দ্বাৰা প্ৰস্তুত সংস্কৰণটিতে আংশিকভাৱে এই পাঠধাৰাৰ সাক্ষ্য লুকাই আছে। পাঠ-সমীক্ষকৰ বাবে সেইখিনিতে পূৰ্ণভদ্ৰৰ পাঠৰ তাৎপৰ্য্য স্বীকাৰ্য।

চাৰ বামকৃষ্ণ গোপাল তাণ্ডাৰকাৰে ভৱভূতিৰ মালতীমাধৱৰ পাঠ-সমীক্ষা কৰাৰ প্ৰসংগত এটি অতি জটিল পাঠ-সংমিশ্ৰণৰ উদাহৰণ দিছে। তাণ্ডাৰকাৰে দেখুৱাইছে যে এই ক্ষেত্ৰত বহুবোৰ পাঠৰ এনে জটিল সংমিশ্ৰণ হৈছে যে পাঠ-ধাৰাসমূহ অস্পষ্ট হৈ পৰিছে। তাৰ জঁট ভাঙি বংশলতিকা প্ৰস্তুত কৰাটো অসম্ভৱ হৈ পৰিছে। (Bhandarkar 'Ed.': *Malatimadhaba*, "Introduction", p.XI)।

বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা বিভিন্ন শাখা-প্ৰশাখাৰ অন্তৰ্ভুক্ত যিমান অধিক সংখ্যক পুথি গোটাই লোৱা হ'ব সিমানে পুথিৰ বিস্তৃত বংশলতা প্ৰস্তুত কৰিব পৰা যাব। ফলত বিভিন্ন পাঠ-ঐতিহ্যৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন সফল হ'ব। ১ম চিত্ৰৰ সহায়ত কথাটো বুজাই দিয়া হ'ল— উক্ত চিত্ৰত দেখুওৱা মতে যদি কেৱল চ আৰু জ এই দুখন পুথিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পাঠ-সংগঠন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হয় তেনেহলে মুঠেই 'উ' পূৰ্বৰূপহে পোৱা যাব। কেৱল ট, ঙ, চ, জ এই চাৰিখন পুথি সংগ্ৰহ কৰি গ্ৰন্থখনৰ পাঠ সংগঠন কৰিব খুজিলে 'ই' পূৰ্বৰূপহে পোৱা যাব। এই ৰূপ মূল পাঠৰ অতি ওপৰচপা পাঠ নহ'ব। সেয়েহে সমীক্ষা কৰিবলগীয়া গ্ৰন্থৰ যথাসম্ভৱ আমি সকলো প্ৰাপ্ত পুথি (হাতেলিখা আৰু ছপা) সংগ্ৰহ কৰিলেহে বংশানুক্ৰমিক পদ্ধতিৰ অধ্যয়ন সফল হ'ব আৰু অভিপ্ৰেত পাঠ-উদ্ধাৰ কৰিব পৰাও যাব।

পাঠ-সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত বংশলতা অধ্যয়ন পদ্ধতিটি অষ্টাদশ শতিকাতে লেটিন গ্ৰন্থৰ সমীক্ষা কাৰ্য্যত পোনতে প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল যদিও, কুৰিশতিকাৰ প্ৰথম ভাগলৈকে এই পদ্ধতিয়ে সমাদৰ লাভ কৰা নাছিল। জাৰ্মান পণ্ডিত পল মাচে প্ৰথমবাৰৰ বাবে বিষয়টি গুৰুত্বসহকাৰে বিবেচনা কৰে আৰু তাৰ বিভিন্ন সম্ভাৱনীয়তাৰ কথা ঘোষণা কৰে। পল মাচৰ ১৯২৭ চনত প্ৰকাশ পোৱা টেক্সট ক্ৰিটিক জাৰ্মান গ্ৰন্থখনিত প্ৰধানকৈ এই বিষয়টোৱেই গুৰুত্ব পাইছে। এই গ্ৰন্থৰ দ্বিতীয় জাৰ্মান সংস্কৰণ (১৯৪৯) ৰ এটি সুন্দৰ অনুবাদ বাৰবাৰা প্লাৱৰ নামৰ এগৰাকী ইংৰাজী গৱেষিকাই কৰি উলিয়ায় আৰু ১৯৫৮ চনত অনুবাদটি অক্সফৰ্ডৰ পৰা প্ৰকাশ পায়। গৱেষিকা গৰাকীয়ে মূল গ্ৰন্থৰ অনুবাদৰ মাজে মাজে নিজৰ অভিমতো দি গৈছে আৰু চুটি চুটি টোকাও দি গৈছে। কিন্তু বাৰবাৰাৰ ইংৰাজী সংস্কৰণৰ ভূমিকাত পল মাচে লিখিছে যে তেওঁৰ *Textkritik* ৰ তৃতীয় জাৰ্মান সংস্কৰণত নতুন অভিজ্ঞতাৰ বংশলতা অধ্যয়নৰ কিছু মতামত সলনি কৰিছে। বাৰবাৰাই দ্বিতীয় সংস্কৰণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি যি অনুবাদ আৰু অভিমত আগবঢ়াইছে সেই সম্বন্ধে গৱেষিকা গৰাকীৰ লগত তেওঁৰ কথা পতা নহ'ল কিয়নো অনুদিত পাণ্ডুলিপিটো পঢ়াৰ পিছত তেওঁ অনুবাদিকাৰ লগত আলোচনা কৰাৰ সুবিধা পোৱাৰ আগতে ৪৩ বছৰ বয়সতে বাৰবাৰাৰ মৃত্যু হ'ল।' (Paul Mass: *Textual Criticism*)।

প'ল মাচৰ শেহতীয়া চিন্তাধাৰা আমি নাপালেও এই কথা বুজিলো যে একেখিনি প্ৰাপ্ত পুথিৰ পৰা একাধিক বংশলতা প্ৰস্তুত কৰাৰ সম্ভাৱনা থাকে আৰু তেনে বিবিধ সম্ভাৱনাই যে সমীক্ষকক ভুল বাটে পৰিচালিত কৰিব পাৰে সেই বিষয়েও তেওঁ সাৱধান কৰি দিছে। গৱেষকজনে দুখন প্ৰাপ্ত পুথিৰ পৰা তিনিটা সম্ভাব্য বংশলতা আৰু তেনেকৈ তিনিখন প্ৰাপ্ত

পুথিৰ পৰা বাইশটি সম্ভাব্য বংশলতা আঁকি দেখুৱাইছে। ততোধিক পুথিৰ পৰা ততোধিক সম্ভাৱনাৰ আশংকা থকাৰ কথা কৈ সমীক্ষকক শুদ্ধৰূপত প্ৰস্তুত কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে সঁকিয়াই গৈছে। এই সকলোবোৰ ৰূপ পুথিত পোৱা পাঠ-প্ৰমাদৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি প্ৰস্তুত কৰি লোৱা হৈছে। (এই বিষয়ৰ বিশদ আলোচনাৰ বাবে : Paul Mass, 'Indicative Errors And Stemmatic Types', *Textual criticism*, pp. 42-49)। অসমীয়া পুথিৰ ক্ষেত্ৰত এনে অনুপুংখ বিশ্লেষণেৰে বংশলতা প্ৰস্তুত কৰিবৰ সম্ভাৱনা কম বাবে আৰু বৰ্তমান গ্ৰন্থৰ অভিব্যাপ্তি আশংকা কৰি বৰ্তমান এনে আলোচনাৰ পৰা বিৰত থকা হ'ল।

প্ৰাচীন ভাৰতীয় গ্ৰন্থৰ পাঠ অধ্যয়নত বংশলতিকা প্ৰস্তুত পদ্ধতি সফলতাৰে প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। একোখন সংস্কৃত গ্ৰন্থ এক বিশাল ভূখণ্ডৰ বিভিন্ন অঞ্চলত বিভিন্ন ৰূপত জনপ্ৰিয় হৈ উঠে। গতিকে শাখা-প্ৰশাখা-ঐতিহ্যৰ সমস্ত সংগৃহীত পুথিৰ বংশলতা উলিওৱা কামটো বেছ আমোদজনক হৈ পৰে। অসমত পুৰণি পুথিৰ পূৰ্বসূৰী সম্পাদক সকলে পাঠ-আৱিষ্কাৰৰ স্তৰত অধিক শ্ৰম ব্যয় কৰা দেখা নাযায়। যিসকলে চাৰিখন বা ততোধিক পুথি 'মিলাই' পাঠ-সম্পাদনা কৰিছে তেখেতসকলেও এনে জটিল প্ৰক্ৰিয়াৰ লগত পৰিচয় নথকাত তাৰ ভিতৰলৈ সেমোৱা নাই। ড° মহেশ্বৰ নেওগে ভক্তি-ৰত্নাকৰৰ পাঠ-সমীক্ষা কৰিবৰ সময়ত এই প্ৰচেষ্টাত ব্ৰতী হৈছে আৰু উজনীয়া আৰু নামনীয়া ভেদে দুটা পাঠশাখা ঠাৱৰ কৰি প্ৰাপ্ত পুথিৰ বংশানুক্ৰমিক অধ্যয়নত নামিছে। অসমত ৰচা আৰু নকলকৰা পুথিৰ ক্ষেত্ৰত বংশানুক্ৰমিক অধ্যয়ন পদ্ধতি সফল নোহোৱাৰ কাৰণ ড° নেওগৰ ভাষাৰে তুলি দিয়া হ'ল- 'অসমত এতিয়ালৈকে আৱিষ্কৃত আৰু পৰীক্ষিত পুৰণি পুথিৰ পৰা পাঠ-শাখাত (recension) বিভক্ত কৰিব পৰা কোনো এখনি অসমীয়া গ্ৰন্থৰ পাঠ ওলোৱা নাই। মহাপুৰুষৰ গ্ৰন্থসমূহৰে সকলোতকৈ বেছি সংখ্যক পুথি পোৱা যায়; কিন্তু সেই সকলো পুথি নকল কৰোঁতে সত্ৰৰ দৰে এক শক্তিশালী অনুষ্ঠান আৰু সত্ৰীয়া নাম প্ৰসংগৰ জীৱিত এক ঐতিহ্যৰ নিয়মৰ দ্বাৰা অনুশাসিত হোৱাৰ বাবে পাঠৰ শাখা-বিভাজনৰ ফালে আগবাঢ়িব পৰা নাই। অসমত ৰচিত সংস্কৃত গ্ৰন্থৰ ভিতৰত একমাত্ৰ শংকৰদেৱৰ 'ভক্তি-ৰত্নাকৰ'ৰ পাঠৰ তেনে বিভাজন দেখা যায়।' (মহেশ্বৰ নেওগ : *পাঠ-সমীক্ষা*, পৃ. ৩৫)।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত বংশলতা অধ্যয়নৰ ভূমিকা কি? (৬০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

১.৬ পাঠ সংশোধন

পাঠ-মূল্যায়ন পৰ্য্যায়ত পুথিৰ প্ৰাচীনতা, নিৰ্ভৰশীলতা আদি স্থিৰ হোৱাৰ পিছত সমীক্ষক সমীক্ষা পদ্ধতিৰ তৃতীয় স্তৰলৈ আগবাঢ়িব পাৰে। পাঠ-সংশোধন (Emendation)

নামৰ এই তৃতীয় স্তৰতহে প্রাকৃততে এজন পাঠ-সমীক্ষকৰ কৰিবলগীয়া কামখিনি থাকে। আগৰ দুটা স্তৰক আচলতে তৃতীয় স্তৰৰ বাবে পূৰ্ব-প্রস্তুতি বুলিব পাৰি। পাঠ-আৱিষ্কাৰ আৰু পাঠ-সমূহৰ সম্বন্ধ স্থাপন আৰু প্ৰাচীনতম পাঠটি নিৰূপণলৈকে এই সকলোখিনি কামত পুৰাতাত্ত্বিক দৃষ্টিভঙ্গীৰ প্ৰয়োজন অধিক। সেয়েহে দ্বিতীয় স্তৰলৈকে সম্পাদকজনক পাঠ-পুৰাতাত্ত্বিক বোলাহে যুক্তিযুক্ত বুলি পণ্ডিতসকলে কয়। (Katre, p.63)। পাঠ-সমালোচনাৰ জটিল আৰু দায়িত্বপূৰ্ণ কামটোৰ বাবে সম্পাদকজন এতিয়াহে সাজু হ'বৰ হ'ল। এই কথা বাৰম্বাৰ দোহৰা হৈছে যে পাঠ-সমীক্ষকৰ প্ৰধান কাম হ'ল মূল গ্ৰন্থকাৰৰ অভিপ্ৰেত পাঠটি উদ্ধাৰ কৰা। বংশলতিকাত ধৰা পৰা পাঠ-ঐতিহ্য আৰু তাৰ পৰা সংগঠন কৰি লোৱা প্ৰাপ্তপুথিৰ আনুমানিক পূৰ্বৰূপত (hyparchetype) অনেক পাঠ-প্ৰমাদ আশংকা কৰা যায়। কিয়নো সেই পূৰ্বৰূপো এক সম্ভ্ৰান্ত পাঠহে। বংশলতিকাত ধৰা পৰা তেনে উপপূৰ্বৰূপ সমূহৰ (১ম চিত্ৰৰ অ, ই, উ আদিৰ) তুলনামূলক অধ্যয়নৰ দ্বাৰা সম্ভ্ৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ, যিমানদূৰ সম্ভৱ আদিতম ৰূপটো উদ্ধাৰ কৰিবলৈহে চেষ্টা কৰিব পৰা যায়।

যদিও মূল গ্ৰন্থকাৰে লিখোতে পাঠটোৰ যি ৰূপ আছিল সেই ৰূপতে পাঠটি উদ্ধাৰ কৰাটোৱেই সমীক্ষকৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য, তথাপি সি হৈ উঠাটো সম্ভৱ নহয়। কাৰণ পূৰ্বৰূপ আৰু মূল গ্ৰন্থৰ মাজত পাঠটিৰ কিমানবাৰ সম্ভ্ৰণ ঘটিছে তাক জনাৰ উপায় নাই। গতিকে প্ৰাপ্ত পুথিৰ পৰা উজাই গৈ সমীক্ষক পূৰ্বৰূপতে সম্ভ্ৰ হ'ব লাগে। সেইৰূপ প্ৰাপ্ত পুথিবোৰতকৈ শুদ্ধ, প্ৰাপ্ত-পুথিবোৰৰ প্ৰাচীনতম ৰূপ আৰু সেই বাবেই মূল-পাঠৰ ওচৰচপা।

ইয়াত মূল পাঠ বা উৰ-পাঠ (Ur-Text) বুলিলে লিখকৰ স্বহস্ত লিখিত পাঠ বা অটোগ্ৰাফ পাঠকে বুজা যায়। কিন্তু যি কোনো অটোগ্ৰাফক উৰ্-টেক্সট বুলি ক'ব নোৱাৰি। অৰ্থাৎ উৰ্-টেক্সট শব্দটি স্বহস্ত লিখিত পাঠৰ (autograph) প্ৰতিশব্দ নহয়। বংশলতা অধ্যয়ন পদ্ধতিৰে প্ৰাপ্ত পুথিৰ ঐতিহ্য নিৰ্ণয় কৰি উলিয়াওতে আনুমানিক পূৰ্বৰূপৰ উৎসৰূপে যি হস্তলিখিত পাঠৰ অস্তিত্ব ধৰি লোৱা হয় তাকহে উৰ্-টেক্সট বুলি কোৱা হয়। পাঠ-সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত ই এটা পাৰিভাষিক শব্দ। উৰ্-টেক্সট আৰু পূৰ্বৰূপৰ মাজত আন পাঠ থাকিবও পাৰে, নাথাকিবও পাৰে। সাক্ষ্য-প্ৰমাণৰ অভাৱত তেনে পাঠৰ সম্ভাৱনাহে আশা কৰিব পাৰি, তাক নিশ্চিত কৰিব নোৱাৰি।

মূল-পাঠ বা উৰ-পাঠ সমীক্ষকৰ প্ৰধান লক্ষ্য হ'লেও পূৰ্বৰূপত উপনীত হ'বলৈকে সমীক্ষকে তৃতীয় স্তৰত অৰ্থাৎ পাঠ-সংশোধনৰ স্তৰত ভৰি দিবলগীয়া হয়। এই স্তৰত সমীক্ষকে প্ৰাপ্ত পুথি বা সমীক্ষা-সামগ্ৰীখিনিত ভুল-প্ৰমাদবোৰ পাৰ্যমানে শুধৰাই যাবলগীয়া হয়। কিন্তু তেনে শুধৰণি বা সংশোধনত সমীক্ষকে পাঠটিৰ অন্তৰঙ্গ আৰু বহিৰঙ্গ সমৰ্থন পোৱাটো নিতান্তই আৱশ্যকীয় কথা।

পাঠ-সংশোধনৰ বেলিকা যিবোৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণে গ্ৰন্থকাৰৰ ভাৱ, শৈলী, দৰ্শন আদিক সমৰ্থন কৰে সেইবোৰকে পাঠৰ অন্তৰঙ্গ সাক্ষ্য (Intrinsic Probability) বোলে। সমীক্ষা যোগ্য গ্ৰন্থৰ মূলৰূপৰ ওচৰচপা ৰূপ এটা উদ্ধাৰ কৰিবলৈ যোৱাৰ আগতে সমীক্ষকজনে সততে মূল গ্ৰন্থকাৰৰ জীৱন, দৰ্শন, কৰ্মৰাজি, তেওঁৰ লিখনিৰ বৈশিষ্ট্য আদি সম্পৰ্কে স্পষ্ট ধাৰণা কৰি ল'ব লাগিব। তাৰ লগতে গ্ৰন্থকাৰৰ যুগৰ ভাষাৰ স্বৰূপ, ব্যাকৰণ-অভিধানৰ অনুশাসন আদি সম্পৰ্কেও অনুসন্ধানকাৰী সচেতন হ'ব লাগিব। কিয়নো তেওঁ পূৰ্ণগঠন কৰি উলিওৱা পাঠটোত মূল গ্ৰন্থকাৰৰ কালগত, ভাষাগত আৰু ভাৱগত সকলো লক্ষণ অটুত থাকিব লাগিব।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সংশোধনৰ ক্ষেত্ৰত অন্তৰঙ্গ আৰু বহিৰঙ্গ সন্তাৰণাৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা আগবঢ়াওঁক। (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

অন্তৰঙ্গ সন্তাৰণা :

কেতিয়াবা এজন গ্ৰন্থকাৰৰ শৈলী, চিন্তা আদি সম্পৰ্কে বিভিন্ন পণ্ডিত-সমালোচকৰ বিভিন্ন মত পোৱা যায়। তেনে স্থলত পাঠ-সমীক্ষকজনে সেই অভিমত বিবেচনাৰ বাবে ৰাখিও পাঠটো বাৰে বাৰে পৰীক্ষা কৰিব লাগে আৰু পাঠৰ অন্তৰংগ লক্ষণবোৰ বাচি উলিয়াব লাগে। সেই লক্ষণসমূহে প্ৰধানকৈ মূল গ্ৰন্থকাৰৰ জীৱন, দৰ্শন, চিন্তা-চৰ্চা, ধ্যান-ধাৰণাৰ উপৰিও তেওঁৰ শব্দচয়নৰ ৰুচি, বাক্য-ৰীতিৰ বৈশিষ্ট্য, ছন্দসজ্জাৰ নীতি, ৰস-অলংকাৰ আদিৰ প্ৰতি দুৰ্বলতা, কাহিনী ৰূপায়ণৰ কৌশল তথা গ্ৰন্থত প্ৰভাৱ পেলাবপৰা সাহিত্যিক আৰু ৰাজনৈতিক পটভূমি আদি সকলো সামৰি ল'ব লাগিব। আনকি গ্ৰন্থকাৰৰ মুদ্ৰাদোষো পাঠটিত প্ৰতিফলিত হ'ব লাগিব। গ্ৰন্থকাৰৰ সমসাময়িক আন আন সাহিত্যিকৰ ৰচনাৰ পৰাও সেই যুগৰ ভাষাৰ, ব্যাকৰণ-অভিধানৰ অনুশাসন আদি সম্পৰ্কে তথ্য সংগ্ৰহ কৰি লোৱা উচিত। এনেদৰে বিভিন্ন প্ৰকাৰেৰে সংগৃহীত তথ্যই যেতিয়া সংশোধিত পাঠটোক সমৰ্থন কৰিব আৰু সেই পাঠত গ্ৰন্থকাৰৰ কালগত, ভাষাগত, ভাৱগত লক্ষণসমূহ প্ৰতিফলিত হ'ব তেতিয়াহে সেই পাঠটোক মূলপাঠৰ সৈতে একে বা মূলপাঠৰ নিকটতম পাঠ বুলি ক'ব পৰা যাব। সেয়েহে পাঠ-সংশোধনৰ ক্ষেত্ৰত অন্তৰংগ সাক্ষ্যৰ ওপৰত সমীক্ষকে সততে চকু ৰখা আৱশ্যক।

বহিৰংগ সন্তাৰণা :

পাঠ-সংগঠনৰ সময়ত সমীক্ষকে বহিৰংগ সন্তাৰণাৰ ওপৰতো দৃষ্টি ৰখা প্ৰয়োজন। এই সন্দৰ্ভত যিবোৰ সাক্ষ্য হাতেলিখা পুথি, ছপাপুথি আদি সমীক্ষা সামগ্ৰীৰ পৰা গ্ৰহণ কৰা হয়, তাকে বহিৰংগ সাক্ষ্য বোলে। পুথিত ব্যৱহৃত লিপি, লিখন সামগ্ৰী আদিৰ দ্বাৰা পুথিখনৰ নকলকৰা স্থান (যেনে তালপাতৰ হ'লে দক্ষিণ ভাৰতত আৰু সাঁচিপাতৰ হ'লে উত্তৰ ভাৰতত নকল কৰাৰ সন্তাৰণা অধিক), পুথি নকলৰ সময় ইত্যাদি আৰু পুথিত ভুলৰ মাত্ৰা, ভুলৰ স্বৰূপ আদিবোৰ বিষয় পুথিৰ পাঠ-সংশোধনৰ সহায়ক হ'ব পাৰে। ৰজাঘৰীয়া অভিজাত পৃষ্ঠপোষকতাত নকল কৰা চিত্ৰপুথি বা লতাকটা পুথিবো সাক্ষ্য বেলেগ হ'ব পাৰে।

কেতিয়াবা কোনো ভুল পাঠৰ শুধৰণি নকলকাৰে বা কোনো জনা লোকে হাতেলিখা পাঠৰ মাজিনত বা দুটা শাৰীৰ মাজত দি থৈ যায়। তেনে সাক্ষ্যই পাঠ-সংশোধনত সমীক্ষকক যথেষ্ট সহায় কৰে। অনুমোদিত পাঠত অনুমোদকে সাধাৰণতে নকলকাৰৰ ভুল শুধৰাই যায়। পৰৱৰ্তী কালত কোনো বিদ্বান পাঠকে ভুল শব্দৰ শুদ্ধপাঠ দিয়াৰ উপৰিও কোনো শব্দৰ অৰ্থ, ব্যাকৰণিক টোকা আদি মাজিনত লিখি থয়। পুথিৰ ভুল পাঠ, দুৰ্বোধ্য পাঠ বা পুথিৰ নষ্ট হোৱা পাঠৰ ক্ষেত্ৰত তেনে টোকাকো সমীক্ষকে বহিৰংগ সাক্ষ্যৰূপে কামত লগাব পাৰে। সমীক্ষা

সামগ্ৰীয়ে আগবঢ়োৱা তেনে সম্ভাৱনাকে বহিৰংগ সাক্ষ্য বোলা হয়। অন্তৰংগ সাক্ষ্যৰ লগত মূল গ্ৰন্থকাৰৰ পোনপটীয়া সম্বন্ধ। মূল গ্ৰন্থৰ স্বকীয় বৈশিষ্ট্যসমূহ ইয়াৰ দ্বাৰা বিচাৰ কৰা হয়। বহিৰংগ সাক্ষ্যৰ সম্বন্ধ অনুলিপিকাৰকৰ লগতহে। পুথিৰ স্বকীয় লক্ষণসমূহে এই সাক্ষ্যৰ সমৰ্থন বিচাৰে।

উপসাক্ষ্য :

পাঠ পুনৰ্গঠনৰ সময়ত যিবোৰ পৰোক্ষ সাক্ষ্যই সমীক্ষকক সহায় কৰে, সেইবোৰকে উপসাক্ষ্য বুলি কোৱা হয়। মূল পাঠৰ অনুবাদ, অনুকুলন, আংশিক উদ্ধৃতি, সাৰ-সংগ্ৰহ, টীকা, ভাষ্য আদিক উপসাক্ষ্যৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়। খৃষ্টাব্দৰ প্ৰথম শতিকাত ৰচিত অশ্বঘোষৰ বুদ্ধচৰিত নামৰ মহাকাব্যখন ধৰ্মৰক্ষ নামৰ এজন ভাৰতীয় বৌদ্ধভিক্ষুৱে খৃষ্টাব্দৰ পঞ্চম শতিকাত চীনা ভাষালৈ অনুবাদ কৰে। পাছত খৃষ্টাব্দৰ সপ্তম-অষ্টম শতিকা মানত সংস্কৃতৰ পৰা তিব্বতী ভাষালৈ এই গ্ৰন্থ অনুদিত হয়। পাঠ-সম্প্ৰেৰণৰ সময়ত বুদ্ধচৰিতৰ সংস্কৃত পাঠত অনেক বিভ্ৰাট সোমাই পৰে আৰু বৌদ্ধধৰ্মৰ অৱসাদৰ কালছোৱাতে তাৰ কোনো কোনো অংশ হেৰাই যায়। পৰবৰ্ত্তীকালত এইখন সংস্কৃত মহাকাব্যৰ পাঠ উদ্ধাৰৰ সময়ত চীনা আৰু তিব্বতী অনুবাদ দুটাক উপসাক্ষ্যৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

কাব্য নাটক আদিৰ বহু শ্লোক বা অংশ প্ৰাচীন আলংকাৰিকসকলে নিজৰ নিজৰ গ্ৰন্থত উদাহৰণ দিবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰিছিল। বিশেষকৈ ৰস, গুণ, অলংকাৰ আদিৰ উপৰিও কাব্যদোষৰ উদাহৰণ দিবৰ বেলিকা তেওঁলোকে কালিদাস, ভৱভূতি আদিৰ দৰে প্ৰসিদ্ধ সাহিত্যিকৰ ৰচনাৰ পৰা উদ্ধৃতি দিছিল। আলংকাৰিকজন যিমানৈ প্ৰাচীন হ'ব তেওঁৰ উদ্ধৃতিও যে সিমানৈই পুৰণি হ'ব তাত সন্দেহ নাই। হয়টো সমীক্ষকে ব্যৱহাৰ কৰা হাতেলিখা পুথিতকৈয়ো বহু আগতে সেই উদ্ধৃতি আলংকাৰিকে সংগ্ৰহ কৰা হ'ব পাৰে। গতিকে পৰবৰ্ত্তীযুগত হাতবাগৰি প্ৰমাদগ্ৰস্ত হোৱা পাঠশুধৰাবৰ সময়ত এনে উদ্ধৃতিসমূহে নিৰ্ভৰযোগ্য সাক্ষ্য প্ৰদান কৰিব পাৰে। বিল্বমংগলৰ কৃষ্ণকৰ্ণামৃতৰ যি কেইটি শ্লোক মাধৱদেৱে বুৰুৰা কেইখনত তুলি ধৰিছে সেই কেইটি শ্লোকক মূল-গ্ৰন্থৰ পাঠ-সামীক্ষ্যৰ সময়ত উপসাক্ষ্যৰূপে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। তেনেদৰে মাধৱদেৱৰ ৰচনাৰ অন্তৰ্ভুক্ত শ্লোককেইটোকো মূল গ্ৰন্থই সহায় কৰিব পাৰে। টীকাকাৰকসকলে টীকা, ভাষ্য আদি প্ৰণয়ন কৰিবৰ সময়ত সংশ্লিষ্ট গ্ৰন্থৰ যে এটা প্ৰাচীন আৰু শুদ্ধপাঠ বিচাৰি ল'বৰ যত্ন কৰিছিল তাক নীলকণ্ঠ, দেৱবোধ, অৰ্জুনমিশ্ৰ আদি প্ৰসিদ্ধ টীকাকাৰৰ স্বীকাৰোক্তিৰ পৰা জানিব পাৰি। প্ৰাচীন টীকাকাৰসকলে ব্যৱহাৰ কৰা পাঠ-সামীক্ষ্যকে উপসাক্ষ্যৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। পণ্ডিতপ্ৰবৰ কৃষ্ণকান্ত সন্দিকৈয়ে নৈষধচৰিত, সেতুবন্ধ আৰু যশস্তিলকৰ ক্ৰমে অনুবাদ আৰু ঐতিহাসিক তথা সামাজিক অধ্যয়নৰ বাবে নিজে শুদ্ধপাঠ প্ৰস্তুত কৰি লৈছিল আৰু তাৰ বাবে নৈষধচৰিতৰ এঘাৰ টা, সেতুবন্ধৰ বাবে চৈধ্যটা টীকা আলোচনা কৰিছিল।

সদুক্তিকৰ্ণামৃত সূক্তিমুক্তাৱলী আদিৰ দৰে সুভাষিত সংকলন আৰু ভক্তিৰত্নাকাৰ, ভক্তিৰত্নাৱলী আদিৰ দৰে সংগ্ৰহ গ্ৰন্থতো অনেক প্ৰাচীন গ্ৰন্থৰ শ্লোক, পদ আদি সংকলিত হৈছে। যিবোৰ গ্ৰন্থৰ পৰা সংকলকে শ্লোক, পদ আদি সংগ্ৰহ কৰিছে, সেইবোৰ গ্ৰন্থৰ পাঠ-সামীক্ষ্যৰ সময়ত উপসাক্ষ্যৰূপে সহায় কৰিব পাৰে। শংকৰদেৱৰ ভক্তিৰত্নাকাৰ, বিষ্ণুপুৰীৰ তথা মাধৱদেৱৰ ভক্তিৰত্নাৱলী, হালৰ গাহাসত্তসই, শাঁঙ্গধৰপদ্ধতি, শ্ৰীধৰদাসৰ সদুক্তিকৰ্ণামৃত, সুভাষিতাৱলী আদি গ্ৰন্থৰ উপসাক্ষ্যৰূপে গুৰুত্ব অধিক।

পৰবৰ্ত্তী অল্পপ্ৰসিদ্ধ কৰিয়ে পূৰ্ববৰ্ত্তী প্ৰসিদ্ধ কবিৰ ৰচনা আত্মসাৎ কৰি নিজৰ গ্ৰন্থত সুমুৱাই লোৱাৰ উদাহৰণে ভাৰতত কম নহয়। অসমতো তেনে উদাহৰণ নোহোৱা নহয়। অনন্ত কন্দলি, দুৰ্গাবৰ আদি কবিয়ে মাধৱ কন্দলি, শংকৰদেৱ আদি পূৰ্বসূৰীৰ শাৰী প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষভাৱে কেনেকৈ কুস্তীলক-বৃত্তিৰে আত্মসাৎ কৰিছিল, (নেওগ : পাঠ-সমীক্ষা, পৃ. ৭৮)। তাৰ পৰ্যৱেশে দুই পক্ষৰ পাঠ স্থিৰ কৰাত সহায় কৰিব। মধ্যযুগত জয়দেৱৰ গীত-গোৱিন্দৰ জনপ্ৰিয়তা সমগ্ৰ ভাৰত জুৰি বিয়পি পৰিছিল। শেষ আহোম-যুগৰ অসমীয়া কবিয়ে সংস্কৃত আৰু অসমীয়া গীত আৰু পদত জয়দেৱক সচেতন অনুসৰণ কৰিছিল। তাৰো আগতে মেঘদূতৰ অনুকৰণত হংসদূত, নেমিদূত পৰনদূত আদি একাধিক দূতকাব্য প্ৰণীত হৈছিল। মন্দাক্ৰান্তত ৰচিত পৰবৰ্ত্তী কাব্যবোৰৰ পৰীক্ষা নিৰীক্ষাৰ দ্বাৰা মেঘদূতৰ লগতে আনবোৰ কাব্যৰো পাঠ সংগঠনৰ নিৰ্ভৰযোগ্য সূত্ৰ বিচাৰি পোৱা যায়।

কেৱল তথ্য আৰু সাক্ষ্যৰ পৰিসংখ্যাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পাঠ এটা সংগঠন কৰি উলিয়াব নোৱাৰি বাবেই পাঠ সমীক্ষাৰ সংজ্ঞাত কোৱা হৈছে যে ই মানুহৰ জ্ঞান আৰু প্ৰতিভাৰ সুনিপুণ আৰু পদ্ধতিগত অনুশীলন। তথ্য-প্ৰমাণৰ গুণাগুণ বিচাৰ আৰু সমীক্ষাৰ তুলাচনীত সমান্তৰাল তথ্যৰ গুৰুত্ব নিৰ্ণয়ৰ দায়িত্ব সমীক্ষকৰ। তাৰ বাবে সমীক্ষকজনৰ পুথি-পৰম্পৰা, লিপিবদ্ধ বিৱৰ্ত্তন আদিৰ জ্ঞান থকা উচিত। পাঠ-বিকৃতিৰ কাৰণ ধৰা পেলাব পৰাকৈ অজ্ঞাত অনুলিপিকাৰকৰ শিক্ষা, দীক্ষা, মনস্তত্ত্ব আদিৰ সম্বন্ধে ধাৰণা থকা উচিত। পাঠত উপলব্ধ আঞ্চলিক প্ৰভাৱ জানিবৰ বাবে পুথিৰ প্ৰাপ্তিস্থানৰ বিষয়ে অধ্যয়ন (তদানীন্তন সমাজৰ অৰ্থাৎ ৰাজনৈতিক, সামাজিক, ধৰ্মীয় পটভূমিয়ে পুথিৰ ওপৰত পেলাব পৰা সম্ভাৱ্য প্ৰভাৱৰ জ্ঞান) থাকিব লাগিব। মূল গ্ৰন্থকাৰৰ জীৱনবৃত্ত, চিন্তা-ধাৰণা, ভাষা, শৈলী আদিৰ বিষয়ে সবিশেষ আৰু নিখুঁত জ্ঞান থকাটো একান্তই বাঞ্ছনীয়। তদুপৰি সমীক্ষকজন হ'ব লাগিব দূৰদৰ্শী, ভাল-বেয়া বিচাৰ কৰিব পৰা বুদ্ধিসম্পন্ন, সমান্তৰাল দুটা বা ততোধিক পাঠৰ যোগ্যতা নিৰ্ণয় কৰিব পৰাৰ জোখাৰে ধী-সম্পন্ন। তাৰ লগতে পুনৰ্গঠিত পাঠটি সমীক্ষা সামগ্ৰীৰে সৈতে মনোগ্ৰাহীকৈ উপস্থাপন কৰিব পৰাকৈ লাগিব সুৰুচিপূৰ্ণ এটা মন। এইবোৰ গুণৰ প্ৰথম কেইবিধ সমীক্ষকে পঢ়া শুনা কৰি আয়ত্ব কৰিব লাগিব আৰু পিছৰখিনি অনুশীলনৰ দ্বাৰা অভ্যাস কৰিব লাগিব। প্ৰাচীন পুথিসমূহ জাতি এটাৰ জাতীয় সম্পদ বুলি ভাবি এনে সম্পত্তিৰ উদ্ধাৰ আৰু সংৰক্ষণৰ দায়িত্ব কান্ধ পাতি লোৱা সমীক্ষকজন সৎ, নিষ্ঠাবান আৰু নিষ্ঠীক নহ'লে তেওঁৰ দ্বাৰা পুনৰ্গঠিত সম্প্ৰেৰিত পাঠৰে কনিষ্ঠতম ৰূপহে হ'ব।

এনে এজন সমীক্ষকে যেতিয়া পুৰণি পুথিৰ পাঠ সংগঠন কৰিবলৈ ল'ব তেতিয়া তেওঁ দুই ধৰণে কামত আগবাঢ়িবলগীয়া হ'ব। হয় প্ৰাপ্তপুথিত যি আছে, যেনেকৈ আছে তাকেই সংৰক্ষণ কৰিব লাগিব; নহয় প্ৰমাদগ্ৰস্ত বুলি ভবা পাঠ সংশোধন কৰিব লাগিব। এই দুই কৌশল দুইদল চৰমপন্থী সমৰ্থক আছে। তেওঁলোকক ক্ৰমে সংৰক্ষণী ধাৰা (Conservative school) আৰু সংশোধনী ধাৰা (Emendation school) ৰ সমৰ্থক বুলি কোৱা হয়। এই দুই পন্থীৰ মাজত মতদ আৰু কাৰ্য্যপন্থাৰো অমিল পৰিলক্ষিত হয়। সংৰক্ষণী ধাৰাৰ সমৰ্থকসকলে প্ৰাপ্ত পুথিৰ পাঠত অধিক বিশ্বাস কৰে আৰু বুদ্ধিনিষ্ঠ নিৰ্বচন দাঙি ধৰাৰ ছলেৰে পুথিৰ পাঠৰ অৰ্থ, বাখ্যা আদি দি তাক গ্ৰন্থকাৰৰ মুদ্ৰাদোষ বুলি পুনৰ্গঠিত পাঠত সংৰক্ষণ কৰিব খোজে। অনুলিপিকাৰকৰ ভুলবোৰো উপেক্ষা কৰি যায় আৰু মূল পাঠৰ অৱশেষ বুলি তাকে সমৰ্থন কৰে। আনহাতে সংশোধনী ধাৰাৰ চৰমপন্থী সমৰ্থকসকলে য'তে পাঠ-বিসঙ্গতি দেখে সংশোধন আগবঢ়াব খোজে। সংশোধনৰ প্ৰৱণতা বেছি হোৱা বাবে তেওঁলোকৰ হাতত পাঠৰ প্ৰাচীনৰূপ

হেৰোৱাৰহে আশংকা হয়গৈ। গতিকে এই দুয়োটা কৌশলৰ কোনোটোৱেই মূল পাঠৰ ওচৰলৈ লৈ যোৱাৰ নিশ্চিত আশা সমীক্ষকক দিব নোৱাৰে। সেয়েহে পাঠ-সমালোচনাৰ পূৰ্বসূৰীসকলে পাঠ সংশোধনৰ কিছু মধ্যমপন্থী নীতি প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছে। কিন্তু সেই সকলোবোৰ নীতি-নিয়ম সকলো ক্ষেত্ৰতে ফলপ্ৰসূ হ'ব বুলি ভাবিব নোৱাৰি। বহু প্ৰচলিত তেনে সাধাৰণ নিয়মাৱলী সুকীয়াকৈ পৰৱৰ্তী অধ্যায়ত সন্নিবিষ্ট কৰা হ'ল। এনে প্ৰতিষ্ঠিত নিয়ম-নীতিৰ আধাৰত সমীক্ষকৰ বুদ্ধি আৰু প্ৰতিভাই একোটা শুদ্ধ পাঠ উদ্ধাৰ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত সফলতা লাভ কৰিব পাৰে আৰু মূলগ্ৰন্থকাৰৰ বুলি পত্ৰিয়ন যাব পৰাকৈ এটি সুখম পাঠ আগবঢ়াব পাৰে।

১.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

এই বিভাগটি অধ্যয়নৰ অন্তত আমি জানিব পাৰো যে পাঠ-সমীক্ষা কৰাৰ বিভিন্ন কৌশল, পদ্ধতি বা স্তৰ আছে। এই বিভাগটোত পাঠ-সমীক্ষাৰ চাৰিটা স্তৰৰ কথা উল্লেখ কৰা হৈছে। সেই স্তৰকেইটা হ'ল — ১) পাঠ আৱিষ্কাৰ, ২) পাঠ মূল্যায়ন, ৩) পাঠ সংশোধন আৰু ৪) অধি-সমীক্ষা। এই চাৰিটা স্তৰৰ ভিতৰত একাদিক্ৰমে প্ৰথম তিনিটাৰ বিষয়ে এই বিভাগটোত আলোচনা কৰা হৈছে। পাঠ সমীক্ষা কৰিবলৈ হ'লে প্ৰথমে একাধিক হাতেলিখা আৰু ছপা পুথি সংগ্ৰহ কৰিব লাগিব। তাৰ পিছত এই পুথিসমূহৰ মূল্যায়ন কৰি তাৰ পৰা বিশ্বাসযোগ্য পুথিসমূহ বাচি উলিয়াব লাগিব। তৃতীয় পৰ্যায়ত পাঠ সমীক্ষা কৰিবলগীয়া মূল কথাখিনি থাকে। ইয়াত ভুল বুলি প্ৰতিষ্ঠা হোৱা কথাবোৰ শুধৰাই যায়। পাঠ-সমীক্ষাৰ এই প্ৰথম তিনিটা পৰ্যায়ৰ বিষয়ে এই বিভাগটিত আলোচনা কৰা হৈছে।

১.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) পাঠ-সমীক্ষাৰ প্ৰথম পৰ্যায় চাৰিটা কি কি? প্ৰতিটো পৰ্যায়ৰ নাম উল্লেখ কৰক।
- ২) পাঠ-আৱিষ্কাৰ মানে কি? চমুকৈ উত্তৰ দিয়ক।
- ৩) পাঠ-সংশোধন কেনেদৰে কৰা হয়, উদাহৰণসহ আলোচনা কৰক।
- ৪) পাঠ-মূল্যায়নৰ বিষয়ে এটি চমু আলোচনা আগবঢ়াওক।
- ৫) চমুটোকা লিখক :

(ক) চিগলাম,	(খ) ক'লন বা পাঠ সমুচ্চয়
(গ) উপস্যাখ্য	পূৰ্বৰূপ।

১.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

মহেশ্বৰ নেওগ	:	পাঠ-সমীক্ষা
ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া	:	পাঠ-সমীক্ষা প্ৰসঙ্গত
মালিনী গোস্বামী	:	পাঠ-সমীক্ষা (সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি)
Paul Mass	:	Text Kritik
S. M. Katre	:	Introduction to Indian Textual Criticism
E. J. Kenney	:	Textual Criticism
M. M. Sarma	:	Inscriptions of Ancient Assam

* * *

দ্বিতীয় বিভাগ অধি-সমীক্ষা

বিভাগৰ গঠন

- ২.১ ভূমিকা (Introduction)
- ২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ২.৩ অধি-সমীক্ষা
- ২.৪ সংগঠন আৰু সংশোধন : সাধাৰণ সূত্র
- ২.৫ একক পাঠৰ সংশোধন
- ২.৬ আনুমানিক সংশোধন
- ২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)
- ২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ২.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

২.১ ভূমিকা (Introduction)

পাঠ সমীক্ষা পদ্ধতিৰ প্ৰথম তিনিটা স্তৰ পাঠ আৱিষ্কাৰ, পাঠ মূল্যায়ণ আৰু পাঠ সংশোধনৰ বিষয়ে ইয়াৰ আগৰ বিভাগটিত আলোচনা কৰা হ'ল। এতিয়া এই বিভাগটোত পাঠ-সমীক্ষাৰ পদ্ধতিৰ চতুৰ্থ স্তৰটিৰ নাম হ'ল অধি-সমীক্ষা বা উচ্চতৰ সমীক্ষা। ইংৰাজীত ইয়াক 'Higher Criticism' বুলি কোৱা হয়। ইতিমধ্যে আলোচিত তিনিটা স্তৰ অতিক্ৰম কৰি অহাৰ পিছত এই স্তৰটোত এক উচ্চ পৰ্যায় তথা বহল দৃষ্টিভঙ্গীৰ পাঠখিনি পুনৰ পৰীক্ষা কৰি চোৱা হয়।

২.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- অধি-সমীক্ষা মানে কি, সেই বিষয়ে অৱগত হ'ব পাৰিব;
- এই অধি-সমীক্ষা স্তৰত পাঠ একোটা কেনেদৰে সমীক্ষা কৰা হয় সেই বিষয়ে জানি লৈ বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব;
- অধি-সমীক্ষাৰ ভিতৰত আকৌ কেইবাটাও উপ-পদ্ধতি জৰিত হৈ আছে। সেই বিষয়েও আপুনি ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰিব;
- অনলংকৃত পাঠ, নিৰলংকৃত পাঠ, সন্দেহযুক্ত পাঠ আদিৰ বিষয়েও আভাস দিব পাৰিব; আৰু
- পাঠ সমীক্ষা পদ্ধতিৰ এই আটাইকেইটা স্তৰৰ যোগেদি অধ্যয়নকাৰী বা সমীক্ষকে কেনেদৰে মূল পাঠ আৰু মূল লেখকৰ ওচৰ চাপি যাব পাৰে সেই বিষয়েও যথাযথ উত্তৰ দিবলৈ সমৰ্থ হ'ব।

২.৩ অধি-সমীক্ষা

পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিৰ চতুৰ্থটি স্তৰ হ'ল অধিসমীক্ষা বা উচ্চতৰ সমীক্ষা (Higher Criticism)। ইতিমধ্যে তৃতীয় স্তৰত সংগঠন কৰি উলিওৱা পাঠটিৰ গুণাগুণ নিৰ্ণয় কৰাৰ লগতে মূল গ্ৰন্থকাৰৰ মূল গ্ৰন্থৰ উৎসবোৰ এই স্তৰত ফঁহিয়াই চোৱা হয়। গ্ৰন্থ আৰু গ্ৰন্থকাৰৰ ৰাজনৈতিক আৰু সামাজিক পটভূমিৰ আধাৰত পাঠৰ ভাৱ, ভাষা, শব্দচয়ন, বাক্যগ্ৰন্থন, তথা আন আন ভাষাতাত্ত্বিক বৈশিষ্ট্য বিচাৰ কৰা হয়। বিষয়বস্তুৰ উৎস, তাত গ্ৰন্থকাৰৰ মৌলিকতা, সংযোজন, বিয়োজন আদিৰ লগতে যদি পাঠত প্ৰক্ষেপ আদি লক্ষ্য কৰা গৈছে, তেনেহ'লে সেইবোৰৰ উৎস আৰু পাঠত অনুপ্ৰবেশৰ বিভিন্ন দিশ আলোচনা কৰাটোও এই স্তৰৰ কাম।

ইউৰোপত টেক্সটুৱেল ক্ৰিটিকিজম নামেৰে এই বিষয়টি চৰ্চা হ'বলৈ লোৱা প্ৰথম স্তৰত সমীক্ষকসকলে সংগঠিত পাঠৰ অধিসমীক্ষা কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তা অনুভৱ কৰা নাছিল। লাহে লাহে সংগঠনৰ লগতে পুনৰ্গঠিত পাঠৰ অনুপুংখ বিচাৰ কৰাটো প্ৰয়োজনীয় বুলি ভবা হ'ল আৰু পৰৱৰ্তী চতুৰ্থ স্তৰত পাঠটিৰ বিচাৰ বিশ্লেষণেৰে অধ্যয়ন সম্পূৰ্ণ কৰা হ'ল।

ল্যুডৰ্চৰ Die Sage Von Rasyarnga ত পোন প্ৰথম বাৰৰ বাবে ভাৰতীয় পাঠৰ অধিসমীক্ষা কৰা হৈছিল। জাৰ্মান পণ্ডিত ল্যুডৰ্চে মহাভাৰতৰ পাঠৰ উৎস বিচাৰ বিশ্লেষণেৰে ভাৰতীয় পাঠ-সমালোচনাৰ ক্ষেত্ৰত এই চতুৰ্থ স্তৰটি অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। মহাভাৰত আৰু ৰামায়ণৰ সমীক্ষাত্মক পাঠ অধ্যয়নত অধিসমীক্ষা প্ৰয়োগ হোৱা নাই। এদগাৰ্টনে পঞ্চতন্ত্ৰৰ পাঠ ভেদ বা পাঠ-শাখাৰ বিচাৰ কৰোতে যদিও ইয়াৰ কথা ভাগৰ উৎস আঙুলিয়াই গৈছে তথাপি সমীক্ষা পদ্ধতিৰ চতুৰ্থ স্তৰ হিচাপে ইয়াক পৃথককৈ চৰ্চা কৰা নাই। ভাৰতীয় পণ্ডিতে বহু পলমকৈহে এইটি পৰ্যায়ত ভৰি দিছে। আনন্দৰাম বৰুৱাই *মহাবীৰ চৰিত* ৰ পাঠ-নিৰূপণ কৰি সেই পাঠৰ ওপৰত যি তুলনামূলক আৰু বিশ্লেষণাত্মক আলোচনা আগবঢ়াইছে তাক পাঠটিৰ উচ্চতৰ সমীক্ষা বুলি ক'ব পাৰি। অৱশ্যে শৰ্মা আৰু বৰুৱাৰ সমীক্ষা পদ্ধতিৰ ধাৰ সুকীয়া সুকীয়া। বৰুৱাৰ অধি-সমীক্ষা পদ্ধতিৰ বাবে দ্ৰষ্টব্য *পাঠ-সমীক্ষাৰ ইতিহাস*, পৃ. ১৫। অসমীয়া গ্ৰন্থৰ ভিতৰত ড° নবীন চন্দ্ৰ শৰ্মাই 'ৰচিনাথ কন্দলীকৃত শ্ৰী শ্ৰীচণ্ডী নামৰ মধ্যযুগত প্ৰণীত গ্ৰন্থখনৰ পুনৰ্গঠন কৰি সেই পাঠৰ উচ্চতৰ সমীক্ষা আগবঢ়াইছে।

২.৪ সংগঠন আৰু সংশোধন : সাধাৰণ সূত্ৰ

কবিজনে প্ৰতি বোধ-ব্যক্তিত্ব, ভাৱ চিন্তা, ধ্যান-ধাৰণা আদি সুকীয়া সুকীয়া হোৱা বাবে তেওঁলোকৰ দ্বাৰা বিৰচিত প্ৰতিখন গ্ৰন্থৰে বৈশিষ্ট্যসমূহো সুকীয়া সুকীয়া হয়। আনকি একেজন গ্ৰন্থকাৰে ভিন্ন পৰিবেশত, ভিন্ন বয়সত ৰচনা কৰা গ্ৰন্থৰ গুণাৱলীও সুকীয়া সুকীয়া হ'ব পাৰে। তদুপৰি হস্তলিখিত পৰম্পৰাত চলি অহা প্ৰতিখন গ্ৰন্থৰ সম্প্ৰতি পাঠ সমূহৰ স্বকীয় পাঠ-ঐতিহ্যও আছে। পাঠ-পৰম্পৰা, আঞ্চলিক-প্ৰভাৱ, অনুনিপিকাৰকৰ ৰুচি-অভিৰুচি, প্ৰমাদ, প্ৰক্ষেপ আদিয়ে একেখন গ্ৰন্থকে ভিন ভিন পুথিত ভিন ভিন বৈশিষ্ট্য প্ৰদান কৰে। সেয়েহে প্ৰতিখন গ্ৰন্থৰে পাঠ-সম্পৰ্কীয় সমস্যাও সুকীয়া সুকীয়া হয়। আনকি কেতিয়াবা একেখন গ্ৰন্থৰে ভিন ভিন হাতেলিখা পুথিৰ ক্ষেত্ৰত ভিন ভিন পাঠ সম্পৰ্কীয় সমস্যাই সমীক্ষকক বিভ্ৰান্ত কৰে। সেয়েহে পৃথিবীৰ সকলো গ্ৰন্থত খাপ খোৱাকৈ কিছুমান সাধাৰণ সমীক্ষা সূত্ৰ প্ৰস্তুত কৰি উলিওৱাটো কঠিন কাম। কেতিয়াবা ইউৰোপীয় পাঠ-সমীক্ষা নীতি যে ভাৰতীয়

গ্ৰন্থৰ ক্ষেত্ৰত ফলপ্ৰসূ নহ'ব পাৰে তাক মহাভাৰতৰ পাঠ-সমীক্ষাৰ কথা আলোচনা কৰোতে উল্লেখ কৰা হৈছে। তথাপি এই বিষয়ত কাম কৰা পূৰ্বসূৰীসকলে নিজৰ নিজৰ কৰ্মক্ষেত্ৰত লাভ কৰা অভিজ্ঞতা সমূহৰ ভিত্তিত কিছুমান সাধাৰণ সূত্ৰ আৱিষ্কাৰ কৰি থৈ গৈছে। এই সূত্ৰবোৰৰ কাৰ্যকাৰিতা সীমিত হ'লেও কিছুমান সঘনে ঘটি থকা একে জাতীয় পাঠ-প্ৰমাদৰ ক্ষেত্ৰত আৰু একে প্ৰকৃতিৰ সংশোধনৰ ক্ষেত্ৰত সেই সূত্ৰবোৰ প্ৰযোজ্য হ'ব পাৰে। সেই সূত্ৰবোৰ থুপতে সমীক্ষা নীতি বা সমীক্ষা সূত্ৰ বুলি আলোচনা কৰিব পাৰি।

পাঠ সংগঠনৰ সময়ত সকলোবোৰ সাক্ষ্য-উপসাক্ষ্য সমীক্ষকৰ বিচাৰাধীন হোৱাটো বাঞ্ছনীয়। যি পাঠৰ অন্তৰংগ আৰু বহিৰংগ দুয়োটা সাক্ষ্যৰ সমৰ্থন আছে, সেই পাঠ নিঃসন্দেহে গ্ৰহণযোগ্য। পাঠ সংগঠনৰ সময়ত অন্তৰংগ সাক্ষ্যৰ গুৰুত্ব অধিক। যদি কোনো সংশোধনৰ বা পাঠ-নিৰ্বাচনৰ বহিৰংগ সাক্ষ্যৰ সমৰ্থন নাই কিন্তু অন্তৰংগ সমৰ্থন আছে, তেনেহ'লে তাক নিঃসংকোচে গ্ৰহণ কৰিব পাৰি। কিন্তু যি সংশোধনৰ বহিৰংগ বা আনুলেখিক সমৰ্থন আছে কিন্তু অন্তৰংগ সাক্ষ্যৰ সমৰ্থন নাই তেনে সংশোধন কোনোপধ্যেই গ্ৰহণীয় নহয়। (F. W. Hall, Companion to Latin Studies p. 153 as quoted by Katre. p.66)

দুটা বা ততোধিক ভিন্ন পাঠশাখাৰ বা ভিন্ন লিপিত লিখা পাঠৰ যি ছোৱা পাঠ একে হৈ পৰে, সেই মিল থকা পাঠখিনি মূল পুথিৰ পাঠ বা মূল পুথিৰ নিকটতম পাঠ বুলি গ্ৰহণ কৰিব পাৰি।

কঠিন-পত্ৰ বা সমুচ্চয়-পত্ৰত ধৰা পৰা নিৰলংকৃত পাঠটি সমীক্ষকৰ বাবে বেছি নিৰ্ভৰযোগ্য হয়। কাৰণ পল্লৱিত বা অলংকৃত পাঠটিত অনুলিপিকাৰকৰ হাতত প্ৰক্ষেপ আদি সোমোৱাৰ আশংকা থাকে। অশিক্ষিত খনিকৰতকৈ শিক্ষিত লিখকৰহে যে কঠিন পাঠ ভাঙি সৰল কৰাৰ যোগ্যতা থাকে তাত সন্দেহ নাই। তেনে শিক্ষিত লিখকে কেতিয়াবা ইমান নিপুণভাৱে কঠিন পাঠৰ সৰল ৰূপ আগবঢ়ায় যে তাৰ অৰ্বাচীনতা সহজে ধৰা পেলোৱা টান হৈ পৰে। এনেবোৰ ক্ষেত্ৰত কিছুমান সাধাৰণ সূত্ৰই সকলো সমীক্ষককে সহায় কৰিব পাৰে, যেনে—

দুটা ঐতিহ্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত দুটা পাঠৰ বিচাৰৰ সন্দৰ্ভত পুথিৰ সংখ্যাৰ বিচাৰ কৰাটো অনুচিত; বৰং পাঠটিৰ যোগ্যতা বিচাৰ কৰাটোহে গুৰুত্বপূৰ্ণ কথা। এই সন্দৰ্ভত প্ৰচলিত সূত্ৰটি হ'ল—
Codices are to be weighed and counted.

পাঠ-সংগঠনৰ সময়ত উৎকৃষ্ট, নিকৃষ্ট সকলো ধৰণৰ পুথিকে সমান গুৰুত্ব সহকাৰে বিবেচনা কৰা উচিত। কিয়নো একেবাৰে নিকৃষ্ট বুলি ভবা অৰ্থাৎ পৰ্যাপ্ত পৰিমাণে ভুলৰে ভৰা পুথিতো কেতিয়াবা মূল পাঠ সোমাই থাকিব পাৰে। সেয়েহে সামগ্ৰিক ভাৱে পুথিৰ গুণাগুণ বিচাৰ কৰাতকৈ গাইণ্ডটীয়া পাঠৰ যোগ্যতা বিচাৰ কৰাহে সমীচিন।

কঠিন আৰু সৰল— এই দুইবিধ পাঠৰ ভিতৰত সদায় কঠিন পাঠটিক প্ৰাধান্য দি সংশোধন কৰিব লাগে। দুয়োবিধ সম্ভাৱনাৰ সমৰ্থন পালে কঠিন পাঠটিকে গ্ৰহণ কৰিব লাগে *Prefer the harder reading* বা *lactio deficiatior*। পূৰ্বৱৰ্তী আৰ্হি পুথিত পোৱা কঠিন পাঠক সৰল ৰূপত ডাঙি ধৰাৰ প্ৰৱণতা অনুলিপিকাৰসকলৰ মাজত। যাৰ বাবে গ্ৰন্থ নকল কৰা হৈছে তেওঁলোকৰ সহজ বোধনৰ বাবে নকলকাৰসকলে এনে ব্যৱস্থা লৈছিল। কঠিন বানানৰ ঠাইত সহজ বানান, অপৰিচিত শব্দৰ সলনি প্ৰচলিত শব্দ, কঠিন বাক্যক ভাঙি সৰল কৰাৰ প্ৰৱণতা পাঠকৰ সাধাৰণ অভ্যাস। সেয়ে দুটি পাঠৰ তুলনামূলক বিচাৰৰ ক্ষেত্ৰত কঠিন পূৰ্বৱৰ্তী অৱস্থিতি স্বীকাৰ কৰি ল'ব পাৰি।

বংশলতা প্রস্তুত কৰিবৰ বেলিকা পাঠভেদৰ উৎসটি আৰু সম্প্ৰাৰণৰ কোনটো বিন্দুত পাঠভেদ ঘটিল তাক নিৰ্ণয় কৰি ল'বলৈ যত্ন কৰিব লাগে। অৰ্থাৎ প্ৰাপ্তপুথিৰ পাঠ-পাঠান্তৰৰ বিচাৰ কৰি, সিহঁতৰ উপপূৰ্বৰূপবোৰ নিৰূপণ কৰিব পাৰিলে আৰু পুথি বিশেষৰ হস্তলিখিত পাৰম্পৰিক ইতিহাসৰ কোনটো মুহূৰ্ত্তত একোখন পুথিয়ে কেনে ব্যতিক্ৰমী পাঠান্তৰ সামৰি ল'লে তাক ধৰা পেলাব পাৰিলে মূলৰূপ নিৰূপণত সহজ হয়।

প্ৰাপ্ত পুথিৰ বংশলতিকাত (দ্রষ্টব্য পৃ. ৬৮) সুকীয়া সুকীয়া পাঠ ঐতিহ্যত নামি অহা পাঠশাখাবোৰ উলিয়াই ল'ব পৰা যায়। তেনে পাঠশালা কোনোটো দীঘল হ'ব পাৰে আৰু কোনোটো তুলনামূলকভাৱে চুটি হ'ব পাৰে। সাধাৰণতে দীঘল পাঠটোক অলংকৃত পাঠ (textus ornatior) বোলা হয় আৰু চুটি পাঠটোক নিৰলংকৃত পাঠ (textus simplicior) বোলা হয়। নিৰলংকৃত পাঠটোক পূৰ্বৰন্তী সংস্কৰণ আৰু অলংকৃত পাঠটোক পৰৱৰ্তী সংস্কৰণ বুলি গণ্য কৰাটো সাধাৰণ নিয়ম। কিন্তু পূৰ্বৰন্তী হোৱা বাবেই যে নিৰলংকৃত পাঠটো সম্পূৰ্ণ দোষমুক্ত হ'ব সেইটো নহয়। কিয়নো হস্তলিখিত পৰম্পৰাত সম্পূৰ্ণ দোষমুক্ত পাঠ পোৱাটো মুঠেই আশা কৰিব নোৱাৰি। পল্লৱিত আৰু দীৰ্ঘায়ত হ'লেও অলংকৃত পাঠো যে একেবাৰে বৰ্জনীয় তেনে নহয়। তাত প্ৰক্ষেপৰ মাত্ৰা অধিক হোৱাৰ সম্ভাৱনা সৰহ। কিন্তু নিৰলংকৃত পাঠৰ সন্দেহযুক্ত পাঠৰ সাক্ষ্যয়ো সহায় কৰিব পাৰে। মহাভাৰতৰ সমীক্ষা কাৰ্য্যত উত্তৰ ভাৰতীয় পাঠশাখাৰ শাৰদা পাঠ-প্ৰশাখাৰ নিৰলংকৃত পাঠক অধিক নিৰ্ভৰ কৰা হৈছিল। কিন্তু উত্তৰ ভাৰতীয় পাঠ-প্ৰশাখাত সন্দেহযুক্ত পাঠ পালে দক্ষিণ ভাৰতীয় অলংকৃত আৰু দীৰ্ঘায়ত পাঠৰ পৰাও সহায় লোৱা হৈছিল। (Sukthankar: *Prolegomena*, p.LXXVII & Katre, p.77)। দুইটি পাঠ-শাখাৰ তুলনামূলক আলোচনাৰ দ্বাৰা প্ৰাপ্ত পুথিৰ সংযোজন আৰু বিযোজন বোৰ ধৰা পেলোৱা সহজ হয়।

এই কথা বাৰম্বাৰ দোহৰা হৈছে যে পুথিৰ আপেক্ষিক নিৰ্ভৰযোগ্যতা বিচাৰৰ সময়ত এই কথা মনত ৰখা উচিত যে প্ৰতিখন পুথিৰে নিজা নিজা বৈশিষ্ট্য আছে। গতিকে কোনো এটা পাঠৰ সিদ্ধান্ত দিয়াৰ সময়ত প্ৰশ্নাধীন পাঠটি বাৰে বাৰে ঘূৰাই পকাই পঢ়ি তাৰ সকলো বৈশিষ্ট্যৰ অনুপুংখ বিচাৰ কৰা প্ৰয়োজন। পণ্ডিতসকলে কয় বিশুদ্ধ পাঠৰ কেৱল চিনাক্তকৰণেই যথেষ্ট নহয় তাৰ মূল্যায়নৰ হে প্ৰয়োজন বেছি— *A recensio and not a more recognitio that is required.* পাঠ নিৰূপণৰ এই কৌশলটি একক পুথিৰ ক্ষেত্ৰত অধিক প্ৰযোজ্য। তেনে ক্ষেত্ৰত একমাত্ৰ পুথিখনৰ কোনো ভুল পাঠ চিনাক্ত হ'লে সেই পুথিৰেই সমৰ্থনত তাক সংশোধন কৰিবলগীয়া হয়। শৈললেখ, তাম্ৰলেখ, মুদ্ৰলেখ, পত্ৰলেখ আদিৰ এটাই মাত্ৰ পাঠ হোৱা বাবে সেই পাঠকে পুনঃ পুনঃ পৰীক্ষা কৰি প্ৰমাদগ্ৰস্ত পাঠ সংশোধন কৰি লোৱাৰ বাহিৰে উপায় নাথাকে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সমীক্ষাৰ সময়ত সমীক্ষক এজনে কি কি সমস্যাৰ সন্মুখীন হয়? (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

২.৫ একক পাঠৰ সংশোধন

এইখিনিতে ব্যক্তিগত ভাৱে এটা কথা লক্ষ্য কৰা যায় যে যদিও পাঠসমীক্ষাৰ প্ৰবন্ধ সৰ্বকালে শাসন আদিৰ দৰে একমাত্ৰ প্ৰাপ্ত পাঠটিকে সংশোধনৰ আহিলাৰূপে গ্ৰহণ কৰাৰ কৈছে যদিও অসমৰ মধ্যযুগৰ আহোম ৰজাসকলৰ শাসন বিলাকৰ ক্ষেত্ৰত এখনক আনখনৰ উপসাম্বন্ধৰূপে ব্যৱহাৰ কৰাৰ সম্ভাৱনীয়তা দেখা যায়। মধ্যযুগৰ বিভিন্ন সময়ত দেশ শাসন কৰা আহোম ৰজাসকলে জাৰি কৰা ৰাজকীয় শাসনবোৰ এক বিশেষ ৰীতিত লিখা হৈছিল। প্ৰায় একেবোৰ বিশেষণ, একে শব্দসজ্জা, একেবোৰ সমাসবদ্ধ পদৰ ব্যৱহাৰ ভালেকেইখন শাসনত ব্যৱহাৰ হৈছে। উদাহৰণ স্বৰূপে নীলাচলৰ ভূৱনেশ্বৰী মন্দিৰৰ ভূমিদানৰ তাম্ৰৰ ফলি, ছত্ৰাচলৰ দেৱী আলয়ৰ শিলৰ ফলি, ছত্ৰাচলৰ বিষ্ণু আৰু শিৱমন্দিৰৰ শিলৰ ফলি, তেনেদৰে উমানন্দ মন্দিৰৰ শিলৰ ফলি আৰু ব্ৰহ্মচাৰী সত্ৰৰ তাম্ৰৰ ফলি আদিৰ শব্দসজ্জাৰ সামঞ্জস্য লক্ষণীয়। এই দানফলি সমূহ দাতা ৰজাৰ প্ৰশস্তিৰে আৰম্ভ হৈছে আৰু একেবোৰ শব্দ অথবা একেশব্দৰ পৰ্যায়বাচি শব্দৰ ব্যৱহাৰ হৈছে। উপসাম্বন্ধ ৰূপে ব্যৱহাৰ উপযোগী কিছুমান সমাস্তৰাল প্ৰকাশভঙ্গী এনে—

স্বস্তিপ্রচণ্ড- দোৰ্দণ্ড- কলিত- দণ্ড- কোদণ্ড- নিক্ষিপ্ত- কাণ্ড
খণ্ডিতোদণ্ড- ৰৈৰিচয়- মুণ্ডাশেষ - সামন্ত - চক্ৰ
চূড়ামণি- মৰীচি- মঞ্জৰী- বিৰাজিত- চৰণ- কমল-
বৰ- বাৰ- হিম- হীৰ- হিণ্ডিৰ- পিণ্ড- পাণ্ডুৰিত-
যশোৰাশি- পৰিপূৰিতাঙ্গ..... ॥

(উমানন্দ মন্দিৰৰ শৈলফলি)

..... মলয়জামল- যশোনিকৰ- পৰিপূৰিত-
দিগন্তৰাশেষ- সামন্ত- চূড়ামণি- মৰীচি- ৰাজি-
নিৰাজিত- পাদ- পীঠাভিৰাম ..... ॥

(কামাখ্যা, পাণ্ডুনাথৰ ভূমিদানৰ ফলি)

.....হিমকৰ- হৰ- হাৰ- স্ফাৰ- বিস্তাৰ- কীৰ্ত্তি..... ॥

(বৰপেটা সত্ৰৰ ফলি)

স্বস্তি প্রচণ্ড- প্ৰতাপ- মণ্ডল- দোৰ্দণ্ডাখণ্ডল- ৰংশাৱতংশ..... ॥

(সুন্দৰীখেল সত্ৰৰ ফলি)

একে সময়তে প্ৰণীত শাসন সমূহৰ মাজত এনে ৰচনা ভংগীৰ মিল লক্ষ্য কৰা যায়। বোধকৰোঁ একেজন শাসনিকে ৰচনা কৰা বাবে একাধিক শাসনত এনে মিল থাকিব পাৰে। অথবা ই ভাষাৰ সাময়িক বাগ্ভংগীও হ'ব পাৰে। যিয়ে নহওঁক, একেটা পাঠৰে একাধিক ৰূপ নহ'লেও এখন ফলিৰ পাঠক আন এখন ফলিৰ পাঠ-সংগঠনৰ বাবে উপসাম্বন্ধৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিব পৰা যায়। কিন্তু প্ৰাচীন ভাৰতৰ প্ৰায় সকলোবোৰ শৈললেখ আৰু তাম্ৰলেখ একক সাম্বন্ধৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি সংশোধন কৰা হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে ড° দিনেশ দত্ত চৰকাৰৰ *Select Inscriptions* আৰু ড° মুকুন্দমাধৱ শৰ্মাৰ *Inscriptions of Ancient Assam* লৈ আঙুলিয়াব পাৰি। শাসনৰ পাঠ-সমীক্ষা কৰিবৰ সময়ত প্ৰবীন সমীক্ষকসকলে নষ্ট হৈ যোৱা আখৰৰ বাবে নতুন আখৰ বহুৱাই পাঠৰ পূৰ্ণতৰ ৰূপ দিবলৈ যত্ন নকৰে। ড° চৰকাৰ আৰু

পদ্মনাথ বিদ্যাবিনোদ ভট্টাচার্য্যই একাধিক শাসন অসম্পূৰ্ণ ৰূপত ৰাখিছে। কিন্তু ড° শৰ্মাই একাধিক নষ্ট পাঠৰ খালি ঠাই যোগান ধৰিছে। এনেদৰে সংৰক্ষণ-সংশোধনৰ দুটা ধাৰা শাসনৰ পাঠ অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰয়োগ হৈ আহিছে।

গ্ৰহণ, সংশয়, বৰ্জন আৰু সংশোধন— এই চাৰিটা পথেৰে পাঠ-সংগঠনৰ বাবে সমীক্ষকজনে আগবাঢ়িব পাৰে। অৰ্থাৎ (১) সম্ভ্ৰিত পাঠত সমীক্ষকজনে যি পাইছে তাক মূল গ্ৰন্থকাৰৰ পাঠ বুলি বিনাদ্বিধাই গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। (২) কেতিয়াবা সমীক্ষকে সংশয়েৰে সৈতে, অৰ্থাৎ দোধোৰ-মোধোৰত থাকিও পাঠ এটা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে; কিয়নো যদিও সমীক্ষকৰ পাঠটোৰ বিশুদ্ধতা সম্পৰ্কে সন্দেহ আছে তথাপি অশুদ্ধতা সম্পৰ্কেও তেওঁৰ একো প্ৰমাণ নায়। (৩) কেতিয়াবা বিনাদ্বিধাই বৰ্জন কৰিব পাৰে। অৰ্থাৎ সমীক্ষকজনে দৃঢ়ভাৱে কব পাৰিব লাগিব যে তেনে মূল গ্ৰন্থকাৰজনৰ ভাৱ-আদৰ্শ-ৰুচিৰ বিৰোধী, গতিকে তাক নিঃসন্দেহ বৰ্জন। অথবা (৪) সমীক্ষকজনে সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ পাঠক বিকৃত পাঠ বুলি নিশ্চিত কৰিব পাৰিলে তাক সংশোধন কৰিবও পাৰে। অৰ্থাৎ সমীক্ষকে কেতিয়াবা নিশ্চিতভাৱে গ্ৰহণ কৰিব পাৰে, নিশ্চিতভাৱে বৰ্জন কৰিব পাৰে, সন্দেহযুক্ত ভাৱেও গ্ৰহণ কৰি থব পাৰে অথবা যুক্তিপূৰ্ণ বিচাৰৰ ভিত্তিত স্বকীয় সংশোধনো আগবঢ়াব পাৰে। কিন্তু এইখিনিতে এটা কথা মনত ৰাখিব লাগিব যে প্ৰথম তিনিটা বিষয়ৰ সন্দৰ্ভত সমীক্ষকৰ বিচাৰ-বিবেচনাক কেৱল অন্তৰংগ সাক্ষ্যই বিবেচনাক কেৱল অন্তৰংগ দিলেই হ'ব। কিন্তু চতুৰ্থটোৰ ক্ষেত্ৰত অন্তৰংগ সম্ভাৱনাৰ উপৰিও আনুলেখিক সম্ভাৱনাৰো সমৰ্থন থাকিব লাগিব। এনে আনুমানিক সংশোধনৰ চৰ্তসমূহ তলত আলোচনা কৰা হ'ল।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

একক পাঠ সংশোধন বুলিলে কি বুজা যায়? চমুকৈ আলোচনা কৰক। (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

২.৬ আনুমানিক সংশোধন

সংগৃহীত সমীক্ষা সামগ্ৰীত প্ৰাপ্ত সকলোবোৰ পাঠৰ এটা পাঠো যদি গ্ৰহণযোগ্য নহয় আৰু পাঠ সংগঠনৰ বাবে উপযুক্ত উপসাক্ষ্য আদিৰো অভাৱ হয়, তেনেহলে সমীক্ষকে আনুমানিক সংশোধন (Conjectural emendation) দিব পাৰে। তেনে সংশোধনৰ কিন্তু, বহিৰংগ সাক্ষ্যৰ আৰু অন্তৰংগ সাক্ষ্য দুয়োটাৰে সমৰ্থন থাকিব লাগিব। কোনো গ্ৰন্থৰ একোছোৱা অংশ পোকে কুটি নষ্ট কৰাৰ বাবে তেল-সেন্দূৰ লাগি সম্পূৰ্ণ অস্পষ্ট হোৱাৰ বাবে বা চাকিৰ জুইত লাগি পোৰাৰ বাবে বা এনে অনেক কাৰণত গ্ৰন্থৰ একোছোৱা পাঠ হেৰাই গ'লেও তাত সমীক্ষকে আনুমানিক সংশোধন দিব পাৰে। তেনে সংশোধনৰ বহিৰংগ সাক্ষ্য নাথাকিলেও অন্তৰংগ সাক্ষ্য থকাটো একান্তই বাঞ্ছনীয়।

পুথিৰ বংশলতাই ঢুকি পোৱা পূৰ্বৰূপৰ আগতেই অথবা গ্ৰন্থকাৰৰ স্বহস্তলিখিত পাঠৰ সম্প্ৰাৰণৰ প্ৰথম স্তৰতেই যদি পাঠ প্ৰমাদগ্ৰস্ত হয়, তেনহলে সেই প্ৰমাদ সকলো সম্প্ৰাৰিত পাঠতে সোমাই পৰাৰ সম্ভাৱনা সবল হ'ব। গতিকে শুদ্ধ পাঠৰ বাবে বহিৰংগ সাক্ষ্য পোৱাটো সম্ভৱ নহ'ব। তেনে ক্ষেত্ৰত আনুমানিক সংশোধন দিবলৈ হ'লে সমীক্ষকৰ স্বহস্তলিখিত পাঠৰ শুদ্ধসময় জনাটো আৱশ্যক হ'ব আৰু তদানীন্তন ভাষাৰ ৰূপ আৰু গ্ৰন্থকাৰৰ বিষয়ে সঠিক সবিশেষ জনাটোও আৱশ্যক হ'ব। এনে ক্ষেত্ৰত সমীক্ষকে আনুমানিক সংশোধন দিলেও সি সদায় শুদ্ধই হ'ব বুলি আশা কৰিব নোৱাৰি। সেয়েহে ভবিষ্যতৰ নতুন তথ্যই তেনে সংশোধনৰ ওপৰত নতুন পোহৰ পেলোৱাৰ আশা ৰাখিব পাৰি। এনেদৰে আনুমানিক সংশোধন কৰিবলগীয়া হ'লেও তাক ভৱিষ্যতে চিনাক্ত কৰিব পৰাকৈ বিশেষ চিহ্নেৰে চিহ্নিত কৰা উচিত। সুক্ৰংকৰে আনুমানিক সংশোধন চিনাক্ত কৰিব পৰাকৈ তৰা চিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰিছে। এই বিষয়ে পৰৱৰ্তী অধ্যায়ত বিস্তৃত আলোচনা আগবঢ়োৱা হৈছে।

সন্দেহযুক্ত পাঠৰ ক্ষেত্ৰত সংশোধনী ধাৰাৰ সমৰ্থকসকলে সংশোধন দি যায়। কিন্তু সংৰক্ষণী সম্প্ৰদায়ৰ সদস্যসকলে এই নীতিৰ বিৰোধিতা কৰি কয় যে সন্দেহযুক্ত হ'লেও যি পাঠ পুথিত পোৱা গৈছে সি মূল নহ'লেও অন্ততঃ মূলপাঠৰ অৱশিষ্ট হ'ব বুলি আশা কৰা যায়। গতিকে তাক তেনেকৈই সংৰক্ষণ কৰাটো উচিত। (It is better to leave in the text what, if not the original reading, is at least the remains of it)। আনুমানিক সংশোধনে সেই মূলৰ অৱশিষ্টখিনিও বিনষ্ট কৰাৰহে সম্ভাৱনা বেছি। কিন্তু সংশোধনী সম্প্ৰদায়ৰ সমৰ্থকসকলৰ মতে এনে প্ৰমাদগ্ৰস্ত অৱশেষখিনি ৰাখি থোৱাতকৈ বৰ্তমান সময়ত কামত অহাকে হ'লেও এটি 'ভাল' পাঠ দিয়া ভাল। সমীক্ষা সামগ্ৰীখিনি যিহেতু লগত থাকিবই, ভৱিষ্যতে তাৰ পৰা শুদ্ধ সিদ্ধান্ত লোৱাৰ সম্ভাৱনাও থাকিব। সেয়েহে আনুমানিক সংশোধনৰ দ্বাৰা সাময়িকভাৱে এটি সুসম পাঠ প্ৰস্তুত কৰি লোৱাটো একো বেয়া কথা নহয়। এয়া সংশোধনী সম্প্ৰদায়ৰ প্ৰবক্তাসকলৰ অভিমত।

কেতিয়াবা কোনো প্ৰসিদ্ধ লিখকৰ ৰচনাতো কিছুমান ভুল ৰৈ যাব পাৰে। সকলো সংগৃহীত সমীক্ষা সামগ্ৰীত যদি একে ধৰণৰ ভুল পোৱা যায় আৰু সেই ভুল লিপিকাৰৰ নে মূল গ্ৰন্থকাৰৰ তাক ঠিৰাং কৰিব পৰা নাযায়, তেনে ক্ষেত্ৰত ভুলৰ বাৰংবাৰতা পৰীক্ষণীয়। লগতে প্ৰসিদ্ধ লেখকজনৰ ৰচনাৰ উদ্ধৃতি আদি সম্বলিত উপসাক্ষ্যৰ বিচাৰ কৰাটোও প্ৰয়োজনীয়। যদিহে তেনে পাঠ-প্ৰমাদৰ কোনো মীমাংসা পোৱা নাযায় অথবা সেই প্ৰমাদ মূল লেখকৰে হ'ব বুলি পতিয়ন জন্মে, তেনেহ'লে তাক সমীক্ষিত পাঠত তেনেদৰে ৰখাটোৱেই ভাল। তেনে ক্ষেত্ৰত পোৱা সাধাৰণ সূত্ৰটি হ'ল যে ত্ৰুটীপূৰ্ণ পাঠটি (যদি লেখকৰ বুলি নিশ্চিত হয়) থাকিবলৈ দিব লাগে— the faulty reading must be allowed to remain.

জাৰ্মান সমীক্ষক প'ল মাচেও বিকৃত পাঠৰ বাবে আনুমানিক সংশোধনৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে। তেওঁৰ মতে এনে সংশোধনৰ দ্বাৰা (১) একোটা সুচিন্তিত আৰু সুনিশ্চিত পাঠ পাব পাৰি। অথবা (২) একাধিক সন্তোষজনক পাঠ-আৱিষ্কাৰ কৰি তাৰ পৰা সবাতোকৈ উচিত পাঠটি বাচি ল'ব পাৰি। অথবা (৩) এই সিদ্ধান্তলৈ আহিব পাৰি যে কোনো ধৰণৰ সংশোধনৰ দ্বাৰা প্ৰশ্লাধীন প্ৰমাদগ্ৰস্ত পাঠ বিশেষ শুধৰাব নোৱাৰি।

আনুমানিকসংশোধনৰ উদ্দেশ্য হৈছে যিকোনো প্ৰকাৰৰ বিসঙ্গতি দূৰ কৰা। তেনে বিসঙ্গতি ইতিমধ্যে মূল গ্ৰন্থকাৰৰ হাততো ঘটিব পাৰে। অথবা নকলকাৰকৰ অনুলিপিতো সোমাব

পাৰে। পাঠ-সমীক্ষাৰ সময়ত পিছৰ বিধকহে বিসঙ্গতি (anomaly) বুলি গ্ৰহণ কৰি সংশোধন দিয়াৰ কথা ভবা উচিত। সেয়ে আনুমানিক সংশোধন দিয়াৰ আগতে প্ৰশ্নাধীন বিকৃত পাঠটি মূল লেখকৰ ভুল নিশ্চিত হ'ব লাগিব। সেই বিকৃতি যদি মূল লেখকৰ মুদ্ৰাদোষ, সমকালীন ভাষাগত দোষ বা লেখকৰ কথনভংগীৰ স্বাভাৱিক দোষ হয় অৰ্থাৎ যদি লেখকৰ বিশেষত্ব (singularity) হয়, তেনেহ'লে তাক তেনেদৰেই থাকিবলৈ দিব লাগে। এয়ে সাধাৰণ নিয়ম। এই সন্দৰ্ভত পল মাচৰ অভিমত এনে ধৰণৰ— (১) কোনো লেখকে নিজৰ ৰচনাত (বিষয়বস্তু, ভাষা, প্ৰকাশভংগী, শব্দ, বানান ইত্যাদি) কোনো ধৰণৰ বিসংগতি ইচ্ছাকৃতভাৱে সুমুৱাই নলয়। সেয়ে লেখকৰ বিসঙ্গতি তেওঁৰ বিশেষত্বহে হ'ব। (২) নিজৰ অভিপ্ৰেত বক্তব্য যথাযথৰূপত প্ৰকাশ কৰিবলৈ পৰ্যাপ্ত শব্দৰ অভাৱতো লেখকে নিজেই নিজৰ পাঠত বিসংগতি ঘটাব পাৰে। সেয়েহে বিকৃত বুলি ভবা পাঠ মূল লেখকৰ বিশেষত্ব (singularity) নে বিসংগতি (anomaly) তাক প্ৰথমে নিশ্চিত কৰাটো প্ৰয়োজন। কিবা কাৰণত লেখকৰ অভিপ্ৰেত শব্দ, বাক্য, বানান বা বক্তব্য যথাযথ ভাৱে উপস্থাপিত নহ'বও পাৰ তেনে স্থলত সমীক্ষকে আনুমানিক সংশোধনেৰে লেখকৰ অভিপ্ৰেত পাঠ (text intended by the author) দিবলৈ চেষ্টা কৰিব পাৰে। যুক্তিপূৰ্ণ দৃষ্টিৰে চাবলৈ গ'লে পল মাচৰ এনে উপদেশ অনুসৰণ কৰিবলৈ অসুবিধা হয় এই কাৰণেই যে তেনে সংশোধন দিবলৈ যাওঁতে পাঠটিৰ পটভূমি, পৰিস্থিতি আদিৰ উপৰিও লেখকৰ তদনীন্তন মনোবৃত্তিৰ সঠিক জ্ঞান সমীক্ষকৰ থাকিব লাগিব; যিটো শুদ্ধভাৱে লাভ কৰাটো সম্ভৱ হ'ব বুলি আশা কৰিব নোৱাৰি। তদুপৰি ভিন্ন যুগৰ ভিন্ন সমীক্ষকে একেটা পাঠৰে পৃথক পৃথক নিৰ্বচন আগবঢ়াই পৃথক সংশোধন দি যোৱাৰ ফলত একেটা পাঠকে লৈ এটা ওৰ নপৰা মত বিৰোধৰ সৃষ্টি হ'ব। এনেবোৰ খেলিমেলিৰ আশংকা থকাৰ বাবে পলমাচৰ আনুমানিক সংশোধনৰ উক্ত উপদেশ মানিবলৈ অসুবিধা হয় বুলি ভাব হয়।

একেটা পাঠৰ একাধিক সংশোধন মনলৈ আহিলে প্ৰথমতে সেই পাঠটোহে গ্ৰহণ কৰা উচিত যিটো পাঠ বিষয় আৰু ৰীতিৰ ক্ষেত্ৰত (best in style and matter)। (Paul Mass: p.12)। ইয়াত উত্তম শব্দৰ দ্বাৰা বোধকৰো জাৰ্মান পণ্ডিতজনে মূল লেখকৰ বক্তব্য বিষয় আৰু প্ৰকাশ ৰীতিৰ লগত সবাতেকৈ ভালকৈ খাপ খাই পৰাটোকে বুজাইছে। দ্বিতীয়তে, কোন পথেৰে বিকৃতি সোমাই পাঠটি প্ৰমাদগ্ৰস্ত কৰিলে তাক সহজে চিনাক্ত কৰিব পাৰিব লাগিব। অৰ্থাৎ আনুমানিক সংশোধন দিয়াৰ আগতে প্ৰশ্নাধীন পাঠটিত কি কি দৃষ্টিগত আৰু মনস্তাত্ত্বিক কাৰণত আৰু নিৰ্দিষ্ট পাঠধাৰাৰ কোনটো ক্ষণত বিকৃতি সোমালিহি তাক সমীক্ষকে চিন্তা কৰা উচিত। এনে ধৰণৰ পৰীক্ষা নিৰীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰতো আনুলেখিক সম্ভাৱনাৰ (transcriptional probability) প্ৰয়োজন। তদুপৰি মূলৰ পৰা পূৰ্বৰূপৰ অৱস্থালৈকে কেনেবোৰ সমলে পাঠটি বিকৃত হোৱাত সহায় কৰিছে তাকো সমীক্ষকে বিচাৰ কৰা উচিত। তেনে সমলবোৰৰ ভিতৰত বিশেষকৈ লিপিৰ গঢ়ৰ পৰিবৰ্তনৰ ধাৰা, বৰ্ণ-বিন্যাসৰ নিয়ম, ভাষাৰ ইতিহাস, পাঠ-সম্প্ৰেৰণৰ ইতিহাস, সাংস্কৃতিক আৰু সামাজিক অৱস্থাৰ ধাৰণা আৰু প্ৰাচীন সাহিত্য তথা সাহিত্যিক সম্পৰ্কে সাধাৰণ জ্ঞান ইত্যাদিয়ে আনুমানিক সংশোধন দিয়াত সমীক্ষকক সহায় কৰে।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

আনুমানিক পাঠ-সংশোধন মানে কি? চমুকৈ আলোচনা আগবঢ়াওঁক। (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
.....
.....

পাঠ সংশোধনৰ নীতিসমূহ খোৰতে আলোচনা কৰা হ'ল। কিন্তু প্ৰশ্ন হ'ল এই নীতিসমূহ প্ৰয়োগ হ'ব কেতিয়া? যেতিয়া কোনো এটা পাঠ বিকৃত বা প্ৰমাদযুক্ত বুলি প্ৰমাণিত হ'ব। কিন্তু বিকৃত বুলি কোনটো পাঠক কোৱা হ'ব? পাঠ-সংগঠনৰ সময়ত যদি এনে একোটা পাঠত খোকোজা লাগে, যিটো পাঠ মূল লেখকৰ চিন্তা আৰু শৈলীৰ বিৰোধী হয়, যিটো পাঠত ভাৱ আৰু ঐক্যৰ বিসংগতি থাকে, যদি কোনো পাঠ প্ৰসংগৰ লগত হঠাৎ সংগতি হেৰুৱাই স্পষ্টৰূপে অসংলগ্ন হৈ পৰে, যদি কোনো পাঠত ছন্দ, লয় আদিৰ নিয়মৰ ব্যতিক্ৰম ঘটে; যদি কোনো পাঠ-অনাৱশ্যকভাৱে পুনৰুক্ত হয়, আৰু যেতিয়া সম্প্ৰেৰিত পাঠ (transmitted) আৰু পৰম্পৰায়িত পাঠ (traditional reading) ৰ অৰ্থৰ কোনো সংগতি নাথাকে, তেনেবোৰ পাঠক বিকৃত পাঠ বুলি ক'ব পাৰি। যি পাঠক পুথি আৰু প্ৰত্যক্ষ সাক্ষ্য আৰু উপসাক্ষ্যই একেলগে সমৰ্থন কৰে তাকে পৰম্পৰায়িত পাঠ বুলি কোৱা হৈছে।

সমীক্ষকে সংগ্ৰহ কৰি অনা পাঠত সোমাই পৰা তেনে বিকৃতি যদি কোনোমতে পোনাই পৰ্জৰাই ল'ব নোৱাৰি, বিকৃতিৰ কাৰণ উলিয়াব নোৱাৰাৰ বাবে সংগঠন কৰিব নোৱাৰি, তেতিয়া সমীক্ষকে আনুমানিক সংশোধনৰ কথা ভাবিব পাৰে। আকৌ যেতিয়া একমাত্ৰ প্ৰাপ্ত পাঠ বা অনেক প্ৰাপ্ত পাঠৰ এটাকো পুনৰ্গঠিত পাঠত লোৱাটো সম্ভৱ নহয় তেতিয়াই পাঠোদ্ধাৰৰ একমাত্ৰ উপায় হ'ল আনুমানিক সংশোধন। আগেয়ে এই কথা উল্লেখ কৰা হৈছে যে সংশোধিত পাঠৰ অন্তৰংগ আৰু বহিৰংগ উভয় সাক্ষ্যই থাকিব লাগিব।

কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত আনুমানিক সংশোধনেও শুদ্ধপাঠৰ সম্ভেদ দিব নোৱাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, বিকৃত পাঠটি যদি পূৰ্বৰূপৰ বহু আগেয়ে মূলৰূপৰ ঠিক পিছৰ সম্প্ৰেৰণতে সোমাই পৰে তেতিয়া তাৰ কোনো আনলেখিক সাক্ষ্যও পোৱা নাযাব। গ্ৰন্থকাৰৰ আৰু তেওঁৰ সমকালীন সাহিত্যধাৰাৰ সম্পূৰ্ণ সঠিক জ্ঞান ব্যতিৰেকে তাত আনুমানিক সংশোধন দিয়াটো নিৰাপদ বা নিৰ্ভৰযোগ্য নহ'ব। তথাপি যদি সংশোধন দিবই লাগে তেনেহলে যথেষ্ট পৰিমাণৰ সাক্ষ্যৰ ভিত্তিত দিয়া ই এক প্ৰজ্ঞাপ্ৰসূত অনুমান হ'ব লাগিব। তেনে অনুমানক পশ্চিমৰ পণ্ডিতে প্ৰজ্ঞাপ্ৰসূত ভৱিষ্যদুক্তি বা Divinatio বা Divination বুলি কৈছে।

প্ৰথম অৱস্থাত পাঠ-সমীক্ষকসকলে সংশোধনৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছিল যদিও পিছলৈ এই কথা বুজি পালে যে সংশোধনে সদায় মূলপাঠটিৰ সম্ভেদ দিব বুলি নিশ্চিত হ'ব নোৱাৰি। বৰং সংশোধন সুচিন্তিত নহ'লে হাতত আহি পৰা ঐতিহ্যপূৰ্ণ তথা পৰম্পৰাগত পাঠো কলুষিত হোৱাৰহে সম্ভাৱনা বেছি। সেয়েহে অৰ্বাচীন সমীক্ষকসকলে সংশোধনতকৈ নিৰ্বচনৰ (interpretation) ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিছে।

পাঠ-সমীক্ষাৰ গোটেই প্ৰক্ৰিয়াটোৰ ভিতৰত বিকৃত পাঠৰ বাবে সংশোধন দিয়াটোৱেই সমীক্ষকৰ বাবে সবাতোকৈ জটিল কাম বুলি বিবেচনা কৰা হয়। সমীক্ষা সামগ্ৰী আৰু বিভিন্ন সাক্ষ্য-উপসাক্ষ্যৰ নিশ্চিহ্ন, সেইবোৰৰ অনুপুংখ অধ্যয়ন, পাঠ-পাঠান্তৰৰ নিৰ্মোহ তুলনামূলক বিচাৰ আদি সকলোবোৰৰ বাবে সমীক্ষকৰ লাগিব কামটোৰ প্ৰতি নিঃস্বার্থ নিষ্ঠা, গভীৰ অন্তৰ্দৃষ্টি, সুস্থ-বিবেচনা, অপক্ষপাত বিচাৰ; আৰু সকলোতকৈ বেছি লাগিব সমীক্ষকৰ নিজৰ জ্ঞান-বুদ্ধি-অধ্যয়নৰ আত্মবিশ্বাস। সেয়েহে ড° কাট্ৰেই কৈছে— Thus conjectural emendation is at once the highest and the most difficult part of the textual critic's task. (Katre, p.66)।

বেনেছাৰ যুগৰ ইউৰোপীয় সমীক্ষকসকলে সংশোধনৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিছিল। এই ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ সাধাৰণ সূত্ৰটি আছিল— Correction should precede interpretation। (Katre, p.69)। পোনতে সংশোধন কৰি সংশোধিত সপক্ষে যুক্তিযুক্ত নিৰ্বচন আগবঢ়োৱাটো এওঁলোকে সমৰ্থন কৰিছিল। কিন্তু ভাৰতীয় সমীক্ষকসকল সাধাৰণতে সংৰক্ষণৰহে পক্ষপাতী। মহাভাৰতৰ পাঠ-সমীক্ষকসকলেও সংশোধনতকৈ সংৰক্ষণৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দি পাঠ সংগঠন কৰিছিল। মহাভাৰতৰ বৃহৎ সমীক্ষা কাৰ্য্যৰ প্ৰধান উদ্যোক্তা আৰু আদিপৰ্বৰ সমীক্ষক বিষ্ণু শিৱৰাম সুকথংকৰে সাতহেজাৰ শ্লোক সম্বলিত আদিপৰ্বত মুঠ ছয়ত্ৰিশটাহে গাইগুটীয়া সংশোধন আগবঢ়াইছে।

সংশোধনী আৰু সংৰক্ষণী দুইটা দলৰ মধ্যম পস্থা অনুসৰণ কৰি পাঠ-সংগঠন কৰা উচিত। অৰ্থাৎ পুথিত যি পাঠ পোৱা যায় তাকো সাক্ষ্য-উপসাক্ষ্যৰ সমৰ্থনত সংৰক্ষণ কৰা উচিত আৰু পুথিৰ যি পাঠ নিতান্তই বিকৃত বুলি প্ৰমাণিত হয় তাত অন্তৰংগ আৰু বহিৰংগ দুই সাক্ষ্যৰ ভিত্তিত সংশোধন আগবঢ়োৱা উচিত। দুয়ো ক্ষেত্ৰতে সংগৃহীত সমীক্ষা সামগ্ৰী তথা প্ৰাপ্ত পাঠ সম্পৰ্কীয় তথ্য সন্নিবিষ্ট কৰা উচিত। উক্ত দুয়োবিধ কৌশলেৰে পাঠ-সংগঠন কৰোতে কিন্তু সংগঠন আৰু সংশোধনৰ সাধাৰণ সূত্ৰৰাজি মনত ৰখা উচিত। এনেদৰেহে এটি সুষম সংগঠিত পাঠ আশা কৰিব পাৰি আৰু তেনে এটি পাঠেহে অধ্যয়নকাৰীক মূল পাঠ আৰু মূল লেখকৰ ওচৰ চপাই লৈ যাব বুলি আশা কৰিব পাৰি।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ সংশোধনৰ নীতিসমূহ কি কি? (৪৫ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

২.৭ সাৰাংশ (Summing Up)

পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিৰ চতুৰ্থ স্তৰ অধি-সমীক্ষাৰ বিষয়ে এই বিভাগটোত ফাঁহিয়াই আলোচনা কৰা হ'ল। অধি-সমীক্ষা হ'ল এক উচ্চপৰ্যায়ৰ সমীক্ষা। প্ৰথম তিনিটা স্তৰ অতিক্ৰম কৰাৰ পিছত সামাজিক, ৰাজনৈতিক আদি বিভিন্ন পৰিস্থিতি তথা বহল পটভূমিত

এই স্তৰটোত পাঠ একোটা পৰীক্ষা কৰা হয়। ইয়াৰ ফলত পাঠ একোটাৰ সমীক্ষা নিখুঁত হোৱাৰ সম্ভাৱণা প্ৰায় স্পষ্ট হৈ পৰে। অধি-সমীক্ষা স্তৰৰো আকৌ কেইটামান উপ-স্তৰ আছে। যেনে— সংগঠন আৰু সংশোধন, একক পাঠ সংশোধন, আনুমানিক সংশোধন আদি। এই আটাইবোৰ স্তৰৰ যোগেদি অৰ্থাৎ অধি-সমীক্ষাৰ যোগেদি পাঠ একোটা কেনেদৰে সমীক্ষা কৰা হয়। তাৰ আভাস এই বিভাগটোৰ আলোচনাত পোৱা গ'ল।

২.৮ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) অধি-সমীক্ষা পদ্ধতিটোৰ বিষয়ে চমুকৈ আলোচনা আগবঢ়াওক।
- ২) পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিৰ চতুৰ্থ স্তৰ হিচাপে অধি-সমীক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা আছে নে নাই বিচাৰ কৰক।
- ৩) অধি-সমীক্ষাৰ যোগেদি পাঠ একোটা কেনেদৰে সমীক্ষা কৰা হয় বুজাই লিখক।
- ৪) চমুটোকা লিখক :
  - (ক) অলংকৃত পাঠ, (খ) সন্দেহজনক পাঠ
  - (গ) নিৰলংকাৰযুক্ত পাঠ (গ) অভিপ্ৰেত পাঠ।

২.৯ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

মহেশ্বৰ নেওগ	:	পাঠ-সমীক্ষা
ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া	:	পাঠ-সমীক্ষা প্ৰসঙ্গত
মালিনী গোস্বামী	:	পাঠ-সমীক্ষা (সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি)
Paul Mass	:	<i>Text Kritik</i>
S. M. Katre	:	<i>Introduction to Indian Textual Criticism</i>
E. J. Kenney	:	<i>Textual Criticism</i>
M. M. Sarma	:	<i>Inscriptions of Ancient Assam</i>

* * *

তৃতীয় বিভাগ উপস্থাপন পদ্ধতি

বিভাগৰ গঠন

- ৩.১ ভূমিকা (Introduction)
- ৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)
- ৩.৩ সমীক্ষাত্মক ভূমিকা
- ৩.৪ পাঠ উপস্থাপন
- ৩.৫ সমীক্ষা-সামগ্ৰী উপস্থাপন
- ৩.৬ সাৰাংশ (Summing Up)
- ৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)
- ৩.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

৩.১ ভূমিকা (Introduction)

ইতিমধ্যে ইয়াৰ আগৰ বিভাগ দুটিত পাঠ সমীক্ষাৰ পদ্ধতিৰ চাৰিটা পৰ্যায়ৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। এই চাৰিটা পৰ্যায় সামৰি পাঠ সমীক্ষা কৰাৰ পিছত আছে উপস্থাপন পদ্ধতি। পুথি সংগ্ৰহ, পৰীক্ষণ, পাঠ-মূল্যায়ণ, পাঠ পুনৰ গঠন আদি সকলোবোৰ দিশ সমাপ্ত কৰাৰ পিছত সমীক্ষাক পাঠটো উপস্থাপন কৰিব লগীয়া হয়। পাঠটো কিদৰে বা কি কৌশলেৰে কৰিব লাগে, তাত কি কি তথ্য, সামগ্ৰী যোগান ধৰিব লাগে সেই বিষয়ে এই বিভাগটিত আলোচনা কৰা হ'ব।

৩.২ উদ্দেশ্য (Objectives)

এই বিভাগটি অধ্যয়ন কৰাৰ অন্তত আপোনালোকে —

- পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিৰ উপস্থাপন পদ্ধতি মানে নো কি সেই বিষয়ে জানিব পাৰিব;
- উপস্থাপন পদ্ধতিটোৰ লগত পৰিচিত হৈ প্ৰয়োজনবোধে এই পদ্ধতিটোৰ ব্যাখ্যা দিব পাৰিব;
- উপস্থাপন পদ্ধতিটোত পাঠ সমীক্ষাৰ কি কি দিশ জৰিত হৈ আছে, সেই বিষয়ে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিব;
- সমীক্ষাত্মক ভূমিকা, পাঠ উপস্থাপন, পাঠ সামগ্ৰী উপস্থাপন এই তিনিটা দিশৰ আলোচনা সামৰি যথাযথ উত্তৰ দিব পাৰিব; আৰু
- পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিটোৰ লগত এই বিভাগটিত আলোচিত কথাখিনি কিমান গুৰুত্বপূৰ্ণ সেই বিষয়েও অৱগত হ'ব পাৰিব।

৩.৩ সমীক্ষাত্মক ভূমিকা

বিভিন্ন উৎসৰ পৰা সংগৃহীত পাঠ-পুথি সাক্ষ্য উপসাক্ষ্য ইত্যাদিক আহিলাৰূপে লৈ পাঠ-আৱিষ্কাৰ, পাঠ-মূল্যায়ন, পাঠ-সংশোধন আৰু অধি-সমীক্ষা এই চাৰিটা জটিল আৰু দীঘলীয়া পৰ্যায় পাৰ হৈ আহি এজন সম্পাদকে প্ৰাচীন গ্ৰন্থ এখনৰ পাঠ সমীক্ষা কৰি উলিয়ায়। এই দীঘলীয়া সমীক্ষা কাৰ্য্যত সকলো প্ৰাপ্ত পুথিৰ সংগ্ৰহ, পৰীক্ষণ আৰু সিদ্ধান্ত প্ৰদান আদি কাৰ্য্যত সমীক্ষকে প্ৰতিষ্ঠিত সূত্ৰসমূহ প্ৰয়োগ কৰাৰ উপৰিও নিজাববীয়াকৈ কিছুমান নীতি গ্ৰহণ কৰে। সমীক্ষকৰ দ্বাৰা আগবঢ়োৱা পাঠটিৰ পুনৰ্গঠনৰ সময়ত কিছুমান সুনিৰ্দিষ্ট কৌশলো প্ৰয়োগ কৰা হয়। সম্পাদকৰ কাৰ্য্যপন্থা, নীতি, কৌশল আৰু বিচাৰধাৰা পাঠক সমালোচকে জানিলেহে তেওঁ আগবঢ়োৱা পাঠটিৰ শুদ্ধাশুদ্ধি নিৰূপিত হ'ব আৰু পাঠটিৰ গ্ৰহণযোগ্যতাও সাব্যস্ত হ'ব। সেয়েহে এই সকলোবোৰ কথা সামৰিব পৰাকৈ সমীক্ষক-সম্পাদকে পাঠটিৰ বাবে এটি ভূমিকা যুগুতাব লাগে। ভূমিকাটিত সমীক্ষিত গ্ৰন্থৰ সমীক্ষণৰ যোগ্যতা প্ৰতিপন্ন কৰিব পৰাকৈ সমীক্ষকৰ অভিমত সন্নিবিষ্ট হোৱাটো বাঞ্ছনীয়। সমীক্ষকে ব্যৱহাৰ কৰা সকলো সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ এখন নিৰ্ভুল তালিকা সাংকেতিক চিহ্নেৰে (siglum) সৈতে দিব লাগে। কিহৰ ভিত্তিত তেনে সংকেত চিহ্ন ৰখা হৈছে তাকো জনাব লাগে। প্ৰতিটো সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ বৰ্ণনাত্মক পৰিচয় দিব লাগে। সংগৃহীত পুথিসমূহৰ (হাতেলিখা আৰু ছপা) ভিতৰত কোনবোৰ পুথি সম্পূৰ্ণৰূপে আৰু কোনবোৰ আংশিকভাৱে ব্যৱহাৰ হৈছে তাক জনোৱাটো প্ৰয়োজন। সমুচ্চয় পত্ৰত সন্নিবিষ্ট বিভিন্ন পুথিৰ তালিকা আৰু সমুচ্চয় পত্ৰত বৰ্জিত পুথিৰ তালিকা সুকীয়া সুকীয়াকৈ দিয়া উচিত। বৰ্জিত পুথিসমূহ কি কাৰণত বৰ্জন কৰা হ'ল তাক জনোৱাটোও প্ৰয়োজনীয় কথা।

দ্বিতীয় পৰ্যায়ত সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ বিৱৰণ দিয়া হয়। ইতিমধ্যে যুগুতোৱা তালিকাৰ ক্ৰম অনুযায়ী এখন এখনকৈ পুথিৰ বিতং বিৱৰণ সম্পাদকৰ একান্ত কৰ্তব্য। এই বিৱৰণত সামৰিবলগীয়া তথ্যবোৰ হ'ল— পুথিৰ প্ৰস্থিস্থানৰ নাম, পুথিভড়াল বা গৰাকীৰ নাম, পুথিভড়ালৰ পঞ্জীয়ন বহীত অন্তৰ্ভুক্তিৰ ক্ৰমিক সংখ্যা, ফলকৰ জোখ প্ৰতিফলকৰ শাৰীৰ সংখ্যা, প্ৰতি শাৰীত আখৰৰ সংখ্যা, পুথিখনৰ লিখন ভূমি (অৰ্থাৎ পুথিখন সাঁচিপাতৰ, তালপাতৰ, তুলাপাতৰ ইত্যাদি বা শাসন হ'লে শিল নে ধাতু নে পোৰামাটি ইত্যাদি), লিপি আৰু লিপিৰ গঢ় ইত্যাদি। পুথিৰ কোনো অংশ যদি নষ্ট হৈছে বা অস্পষ্ট হৈছে— তাৰ বিষয়েও জনাব লাগিব। কাৰণ সেই নষ্ট হোৱা পাঠৰ ক্ষেত্ৰত সম্পাদকে কেনে ব্যৱস্থা ল'লে তাক জানিবলৈ পাঠকো উৎসুক হৈ থাকিব। এইখিনি সাধাৰণ কাৰ্যিক বৰ্ণনাৰ পিছত পুথিখনৰ বৰ্ণ-বিন্যাসৰ বৈশিষ্ট্য, মাজিন বা কাষৰিৰ লেখা, পুথিৰ শুধৰণি বা অনুমোদন, পুথিখনৰ পাঠটি সংৰক্ষিত নে অৰক্ষিত সম্প্ৰেৰণ তাক ঠাৱৰ কৰা। তদুপৰি পুথিখনত ধৰা পৰা যিকোনো ভুল ক্ৰমী সমীক্ষকে লক্ষ্য কৰি পাঠকক জনোৱাটো প্ৰয়োজন। কাষৰি আৰু শাৰীৰ মাজৰ সংযোজন আৰু শুধৰণিৰ হাতৰ আখৰৰ বৈশিষ্ট্যও এই ক্ষেত্ৰত বিবেচনাধীন তথ্য। পুথিৰ এনে সামগ্ৰিক অনুপুংখ নিৰীক্ষণৰ পিছত পাঠৰ আৰম্ভণি আৰু সমাপ্তিসূচক বাক্য, পদ, শ্লোক আদি উদ্ধৃত কৰা উচিত। লিপিকাৰৰ দ্বাৰা ৰচিত আৰু সংযোজিত পুস্তিকাৰ প্ৰতি দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰাটোও সমীক্ষকৰ কাম। কিয়নো পুস্তিকাত সন্নিবিষ্ট হ'ব পৰা অনুলিপিকাৰৰ সবিশেষ তথ্যই অৰ্থাৎ স্থান, কাল, পৃষ্ঠপোষকৰ নাম আদি বিষয়ে পাঠবিশেষৰ স্বৰূপ নিৰূপণত সহায় কৰে। লিপিকাৰে যদি পুথিৰ পুস্তিকাত বা কোনো খণ্ড, অধ্যায় আদিৰ শেষত সংযোগ কৰিছে, তেনে প্ৰশস্তিৰ ঐতিহাসিক মূল্য অতি বেছি।

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে যদি কোনো পুথিৰ অংশ বিশেষ সমুচ্চয় কৰিবলগীয়া হয়, তেনে ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন পাঠাংশৰ সমুচ্চয়ত ব্যৱহাৰ কৰা পুথি আৰু পাঠৰ সুকীয়া তালিকা (table) প্ৰস্তুত কৰাটো প্ৰয়োজন। দ্ৰষ্টব্য সুক্‌থংকৰৰ মহাভাৰত The Adiparvan, Prolegomena পৃ. XXIV; এনে তালিকাৰ দ্বাৰা সংগঠন আৰু সংশোধনত ব্যৱহৃত পাঠ-পাঠাংশৰ বিভিন্ন খণ্ডৰ স্পষ্ট ধাৰণা পাব পাৰি।

পুথিৰ বিতং বিৱৰণ দিয়াৰ পিছত উপসাক্ষ্যসমূহৰ বিষয়ে জনোৱা উচিত। সংশ্লিষ্ট পাঠৰ উপসাক্ষ্যৰূপে ব্যৱহৃত টীকা, ভাষ্য, অনুবাদ আদিৰ চমু পৰিচয় বাঞ্ছনীয়।

সমুচ্চয় পত্ৰৰ আধাৰত সম্পাদকে পুথিৰ যি বংশলতিকা (pedigree or stemma codicum) প্ৰস্তুত কৰি উলিয়াইছিল সেই বংশলতিকাৰ চিত্ৰ সমীক্ষা সামগ্ৰীৰ বিৱৰণৰ পিছতে সংযোগ কৰিলে ভাল। তেনে চিত্ৰত গ্ৰন্থখনিৰ ভিন ভিন পাঠ-ঐতিহ্য আৰু সেইবোৰ ধাৰাবাহিকতা স্পষ্ট হৈ উঠে। তদুপৰি প্ৰাপ্ত পুথি সমূহৰ ভিতৰত সম্পৰ্ক আৰু প্ৰাপ্ত পুথিৰ সহায়ত লুপ্ত স্বৰূপ সম্বন্ধে এনে চিত্ৰৰ পৰা আভাস পাব পাৰি। প্ৰাপ্ত পুথি বিলাকৰ স্থিতি আৰু মৰ্যাদা স্থিৰ কৰি লৈ পূৰ্বৰূপক উদ্দেশ্য কৰি বংশলতিকাটোৱেদি উধাই যাওঁতে উপপূৰ্বৰূপবোৰৰ স্থানো কল্পনা কৰি ল'বলৈ সহজ হয়। বংশলতিকাটি আকোঁতে প্ৰাপ্ত পুথিৰ বাবে আৰু লুপ্ত পুথিৰ বাবে সুকীয়া সুকীয়া চিহ্ন প্ৰয়োগ কৰিবলৈ পৰামৰ্শ দিছে। কাট্টেৰ মতে কল্পিত পূৰ্বৰূপবোৰ গ্ৰীক অক্ষৰেৰে আৰু প্ৰাপ্ত ৰূপবোৰ ৰোমান আখৰেৰে দিয়া ভাল। সুক্‌থংকৰকে আদি কৰি মহাভাৰতৰ সকলো কেইজন সমীক্ষক সম্পাদকে এই নীতিকে মানিছে। পল মাচেও এনে উপদেশকে দিছে। অসমীয়া গ্ৰন্থৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা বংশলতিকাত আমি লুপ্ত পূৰ্বৰূপবোৰৰ বাবে স্বৰবৰ্ণ আৰু প্ৰাপ্ত পুথিবোৰৰ বাবে ব্যঞ্জনবৰ্ণ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰো।

প্ৰাপ্ত পুথিবোৰৰ পুষ্টিপ্ৰকাশত যদি পুথি নকলৰ তাৰিখ থাকে বা লিপি আৰু আখৰৰ গঢ়, শব্দৰ ব্যৱহাৰ আদি বিচাৰ কৰি যদি প্ৰাপ্ত পুথিৰ তাৰিখ জানিব পাৰি, তেনেহলে তাক উল্লেখ কৰিলে বংশলতিকাত পুথিৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰমটি শুদ্ধৰূপত আঁকি ল'ব পাৰি আৰু কালিক ব্যৱধান ফলস্বৰূপে দুখন পুথিৰ মাজত সোমাই পৰা পাঠগত পাৰ্থক্যবোৰৰ আলোচনা এই ছেগতে কৰি যাব পাৰি। তেনেদৰে লুপ্তপুথিবো সময় অনুমান কৰি ল'ব পাৰি। প্ৰাপ্ত পুথিৰ উল্লিখিত সময় আৰু লুপ্ত পুথিৰ আনুমানিক সময় নিৰ্ণয় সম্বন্ধে কৰিবলগীয়া আলোচনা ভূমিকাখনতে সন্নিবিষ্ট কৰা হয়।

এইখিনি আলোচনাৰ পিচতে সম্পাদকে সমুচ্চয় পত্ৰত ধৰা পৰা গ্ৰন্থখনৰ বিভিন্ন পাঠশাখা আৰু পাঠ প্ৰশাখাৰ পৰিচয় দিয়া উচিত। এই সুযোগতে বিভিন্ন শাখা আৰু প্ৰশাখাৰ মাজত থকা সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্যবোৰ উল্লেখ কৰি যোৱা উচিত। প্ৰতিটি শাখা আৰু প্ৰশাখাৰ বৈশিষ্ট্য আৰু পাঠ-সংগঠনত সেইবোৰৰ ভূমিকা খৰচি মাৰি আলোচনা কৰা উচিত। তেতিয়াহে বেলেগ বেলেগ শাখাই সামৰি লোৱা স্থানীয় উপাদানসমূহৰ সম্বন্ধে পাঠক সমালোচকৰ অৱগতি হ'ব।

ইমানলৈকে সম্পাদকে ব্যৱহাৰ কৰা সমীক্ষা-সামগ্ৰী আৰু সাক্ষ্য-উপসাক্ষ্যৰ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা আৰু সেইবোৰৰ মান নিৰূপণ সম্পূৰ্ণ হ'ল। ইমান পুংখানুপুংখ অধ্যয়ন কৰাৰ ফলত স্বাভাৱিকতে নিৰ্ভৰযোগ্য পাঠটি বা পাঠকেইটি সম্পাদকে আঙুলিয়াই দিব পাৰিব; নহলেও সেইবোৰ সততে পাঠকৰ চকুত পৰিব। গতিকে এইবোৰ সম্পাদকে পাঠটি পুনৰ্গঠন কৰোতে গ্ৰহণ কৰা সমীক্ষা নীতিসমূহ জনাব লাগিব। গতিকে ভূমিকাৰ এই ভাগটোক প্ৰশ্নাধীন পাঠৰ সন্দৰ্ভত সমীক্ষা-সূত্ৰ সমূহৰ প্ৰায়োগিক অনুশীলন বুলিব পাৰি।

কোনো অসাধারণ পাঠৰ ক্ষেত্ৰত ধ্ৰুপদী সমীক্ষা নীতি প্ৰযোজ্য নহ'বও পাৰে। তেনে ক্ষেত্ৰত প্ৰতিষ্ঠিত নীতি বা সূত্ৰৰ অসমৰ্থকতাৰ কথা বা দুৰ্বল দিশটো দেখুৱাব লাগে। ইয়াত সম্পাদকে যদি নিজে কিবা ব্যতিক্ৰমী নীতি গ্ৰহণ কৰে, তেনেহ'লে উদাহৰণসহ তাৰ উপযোগিতা প্ৰতিপন্ন কৰিব লাগে। এইদৰে গৃহীত নীতিৰ ভিত্তিত কিদৰে তেওঁ পাঠটি সংগঠন-সংশোধন কৰিলে তাক জনাব লাগে। অৰ্থাৎ যিটি সম্প্ৰতিত পাঠক নিৰ্ভৰযোগ্য বুলি তেওঁ ভাবিছে তাৰে ভুল বা বিকৃতিবোৰ সংশোধন কৰি গৈছে নে, সংশোধনৰ বেলিকা আন পুথিৰ লগত তুলনা কৰিছে নে, ব্যাকৰণ-অভিধানৰ কেনেবোৰ অনুশাসন অনুসৰণ কৰিছে আৰু কি যুক্তিত কৰিছে, বা সংশোধনবোৰ নিশ্চিত নে আনুমানিকহে (conjecture) এই সমূহ কথা লিখিব লাগে। যদি কোনোখন পুথিত দীঘলীয়া প্ৰক্ষেপ থাকে তাৰ স্বৰূপ আৰু নিজৰ পাঠত তাক অন্তৰ্ভুক্ত নকৰাৰ কাৰণ অৰ্থাৎ কি যুক্তিত তেওঁ সেই অংশটিক প্ৰক্ষেপ বুলি ভাবি মূল পাঠৰ পৰা আঁতৰাই ৰাখিলে তাকো কোৱাটো নিতান্ত প্ৰয়োজনীয় কথা। চমু প্ৰক্ষেপবোৰ পাঠৰ পাদটীকাত উল্লেখ কৰিলেই যথেষ্ট।

বৰ্তমান সংগঠিত পাঠটিৰ পূৰ্ববৰ্ত্তী কোনো সংস্কৰণ যদি ইতিমধ্যে প্ৰকাশ পাইছে, সেইবোৰ উল্লেখ কৰা উচিত। সেইবোৰ সংস্কৰণ থাকোতে তেওঁনো কিয় আৰু এটা পাঠ যুগুতাবলগীয়া হ'ল তাক প্ৰতিপন্ন কৰিবলৈ উক্ত সংস্কৰণবোৰ সীমাবদ্ধতা নিৰপেক্ষভাৱে জনোৱা উচিত।

এতিয়ালৈকে সম্পাদকজন মূল গ্ৰন্থৰ সম্প্ৰতিত পাঠৰ বিভিন্ন সমস্যা লৈ ব্যস্ত থাকিবলগীয়া হৈছিল। এইবোৰ তেওঁ মূল গ্ৰন্থকাৰৰ জীৱন বৃত্ত অৰ্থাৎ তেওঁৰ স্থান, কাল, অন্যান্য গ্ৰন্থ, প্ৰতিভা আৰু অগ্ৰজ সাহিত্যিকৰ প্ৰভাৱ, ব্যক্তিত্ব, সমকালীন প্ৰেক্ষাপট আদিৰ আলোচনাত মনোযোগ দিয়া দৰকাৰ। মূল গ্ৰন্থকাৰৰ সাহিত্যৰাজিৰ সম্যক আলোচনা আগবঢ়োৱা উচিত। তেনে আলোচনাত গ্ৰন্থকাৰৰ ৰচনাৱলীৰ সাহিত্যিক মূল্য, ৰচনা, শৈলী, বৈশিষ্ট্য আৰু দোষ-ত্ৰুটি আদি সামৰি লোৱাটো প্ৰয়োজন। তদুপৰি বিচৰাধীন গ্ৰন্থৰ সমান্তৰাল ৰচনা, গ্ৰন্থৰ প্ৰধান আৰু প্ৰাসংগিক বিষয়বস্তুৰ উৎস আদি বিচাৰৰ দ্বাৰা সম্পাদকজন উচ্চতৰ সমীক্ষাৰ স্তৰত প্ৰবেশ কৰিব পাৰে। এই স্তৰত সম্পাদকৰ কৰ্তব্য সম্বন্ধে অগ্ৰণী সমীক্ষকসকলৰ উপদেশ এনে— সংগঠিত পাঠত মূল গ্ৰন্থকাৰে উল্লেখ কৰা সকলো প্ৰাসংগিক বিষয় সম্পৰ্কে সম্পাদকজন সচেতন থকা উচিত। তেনেবোৰ বিষয় কোনো ব্যক্তি স্থান, ঐতিহাসিক ঘটনা আদি বিভিন্ন প্ৰসংগৰ হ'ব পাৰে। সম্পাদকৰ জ্ঞাত বা অজ্ঞাত বিভিন্ন উৎসৰ পৰা সেইবোৰ প্ৰসংগ সংগৃহীত হ'ব পাৰে আৰু মূল গ্ৰন্থকাৰৰ তেনে সকলো প্ৰসংগ গোটেই আনি আলোচনা কৰিবৰ বাবে সকলো কষ্ট স্বীকাৰ কৰিবলৈ সম্পাদক সাজু থাকিব লাগে। (Katre, p.84)। ভৱভূতিৰ মহাবীৰ চৰিতৰ পাঠ-সমালোচনাৰ সময়ত আনন্দৰাম বৰুৱাই এই স্তৰত ভৰি দিছেগৈ। ভৱভূতিৰ নাটকখনৰ পাঠ-সংগঠন কৰাৰ পিছত পাঠটিৰ ওপৰত জানকীৰাম ভাষ্য নামেৰে এটি টীকা প্ৰণয়ন কৰিছে। এই টীকাটিতে তেখেতে পাঠটিৰ অধি-সমীক্ষা স্তৰৰ বহুখিনি কাম কৰি পেলাইছে। ওপৰত ক'বৰ দৰে মহাবীৰ চৰিতৰ কথাংশৰ সমান্তৰাল ৰচনা প্ৰায় সকলোবোৰ বৰুৱাই আলোচনা কৰিছে। প্ৰধানকৈ তুলনামূলক সমালোচনাৰ দৃষ্টিভঙ্গীৰে তেখেতে মহাবীৰ চৰিতৰ কথাবস্তুৰ আৰু ৰামকথা আধাৰিত সকলো সংস্কৃত কাব্য-ৰচনাৰ কথাবস্তুক ওচৰ চপাই আনিছে। কেৱল বিষয়বস্তুৰেই নহয়, অলংকাৰ, চিত্ৰকল্প, ভাৱ-ধাৰণা প্ৰকাশভংগী আদিৰ ক্ষেত্ৰতো তেখেতে এনে তুলনামূলক সমালোচনা আগবঢ়াইছে। তুলনাৰ বাবে লোৱা গ্ৰন্থবোৰৰ ভিতৰত ৰামায়ণ (গেচাপাৰ গ'ৰিচনৰ ইটালীয় সংস্কৰণ), বালৰামায়ণ, অধ্যাত্মৰামায়ণ, ৰঘুবংশম্, উত্তৰৰামচৰিত,

প্ৰসন্নৰাঘৰ ইত্যাদি প্ৰধান। এইবোৰ গ্ৰন্থৰ পৰা প্ৰচুৰ উদ্ধৃতিৰে আলোচনা সাৰ্থক কৰি তুলিছে। তদুপৰি ৰামায়ণৰ লগত বিশেষভাৱে তুলনা কৰি ভৱভূতিনো ৰামায়ণৰ প্ৰতি কিমান ঋণী তাক পৰীক্ষা কৰি চাইছে আৰু পৰৱৰ্তীকালীন সাহিত্যিকৰ ওপৰত ভৱভূতিৰ প্ৰভাৱ সম্পৰ্কেও বৰুৱাই আলোচনা কৰিছে আৰু ‘how much they owe to Bhavabhuti’ সেইকথা প্ৰতিপন্ন কৰি দেখুৱাইছে।

অতি চমুকৈ হ’লেও পাঠটিৰ এটি সাহিত্যিক মূল্যায়ন আগবঢ়োৱাটোও পাঠ-সমীক্ষকৰ কৰ্তব্য। কিন্তু এনে আলোচনাত বিশেষকৈ গ্ৰন্থকাৰৰ সাহিত্যিক অৱদান, ঐতিহাসিক গুৰুত্ব আৰু পৰৱৰ্তীকালীন সাহিত্য সংস্কৃতিত তেওঁৰ প্ৰভাৱ আদি বিষয়ে স্থান পোৱা উচিত।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সমীক্ষাৰ পদ্ধতি অনুযায়ী সমীক্ষাত্মক ভূমিকাত কি কি কথাৰ উল্লেখ থাকিব লাগে বিচাৰ কৰক। (৫০ টা শব্দৰ ভিতৰত উত্তৰ লিখক)

.....
 .....
 .....

৩.৪ পাঠ উপস্থাপন

ওপৰত কোৱাৰ দৰে গ্ৰন্থখনৰ সকলো দিশ সামৰি ৰচনা কৰা এখন বিস্তৃত পাতনি বা ভূমিকাই সামগ্ৰিক ভাৱে গ্ৰন্থকাৰ আৰু গ্ৰন্থখনৰ আৰু বিশেষভাৱে মূল পাঠটিৰ সম্যক পৰিচয় দাঙি ধৰিব যে পাৰে তাত সন্দেহ নায়। এনে একোখন পাতনিতো সম্পাদকজনে নিজে সংগঠন কৰি উলিওৱা পাঠটিৰ যথার্থতা আৰু প্ৰতিষ্ঠা কৰি লব পাৰে। কিন্তু সম্পাদকে সম্পাদনা কৰি উলিওৱা পাঠটি এতিয়াও পাঠকৰ আগত দাঙি ধৰা হোৱা নায়। গতিকে পুনৰ্গঠিত পাঠটি পাঠকৰ বাবে নিয়াৰিকৈ উলিয়াই দিয়াৰ দায়িত্বও সম্পাদকজনে কান্ধ পাতি ল’ব লাগে। কেৱল পাঠটিয়ে নহয়, যিবোৰ সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি পাঠটি যুগুতোৱা হ’ল সেইখিনিও পাঠক-সমালোচকক জনাব লাগিব। পুনৰ্গঠিত পাঠটি উপস্থাপন কৰাৰ সন্দৰ্ভতো কিছুমান নীতি নিয়ম বান্ধি লোৱা হয়। সম্পাদকে নিজৰ সুবিধা অনুযায়ী পাঠটি সজাই উলিয়াব পাৰে যদিও পল মাচ আদিৰ দৰে নীতিপৰায়ণ সমীক্ষকে কিছুমান সাধাৰণ সাংকেতিক চিহ্নেৰে পাঠটিৰ বিভিন্ন অংশ বুজাবৰ বাবে নিদেৰ্শ দিছে, (Paul Mass, *Textkritik*, p.22)। যেনে—

আনুমানিক সংযোজনৰ বাবে	< Å >
আনুমানিক বৰ্জনীয় অংশৰ বাবে	[[ ]] বা { }
পুথিৰ নষ্ট হোৱা অংশ পুৰোৱাৰ বাবে	[ ]
সংশোধন বহিৰ্ভূতি বিকৃতিৰ বাবে	*

অৰ্থাৎ আনুমানিকভাৱে সংযোজিত পাঠাংশ < > এই চিনৰ ভিতৰত লিখিব লাগিব যতে পাঠকে সেইখিনি সম্পাদকৰ অনুমান বুলি জানিব পাৰে। তেনেদৰে বৰ্জিত আৰু পৰিপূৰক পাঠৰ ক্ষেত্ৰতো একে ব্যৱস্থা।

এড্‌গাৰ্টনে Pancatantra Reconstructed গ্ৰন্থত পঞ্চতন্ত্ৰৰ সন্দেহযুক্ত পাঠাংশ ইটালিক আখৰত আগবঢ়াইছে আৰু পুথিৰ নষ্ট হোৱা পাঠাংশৰ পৰিপূৰক খিনি সৰু বন্ধনীৰ মাজত দিছে। সুক্‌থংকৰে আদিপৰ্বত সন্দেহযুক্ত পাঠাংশৰ তলত এডাল টো খেলোৱা আঁচ দিছে আৰু আনুমানিক সংশোধন বুজাবলৈ তৰা চিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰিছে। ড° মুকুন্দ মাধৱ শৰ্মাই শাসনমালাৰ ক্ষেত্ৰত ফলিৰ ভুল পাঠ ওপৰত ৰাখি শুদ্ধৰূপবোৰহে পাদটীকাত দিছে। সন্দেহযুক্ত পাঠৰ ক্ষেত্ৰত টোকা দিছে আৰু সংশোধন পাদটীকাতহে আগবঢ়াইছে। অৱশ্যে নালন্দাৰ পোৰা মাটিৰ মোহৰত নিজৰ সংশোধনবোৰ এনে বৰ বন্ধনীৰ মাজত দিছে বুলি স্পষ্টকৈ কৈছে। (Inscription of Ancient Assam, p.35.)

ড° মহেশ্বৰ নেওগে প্ৰাচ্য-শাসনৰলীত সন্নিবিষ্ট শাসনমালাৰ সকলোধৰণৰ সংশোধন সুকীয়াকৈ সৰু বন্ধনীৰ মাজত ৰাখিছে আৰু সেইবোৰ ভূমিকাত নিৰ্দেশ কৰিছে। সম্পাদকে যি নিয়ম বা যি চিহ্নকে ব্যৱহাৰ নকৰক, এইটো কথা ঠিক যে পুথিৰ নামি অহা পৰম্পৰায়িত পাঠ, সংশোধিত পাঠ, সন্দেহযুক্ত ভাৱে গৃহীত পাঠ, দোষযুক্ত পাঠ এই সকলোবোৰ যাতে পাঠকে চিনিব পাৰে তাৰ ব্যৱস্থা কৰি সেই সকলোবোৰ পৃথক পৃথক চিহ্নেৰে চিহ্নিত কৰিব লাগে আৰু সেই কথা ভূমিকাত উল্লেখ কৰি থ'ব লাগে।

ইতিমধ্যে সমীক্ষাত্মক-পাঠ-অধ্যয়নৰ যি জটিল আৰু বিস্তৃত প্ৰক্ৰিয়া আলোচনা কৰা হ'ল তাৰ পৰা এই কথা সহজেই বুজিব পাৰি যে পুনৰ্গঠিত পাঠটি যুগুতাওঁতে সম্পাদকে স্বাভাৱিকতে বহুবোৰ শাখা-প্ৰশাখাত থকা বহু পাঠ-পাঠান্তৰৰ মাজৰ পৰা এটা পাঠ গ্ৰহণ কৰিবলগীয়া হয় আৰু বাকীবোৰ পাঠ বৰ্জন কৰিবলগীয়া হয় বা সকলো বৰ্জন কৰি একেবাৰে নতুন পাঠটি দিয়া হয়। গৃহীত পাঠবোৰ যেনেদৰে মূল্য আছে, বৰ্জিত পাঠবোৰো তেনেদৰে তাৎপৰ্য্য আছে। সেয়েহে গৃহীত সমূহক সংগঠিত পাঠটিত স্থান দিয়া হয় আৰু বৰ্জিতবোৰো দলিয়াই নেপেলায় সাঁচি ৰখা হয়। এইখিনিক সমীক্ষা-সামগ্ৰী (critical apparatus) বোলা হয় আৰু সংগঠিত পাঠৰ লগতে সেইখিনি আগবঢ়োৱা হয়। সাধাৰণতে এটা পৃষ্ঠাৰ ওপৰৰ আধা অংশত সংগঠিত পাঠটি দি পৃষ্ঠাটিৰ তলৰ আধা অংশত সমীক্ষা-সামগ্ৰীখিনি পাঠান্তৰ ৰূপে আগবঢ়োৱা হয়। কাৰণ সমীক্ষিত পুৰণি গ্ৰন্থ এখনৰ পাঠটিত সম্পাদকে যিবোৰ সিদ্ধান্ত দিছে সেইবোৰক চূড়ান্ত বুলি সম্পাদকজনেও দাবী কৰিব নোৱাৰে আৰু সকলো পাঠকে (reader) তেওঁৰ পাঠটিকে বিনা বিচাৰে মূল পাঠ বুলি গ্ৰহণ কৰিব বুলিও আশা কৰিব নোৱাৰি। পাঠকে যাতে স্বকীয় বিচাৰ বুদ্ধিৰে সমীক্ষা-সামগ্ৰীখিনিৰ লগত পাঠটি তুলনা কৰি সম্পাদকৰ পাঠটো শুদ্ধ বুলি পতিয়ন যাব পাৰে তাৰ বাবে সমীক্ষা-সামগ্ৰীখিনি যোগান ধৰা প্ৰয়োজন। হয়তো সম্পাদকতকৈ উন্নত নিৰ্বচনেৰে পাঠকে (reader) পাঠটো আৰু উন্নত কৰাৰ পৰামৰ্শও দিব পাৰে। তাৰ বাবেও সমীক্ষা-সামগ্ৰীখিনিৰ প্ৰয়োজন। তদুপৰি ভবিষ্যতে নতুন তথ্য আৱিষ্কাৰৰ ফলত বৰ্তমান সংগঠিত পাঠটি উন্নত কৰাৰ সুযোগ নোলাব বুলিও ক'ব নোৱাৰি। এনেবোৰ আশংকা আগত থকাৰ বাবে সম্পাদকে নিষ্ঠা আৰু সততাৰে সকলো সমীক্ষা-সামগ্ৰী পাঠটিৰ লগতে আগবঢ়োৱা উচিত।

গতিকে খোৰতে ক'বলৈ গ'লে সমীক্ষা-সামগ্ৰীত সামৰিবলগীয়া তথ্যবোৰ হ'ল (১) পূৰ্বৰূপৰ পাঠান্তৰবোৰ, (২) অনুলিপিকাৰৰ ভুল বুলি ভাবি বৰ্জন কৰা পাঠবোৰ (৩) সংগৃহীত পুথিবোৰৰ মাজত নিমিলা পাঠবোৰ (৪) সংগঠিত পাঠত গ্ৰহণ নকৰা কিন্তু একাধিক পুথিৰ মাজত মিল থকা পাঠবোৰ আৰু (৫) গাইগুটীয়া পুথিত পোৱা চমু প্ৰক্ষেপবোৰ। দীঘল প্ৰক্ষেপবোৰ (১৫ শাৰীতকৈ বেছি দীঘল) সাধাৰণতে পৰিশিষ্টৰূপে গ্ৰন্থৰ শেষৰ ফালে সংযোগ

কৰা হয়। এই সমূহ তথ্য শৃংখলাবদ্ধভাৱে উপস্থাপন কৰিবৰ বাবে কিছুমান নিৰ্দিষ্ট নিয়ম ভাৰতীয় সমীক্ষকে ভাৰতীয় গ্ৰন্থত খাপ খোৱাকৈ আৱিষ্কাৰ কৰি লৈছে আৰু ভাণ্ডাৰকাৰ অ'ৰিয়েণ্টেল বিছাৰ্চ ইনষ্টিটিউটৰ মহাভাৰতৰ সমীক্ষিত সংস্কৰণত প্ৰথমবাৰৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। ভাৰতীয় গ্ৰন্থৰ বাবে বহু ব্যৱহৃত এনে নিয়মাৱলী তলত উল্লেখ কৰা হ'ল।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সমীক্ষা-সামগ্ৰীত কি কি তথ্য সামৰিব লাগে তাৰ এখনি তালিকা দিয়ক।

.....
 .....
 .....

৩.৫ সমীক্ষা-সামগ্ৰী উপস্থাপন

- ১। পাঠ-আৱিষ্কাৰ স্তৰত সংগৃহীত পুথিত যিবোৰ চিগ্লাম বা সাংকেতিক চিহ্ন দিয়া হয় সেই পুথিৰ পাঠান্তৰ বুজাবৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা হয়।
- ২। তেনেদৰে সমীক্ষা কাৰ্য্যত ব্যৱহৃত পাঠশাখা, প্ৰশাখা আৰু টীকা-ভাষ্যবোৰো পাঠান্তৰ দেখুৱাবৰ বেলিকা স্পষ্টকৈ সেইবোৰৰ বাবে নিৰ্দিষ্ট চিগ্লামেৰে নিৰ্দেশ কৰিব লাগে।
- ৩। পদ্য বা শ্লোকৰ প্ৰতিটো চৰণ বা পদৰ বাবে একোটা নাম বা চিন দিব লাগে। সাধাৰণতে চাৰিটা চৰণযুক্ত পদ বা শ্লোকৰ চৰণসমূহক ক্ৰমে a), b), c), d) অথবা ক), খ), গ), ঘ) আদি নামেৰে নামকৰণ কৰিব লাগে আৰু সম্পূৰ্ণ চৰণৰ পাঠান্তৰ দেখুৱাবৰ বেলিকা সেই চিহ্ন বা নামেৰে নিৰ্দেশ কৰিব লাগে। দুটা বা ততোধিক চৰণৰ পাঠান্তৰ দেখুৱাবলগীয়া হ'লে একেথুপতে নিৰ্দেশ কৰিব পাৰি।
- ৪। এটা শ্লোক, পদ বা বাক্যৰ পাঠান্তৰ দেখুওৱাৰ আগতে সেই শ্লোক, পদ বা বাক্যৰ অন্তৰ্ভুক্ত অংশবোৰৰ পাঠান্তৰ থাকিলে দেখুৱাই থ'ব লাগে। তাৰ পিছতহে সম্পূৰ্ণ শ্লোক, পদ বা বাক্যৰ পাঠান্তৰ উল্লেখ কৰিব লাগে।
- ৫। যদি সমস্ত এটা শ্লোক, পদ আদিৰ পাঠান্তৰ দেখুৱাব লাগে, তাক subst অৰ্থাৎ 'পৰিবৰ্ত্তে' এই শব্দেৰে নিৰ্দেশ কৰিব লাগে। তাৰ পৰা বুজা যাব যে অমুক শ্লোক বা পদটি সংগঠিত পাঠৰ পৰিবৰ্ত্তে অমুক পুথিত এনে ধৰণে পোৱা গৈছে।
- ৬। গদ্যৰ ক্ষেত্ৰত, একোটা বাক্যৰ একো অংশৰ পাঠান্তৰ দেখুৱাবৰ বাবে অংশটিৰ প্ৰথম আৰু শেষৰ শব্দ দুটিৰ মাজত বিন্দুযুক্ত ৰেখা দি বুজাব পাৰি (dotted line)।
- ৭। বিভিন্ন পুথিত পোৱা পাঠান্তৰৰ সকলো লক্ষণ পাঠকক জনোৱা উচিত। অৰ্থাৎ উক্ত পাঠান্তৰ শুধৰণিকৰূপে যদি পোৱা গৈছে তেনেহলে (corr. বা শুধৰণি), ফলকৰ কাষৰিৰ লেখা হ'লে (marg. বা কাষৰিৰ), শাৰীৰ ওপৰত যদি পাঠান্তৰটি সংযোগ কৰা পোৱা গৈছে তেনেহলে supra-lineam চমুকৈ sup. lin অৰ্থাৎ শাৰীৰ ওপৰৰ, (যদি পাঠান্তৰ

- থকা শাৰীটোৰ তলতহে লিখা আছিল তেতিয়া (infra-lineam) চমুকৈ inf. lin অৰ্থাৎ সঠিক শাৰীটোৰ তলত), যদি পাঠান্তৰটি বা শুধৰণিটি বেলেগ চিয়াঁহীৰ বেলেগ হাতৰ আখৰৰ হয় তেনেহ'লে (secundus manu চমুকৈ অৰ্থাৎ sec.m দ্বিতীয় নকলকাৰ) —এনেদৰে নিৰ্দেশ দিব পাৰি।
- ৮। সন্ধি-সমাসযুক্ত পদৰ একোটা অংশৰ পাঠান্তৰ দেখুৱাবলগীয়া হ'লে পাঠান্তৰ নথকা অংশটোৰ বাবে হাইফেন দি পাঠান্তৰ থকা অংশটো উল্লেখ কৰিলেই হয়।
- ৯। যদি কোনো এটা পাঠ এটা পাঠ-শাখাৰ বা প্ৰশাখাৰ অন্তৰ্গত এখন বা দুখন পুথিৰ বাহিৰে সকলোবোৰ পুথিতে মিলে আৰু সিয়ে সংগঠিত পাঠৰো পাঠ হয়, তেতিয়া হ'লে কেৱল ব্যতিক্ৰমী পুথি কেইখনৰ উল্লেখ কৰিলেই হয় কিন্তু পুথিখনৰ লগতে শাখা আৰু প্ৰশাখাৰ সাংকেতিক চিহ্ন ও দিব লাগে যেনে উ-ম্ অৰ্থাৎ উজনি শাখাৰ মাজুলী প্ৰশাখাৰ দ্বিতীয় পুথিখন এই পাঠৰ ক্ষেত্ৰত ব্যতিক্ৰমী পুথি।
- ১০। ব্যক্তি, স্থান, দ্ৰব্য আদিৰ নামবাচক বিশেষ্য পদবোৰৰ বৰ্ণবিন্যাস আদিৰ ক্ষেত্ৰত যদি একেধৰণৰ পাঠান্তৰ থাকে তেনেহলে তাক বাৰে বাৰে উল্লেখ কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। বৰং প্ৰথমবাৰ উল্লেখ কৰি স্থানান্তৰতো একে পাঠান্তৰ (বা here and elsewhere below) বুলি কৈ থ'লেই পাঠকে বুজি পাব।
- ১১। এটা বা একাধিক পদ, শ্লোক বা শাৰী কোনো পুথিত বাদ পৰি গ'লে তাক পাঠান্তৰ দেখুওৱাৰ আগতেই উল্লেখ কৰিব লাগে।
- ১২। যদি কোনো পুথিত একোটা অংশ বাদ পৰি যায় তেতিয়া অংশটোৰ অন্তৰ্ভুক্তী সমীক্ষা-সামগ্ৰী দিয়াৰ আগতেই হাতৰ চিহ্ন দি পুথিত বৈ যোৱা কথাটো পুথিৰ সংকেতসহ জনাব লাগে আৰু বাদ যোৱাৰ সম্ভাৱ্য কাৰণো উল্লেখ কৰিব লাগে। যিখিনি ঠাইত পুনৰ পাঠটি ঘূৰি আহিছে সেইখিনিতো এটা টোকা দিয়া উচিত।
- ১৩। তেনেদৰে একোটা অধ্যয় যদি বাদ পৰি নোহোৱা হৈছে, সেই কথাও অধ্যয়ৰ আৰম্ভণিতে ক'ব লাগে।
- ১৪। সমুচ্চয় পত্ৰত সংগ্ৰহ কৰা আৰু পাঠ-সংগঠনত কামত লগোৱা কোনোখন পুথি যদি হঠাতে বা আধাতে শেষ হয়, তাকো সেই ঠাইতে জনাই থ'ব লাগে।
- ১৫। দুই ততোধিক পদ, শ্লোক বা স্তৱক অগা-পিছা হ'লে সেইখবৰ পাঠান্তৰ দিয়াৰ আগতে জনাব লাগে। প্ৰয়োজন হ'লে পুথিৰ উল্লেখৰে স্তৱকৰ ক্ৰম বুজাই যাব লাগে যেনে ব পুথিৰ পদক্ৰম ৭.৯.৮.৬ ইত্যাদি।
- ১৬। অধ্যয়ৰ ক্ৰমৰ খেলিমেলিও একে কৌশলেৰে অধ্যয়ৰ আৰম্ভণিতে উল্লেখ কৰিব লাগে। কিন্তু এনে ক্ষেত্ৰত অধ্যয়ৰ আৰম্ভণিতে হাতৰ চিহ্ন দিলেও এই সূচনা পোৱা যায়।
- ১৭। একাধিক পুথিতে শ্লোক, পদ, বাক্য বা অধ্যয়, খণ্ড আদিৰ যদি বৰ বেছি স্থানচ্যুতি পোৱা যায়, তেনে ক্ষেত্ৰত এখন তালিকাৰ (table) সহায়ত গাইগুটীয়া পুথিৰ তেনে বিশৃংখলতাখিনি আঙুলিয়াই দিব লাগে। তেনে চিত্ৰ বা তালিকাত প্ৰতিখন পুথিত থকা পদ, শ্লোক আদিৰ ক্ৰমচ্যুতি স্পষ্টৰূপত ধৰা পৰে। তালিকাখন সাধাৰণতে

পৰিশিষ্টত সংযোগ কৰা হয় কিন্তু সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ যি স্থানত এনে খেলি-মেলিৰ প্ৰসংগ আছে তাতে উক্ত তালিকাখনলৈ নিৰ্দেশ কৰিব লাগে।

- ১৮। পদ, শ্লোক আদিৰ পাঠ-পাঠান্তৰ লিখাৰ পিছত তাৰ লগত থকা সংযোজিত পাঠসমূহ উল্লেখ কৰিব লাগে। সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ লগত উল্লেখ কৰা সংযোজিত পাঠক বুজাবলৈ সাধাৰণতে তৰা চিহ্ন ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সংযোজিত পাঠৰো আকৌ যদি পাঠান্তৰ ওলায় সেইবোৰ বৰ বন্ধনীৰ ভিতৰত দেখুওৱা হয়।
- ১৯। সংযোজিত পাঠাংশ অৰ্থাৎ প্ৰক্ষিপ্ত পাঠাংশ পোন্ধৰ শাৰীৰতকৈ বেছি হ'লে, অৰ্থাৎ বৰ দীঘলীয়া হ'লে তাক পৰিশিষ্টৰূপে শেষত ৰাখিব পাৰি। মূল পাঠত তাৰ স্থান পুথিৰ নামেৰে সৈতে লগে লগে নিৰ্দেশ কৰিব লাগে।
- ২০। কেতিয়াবা কোনো পুথিত একোটা বুজন দৈৰ্ঘ্যৰ পাঠখণ্ড (substitute) মূল পাঠৰ সলনি নকলকাৰে বহুৱাই থয়। তেনে পাঠখণ্ডক সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ লগতে তৰা চিন দি দেখুৱাব পাৰিলে ভাল। কিন্তু সি বেছি দীঘল হ'লে পৰিশিষ্টৰূপে সংযোগ কৰিব লাগে। পাঠখণ্ডৰ অন্তৰ্গত মিলা পাঠখিনি সৰু বন্ধনীৰ মাজত দিয়া হয়। কিন্তু সংগঠিত পাঠৰ কোন ঠাইত এই মিলা পাঠখিনি বহিছে তাক ক'ব লাগে।
- ২১। পুথিৰ পুষ্টিকাবোৰৰ পাঠান্তৰৰ বাবে কোনো সংকেত বা নিয়ম নাই। ভূমিকাত সন্নিবিষ্ট পুথিৰ বিৱৰণতে পুথিৰ পুষ্টিকাসমূহ টুকি দিয়াই হয়। গতিকে তাতে পুষ্টিকাৰ পাঠ-পাঠান্তৰ স্পষ্টভাৱে পোৱাই যায়।
- ২২। কোনো পুথিৰ পৰ্ব, কাণ্ড, অধ্যায়, সৰ্গ বা অংকৰ আৰম্ভণিত আৰু শেহতো ফলশ্ৰুতি, উপদেশ বা বিষয়বস্তুৰ সংক্ষিপ্ত সাৰ দিয়া থাকে। সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ প্ৰাসংগিক স্থানত সেইবোৰ উল্লেখ কৰিব লাগে।
- ২৩। উক্ত নিৰ্দ্ধাৰিত নিয়মসমূহৰ উপৰিও পুথিৰ বা পাঠৰ গাইণ্ডটীয়া তথ্যসমূহ প্ৰয়োজন অনুযায়ী পাঠকক জনাই যোৱাটো সম্পাদকৰ দায়িত্ব। তাত তেওঁ নিজস্ব উপস্থাপন ৰীতি প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। সমীক্ষা-সামগ্ৰীত ব্যৱহাৰৰ বাবে দীঘল শব্দ চমুকপত তৈয়াৰ কৰি লোৱাটোৱেই শ্ৰেয়। সমীক্ষিত মহাভাৰতৰ সমীক্ষা-সামগ্ৰীত বহু তথ্য, সমস্যা আৰু বিষয় বুজাবৰ বাবে বহু চমু শব্দ (abbreviation) বা সংকেত শব্দ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। পৰৱৰ্তীকালত ভাৰতীয় গ্ৰন্থৰ ক্ষেত্ৰত সেইবোৰ প্ৰস্তুত সূত্ৰৰূপেই ব্যৱহাৰ হৈ আহিছে।

সমীক্ষা-সামগ্ৰী (apparatus criticus), দীঘলীয়া প্ৰক্ষিপ্ত পাঠাংশ তথা সংগঠিত পাঠৰ সলনি প্ৰাপ্ত পাঠাংশ সন্নিবিষ্ট পৰিবিষ্ট আৰু সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ পাদটীকা এই সকলোখিনিৰ প্ৰণালীবদ্ধ আৰু নিষ্ঠাপূৰ্বক উপস্থাপন হ'লে তাত পাঠ-সংগঠনত ব্যৱহৃত সকলো তথ্য পোৱা যায়। সংগঠিত পাঠ, সমীক্ষা-সামগ্ৰী আৰু পৰিশিষ্ট সমূহ একেলগে গোট খালেহে তাক গ্ৰন্থ বিশেষৰ সমীক্ষিত সংস্কৰণ বুলিব পাৰি। থোৰতে কবলৈ গ'লে তেনে সমীক্ষিত সংস্কৰণটিত থাকিবলগীয়া বিষয়বস্তুৰ ক্ৰম এনে হ'ব- গ্ৰন্থপৰিচয়, প্ৰয়োজনীয়তা, পুথি সংকেতৰ তালিকা সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ পৰিচয়, সমুচ্চয়ৰ বাবে সংগৃহীত পুথি আৰু নীতি, পাঠৰ বিভিন্ন অংশ সমুচ্চয় পত্ৰত অন্তৰ্ভুক্তিৰ তালিকা, উপসাক্ষ্যৰ বিৱৰণ, পুথিৰ বংশলতাৰ চিত্ৰৰে সৈতে বিশদ বাখ্যা, শাখা-প্ৰশাখাৰ সমীক্ষাত্মক নিৰূপণ, শাখা আৰু পুথিৰ গাইণ্ডটীয়া বৈশিষ্ট্য, ভিন ভিন শাখা-

প্ৰশাখাৰ অন্তৰ্ভুক্ত পুথিবোৰৰ মাজত থকা সম্বন্ধ, পাঠ-সংগঠনত ব্যৱহৃত সমীক্ষা নীতি-সমস্যা-কৌশল, আধাৰৰূপে লোৱা প্ৰাচীনতম পুথিৰ পৰিচয় আৰু তাৰ নিৰ্ভৰশীলতা প্ৰতিপাদন, সংশোধন-আনুমানিক সংশোধন, ওপৰৰিঃ পাঠখণ্ড, প্ৰক্ষিপ্ত পাঠাংশ, সংগঠিত পাঠৰ পৰিচয়-নিৰ্ভৰযোগ্যতা, ইতিপূৰ্বে প্ৰকাশিত সেই গ্ৰন্থৰ আন আন সংস্কৰণসমূহ উল্লেখ- সেইবোৰৰ আসোৱাহ পুনৰ্গঠিত পাঠৰ ভাষাতাত্ত্বিক আৰু সাহিত্যিক আলোচনা, পুনৰ্গঠিত পাঠৰ আধিকাৰিক আৰু প্ৰাসংগিক বিষয়ৰ উৎস— গ্ৰন্থকাৰৰ সংযোজন, বিযোজন আৰু ব্যতিক্ৰম আৰু পাঠৰ ইতিহাসৰ লগত সংশ্লিষ্ট সকলো বিষয়ৰ কথাৰূপে ঐতিহাসিক দৃষ্টিভংগীৰে কাৰ্যকাৰীভাৱে উপস্থাপন কৰা। তাৰ পাছত সম্পাদক-সমীক্ষকৰ কৃতজ্ঞতা স্বীকাৰ। এই বিস্তৃত ভূমিকাৰ পিছত পুনৰ্গঠিত বা সংগঠিত পাঠ আৰু সমীক্ষা উপস্থাপিত হ'ব। ইয়াৰ পিছত ওপৰৰিঃ বা পৰিশিষ্টৰূপে থাকিবলগীয়া বস্তুবোৰ হ'ল দীঘল প্ৰক্ষিপ্ত পাঠ, সলনিৰ পাঠ, পৰিপূৰক পাঠ, প্ৰয়োজন হ'লে পুথিৰ পদ, শ্লোক অধ্যায় আদিৰ বিশংখলতা দেখুৱাবপৰাকৈ প্ৰস্তুত কৰা তালিকা তথা সম্পাদকে তৎকালীন ভাৱে প্ৰয়োজন বুলি ভবা আন আন তথ্য।

এনেদৰে প্ৰস্তুত কৰি উলিওৱা পাঠ বিশেষৰ অনুপুংখ বিচাৰ-বিশ্লেষণৰ জৰিয়তে কালৰ সোঁতত বিকৃত হ'বলৈ ধৰা বা লুপ্ত হ'বলৈ ধৰা একোটা পাঠ-উদ্ধাৰ কৰিব পৰা যায়, তাৰ যথার্থতা বিচাৰ কৰিব পৰা যায়, ঐতিহাসিকতা সাব্যস্ত কৰিব পৰা যায় আৰু বিকৃত পাঠৰ মূলৰূপৰ ওচৰ চাপিব পৰা যায়। কিন্তু এনে জটিল আৰু দীঘলীয়া প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা উদ্ধাৰ হোৱা পাঠটিকে মূল গ্ৰন্থকাৰে লিখি উলিওৱা মূলপাঠ বুলি দাবী কৰিব পৰা নাযায়। এই সন্দৰ্ভত অতি পৰিশ্ৰম প্ৰসূত আৰু সময়সাপেক্ষে মহাভাৰতৰ আদিবৰ্ণৰ ভূমিকাত সংগঠিত পাঠটিৰ সম্পৰ্কত নিজৰ অভিমত স্পষ্ট কৰি দি সুক্ৰংকৰে কৈছে— এই সংস্কৰণত আগবঢ়োৱা পাঠটিক পৌৰাণিক কবি মহৰ্ষি ব্যাসৰ স্বহস্তলিখিত পাঠ বুলি ক'ব নোৱাৰি। ই 'উৰ-মহাভাৰত বা উৰ-ভাৰতৰ' পুনৰ্গঠিত পাঠ বুলি ক'ব নোৱাৰি; তাক উদ্ধাৰ কৰাটো বাঞ্ছনীয় হ'লেও সম্ভৱপৰ নহয়। ই বৈশম্পায়নে জন্মেজয়ৰ সত্ৰযজ্ঞত আবৃত্তি কৰা পাঠটোৰ হুবহু অনুকৰণে নহয়। আনকি সূতই নৈমিষাৰণ্যত শৌনকাদি ঋষিগণৰ আগত আবৃত্তি কৰা পাঠটিৰ নো কিমান ওচৰ চাপিছে তাকো ক'ব নোৱাৰি। কিন্তু সুক্ৰংকৰৰ ভাষাত—

It is but a modest attempt to present a version of the epic as old as the extant manuscript material will permit us to reach with some semblance of confidence. It is, in all probability, not the best text of the Great Epic, possible or existing, nor necessarily even a good one. It only claims to be the most ancient one according to the direct line of transmission, purer than the others in so far as it is free from the obvious errors of copying and spurious additions. (Sukthankar : Prolegomena, p.CIII)।

সুক্ৰংকৰৰ এই সকিয়ানি আন সকলোবোৰ সমীক্ষিত পাঠৰ ক্ষেত্ৰতে খাটে। আচলতে এই পাঠটিত সকলো প্ৰাপ্তপুথিৰ পূৰ্বৰূপ বুলি ক'ব পাৰি। সেই অনুৰূপে ই মূল পাঠৰ সম্ভাব্য নিকটতম ৰূপ। এই পুনৰ্গঠিত পাঠটিৰ স্থান, কাল আৰু নকলকাৰৰ নিশ্চিত সিদ্ধান্ত দিব পৰা নাযায়। কেৱল প্ৰাচীনতম প্ৰাপ্ত পুথিতকৈ ই প্ৰাচীন ৰূপ বুলি ক'ব পাৰি। বিশেষভাৱে সম্ভ্ৰেৰণ প্ৰক্ৰিয়াত নামি অহা পুথিবোৰৰ প্ৰাচীন ৰূপ বুলি ক'ব পাৰি। অন্ততঃ প্ৰাপ্ত পুথি সমূহতকৈ ই প্ৰমাদমুক্ত আৰু ইয়াত অৰ্বাচীন সংযোজনা বা প্ৰক্ষিপ্ত পাঠ মুঠেই নাথাকিব বা অতি কম পৰিমাণেহে থাকিব বুলি আশা কৰিব পাৰি।

নতুনকৈ প্ৰস্তুত কৰি উলিওৱা সমীক্ষিত পাঠটিতকৈ বজাৰত প্ৰচলিত অসমীক্ষিত সংস্কৰণটিহে হয়তো পাঠকৰ অধিক সুবোধ্য আৰু সুচল যেন লাগিব পাৰে। হয়তো উত্তম পাঠ যেনো লাগিব পাৰে। তাৰ কাৰণ হ'ল বহুবাৰ বহুজন পণ্ডিত কবিৰ হাতত পৰি প্ৰাচীন পাঠটি মসৃণ হৈছে আৰু তাৰ সৰলীকৰণ ঘটিছে। নতুন দৃষ্টিভঙ্গী, নতুন ভাৱধাৰা আৰু পৰিচিত বিষয়বস্তুৰ অন্তৰ্ভুক্তি ঘটিছে। ভাৰতীয় প্ৰঃপদী গ্ৰন্থৰ শাখা-প্ৰশাখাই জনপ্ৰিয়তা আৰু ব্যৱহাৰিক উপযোগিতা গোটাবৰ বাবে নতুন নতুন আখ্যান-উপাখ্যান তথা নিৰ্বচন সামৰি লয়। তেনেদৰে ভাষাও পাঠকৰ নিজৰ পৰিচিত ভাষাৰ কাষ চাপে। গতিকে অসমীক্ষিত সংস্কৰণটি (vulgate) সাধাৰণ পাঠকৰ অধিক সহজ আৰু আপোন যেন লাগিব পাৰে বা লগাটো স্বাভাৱিক। তাৰ বিপৰীতে সমীক্ষিত সংস্কৰণৰ নতুন সংগঠিত পাঠটিত অপ্ৰচলিত বাগ্ভংগী আৰ্য-প্ৰয়োগ, প্ৰাচীন ভাষাতাত্ত্বিক নিয়মৰ অনুশাসন আদি নতুন পাঠকৰ বাবে আচহুৱা হোৱাটোৱেই স্বাভাৱিক। কিন্তু সংগঠিত পাঠটি পঢ়াৰ সময়ত, এই কথা মনত ৰাখিব লাগিব যে সেই পাঠটিত কোনো নকলকাৰৰ বিলাসী কল্পনাৰ প্ৰলেপো নাই আৰু কোনো সংস্কৰক প্ৰচাৰকৰ উদ্দেশ্য প্ৰণোদিত বাখ্যা নিৰ্বচনো নাই। বৰং অনাহকত পাঠটি দীৰ্ঘায়ত আৰু দুৰ্বল কৰা লিপিকাৰৰ দৃষ্টিগত আৰু মনোগত ভুলবোৰ তাৰ পৰা আতঁৰোৱা হৈছে। বৰং পাঠটি পুথিকপ অভিলেখৰ সাক্ষ্য-সমৰ্থনৰ ভিত্তিতহে সংগঠিত হৈছে আৰু প্ৰতিটি পাঠ-সমস্যাক ক্ষেত্ৰত যুক্তিপূৰ্ণ সিদ্ধান্ত দি থোৱা হৈছে। যদি বৰ্তমান সমীক্ষকৰ সিদ্ধান্ত কোনো পাঠকৰ মনঃপুত নহয়, তেনেহ'লে তাৰ সাল-সলনি কৰিবলৈ আৰু তাতকৈ উত্তম পাঠৰ পৰামৰ্শ দিবলৈ পাঠক-পণ্ডিতক সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰো যোগান ধৰা হৈছে। এনে ব্যৱস্থাৰ ফলত পাঠটিৰ সন্দৰ্ভত উত্থাপিত অনেক প্ৰশ্নৰ সু-সমাধান পোৱা যাব আৰু পণ্ডিত-সজ্জনৰ মাজত বহুদিন ধৰি চলি অহা একোখন গ্ৰন্থৰ অনেক পাঠ-বিতৰ্কৰ ওৰ পৰিব।

আত্মমূল্যায়ন প্ৰশ্ন

পাঠ-সমীক্ষা পদ্ধতিত সমীক্ষা-সামগ্ৰী-উপস্থাপনত কি কি নিয়ম পালন কৰিব লাগে তাৰ আভাস দিয়ক।

.....
 .....
 .....

৩.৬ সাৰাংশ (Summing Up)

উপস্থাপন পদ্ধতি পাঠ সমীক্ষা পদ্ধতিৰ এটি বিশিষ্ট অঙ্গ। সমীক্ষিত গ্ৰন্থ একোখনৰ পাঠ নিৰ্ণয় কৰাৰ পিছত সমীক্ষাক পাঠটিৰ বাবে এটি ভূমিকা যুগুতাব লাগে। ভূমিকাটিত সমীক্ষকৰ অভিমত ব্যক্ত কৰিব লাগে। সমীক্ষকে ব্যৱহা কৰা সকলো সমীক্ষা-সামগ্ৰীৰ এখন নিৰ্ভুল তালিকা সাংকেতিক চিহ্নেৰে সৈতে দিব লাগে। প্ৰতিটো সমীক্ষা সামগ্ৰীৰ বৰ্ণনাত্মক পৰিচয় জ্ঞাপন কৰিব লাগে। সংগৃহীত পুথিসমূহৰ ভিতৰত কোনবোৰ পুথি সম্পূৰ্ণৰূপে আৰু কোনবোৰ আংশিকভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে তাক জনোৱাটো প্ৰয়োজন। তাৰ পিছত সমীক্ষা সামগ্ৰীৰ বিৱৰণ দিয়া হয়। অতি চমুকৈ হ'লেও পাঠটিৰ এটি একোটা উপস্থাপন কৰিলে পাঠটিৰ সন্দৰ্ভত উত্থাপিত বহুতো প্ৰশ্নৰ সমাধান পোৱা যায় আৰু

এইটোৱেই পাঠ সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত ইঙ্গিত লক্ষ্য। এই বিভাগটিত এই আটাইবোৰ কথাৰে
খুঁটি নাতি মাৰি আলোচনা কৰা হৈছে।

৩.৭ আৰ্হি প্ৰশ্ন (Sample Questions)

- ১) পাঠ সমীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত সমীক্ষাত্মক ভূমিকা বা পাতনিৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে
আপোনাৰ মতামত ব্যক্ত কৰক।
- ২) সমীক্ষাত্মক ভূমিকা কি? চমুকৈ আলোচনা কৰক।
- ৩) পাঠ উপস্থাপন কেনেদৰে কৰা হয় বুজাই লিখক।
- ৪) সমীক্ষা সামগ্ৰী উপস্থাপনৰ নীতি-নিয়মসমূহৰ বিষয়ে আলোচনা আগবঢ়াওক।
- ৫) চিগলামৰ ব্যৱহাৰ সম্পৰ্কে এটি টোকা যুগুত কৰক।

৩.৮ প্ৰসঙ্গ গ্ৰন্থ (References/Suggested Readings)

মহেশ্বৰ নেওগ	:	পাঠ-সমীক্ষা
ৰামচৰণ ঠাকুৰীয়া	:	পাঠ-সমীক্ষা প্ৰসঙ্গত
মালিনী গোস্বামী	:	পাঠ-সমীক্ষা (সূত্ৰ আৰু প্ৰয়োগ বিধি)
Paul Mass	:	<i>Text Kritik</i>
S. M. Katre	:	<i>Introduction to Indian Textual Criticism</i>
E. J. Kenney	:	<i>Textual Criticism</i>
M. M. Sarma	:	<i>Inscriptions of Ancient Assam</i>

* * *